İMÂM-I A'ZAM'IN BEŞ ESERİ

EL-ÂLİM VE'L-MÜTEALLİM
EL-FIKHU'L-EBSAT
EL-FIKHU'L-EKBER
RİSÂLETÜ EBÎ HANÎFE
EL-VASİYYE

TERCÜME
MUSTAFA ÖZ

On Üçüncü Baskı

بسم الله الرحمن الرحيم

İMÂM-I A'ZAM'IN BEŞ ESERİ

EL-ÂLİM VE'L-MÜTEALLİM
EL-FIKHU'L-EBSAT
EL-FIKHU'L-EKBER
RİSÂLETÜ EBÎ HANÎFE
EL-VASİYYE

M.Ü. İLÂHİYAT FAKÜLTESİ VAKFI YAYINLARI No: 49

İMÂM-I A'ZAM'IN BEŞ ESERİ

EL-ÂLİM VE'L-MÜTEALLİM
EL-FIKHU'L-EBSAT
EL-FIKHU'L-EKBER
RİSÂLETÜ EBÎ HANÎFE
EL-VASİYYE

Tercüme
Mustafa ÖZ

13. Baskı

İstanbul 2017

M.Ü. İLÂHİYAT FAKÜLTESİ VAKFI YAYINLARI No: 49

ISBN: 978-975-548-178-4
Sertifika No: 16209

Kitap Adı
İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri

Tercüme
Mustafa ÖZ

Sayfa Düzeni
Utku SÖNMEZ

Baskı: Pasifik Ofset
Cihangir Mah. Güvercin Cad. No: 3/1
Baha İş Merkezi A Blok Kat: 2
34310 Haramidere / İSTANBUL
Tel: 0212 412 17 77
Sertifika No: 12027

13. Baskı
Şubat 2017, İstanbul

İsteme Adresi
M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
Nuhkuyusu Cad. No: 110 Bağlarbaşı 34662 Üsküdar İSTANBUL
Tel: 0216 651 15 06 Faks: 0216 651 00 61
ifav@ilahiyatvakfi.com • www.ilahiyatvakfi.com

İÇİNDEKİLER

EL-ÂLİM VE'L-MÜTEALLİM

İbn Kâdı'l-Asker diye bilinen Ebu'l-Hasen Ali b. Halil ed-Dımeşkî şöyle dedi: Bize Ebu'l-Hasen Bürhanuddin Ali b. el-Belhî, Ebu'1-Muîn Meymun b. Muhammed el-Mekhûlî en-Nesefî'den, o babasından, o Abdulkerîm b. Musa el-Pezdevî'den, o Eb Mansur el-Mâtüridî'den, o Ebû Bekr Ahmed el-Cüzcânî'den, o Ebû Süleyman Mûsâ cl-Cüzcânî'den, o da Muhammed b. Mukatil er-Râzî'den, son ikisi Ebû Mutî el-Hakem b. Abdillah el-Belhî ve İsâm b. Yusuf el-Belhî'den, bu ikisi de Ebû Mukâtil Hafs b. Selm es-Semerkandî'nin Ebû Hanife'ye sorduğu suallerin cevaplarını naklederek şöyle dedi:

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla.

Hamd âlemlerin Rabbi'ne, salât ve selâm peygamberlerin efendisi ve sonuncusu Hz. Muhammed'e ve Allah'ın sâlih kullarına.

Ben sana Allah'a karşı tâat ve takva tavsiye ederim. Allah hesaba çekici ve cezalandırıcı olarak yeter. Allah bize tertemiz bir hayat ve iyi bir akıbet nasib etsin. İşte senin sorduklarını cevaplandırdım. Eğer uzatma endişesi ve senin için gereğinden çok açıklama yapma durumu olmasaydı, cevaplandırdığım hususlarda daha çok bilgi verirdim. Sana ve kendime hayır dilerim. Kendisinden yardım istenen ve güvenilen ancak Allah'tır.

Talebe Ebû Mukâtil şöyle dedi: Ey âlim, faziletine inandığım ve birlikte bulunmaktan istifade edeceğim için sana geldim. Allah'ın beni senden faydalandırmasını niyaz ederim. Allah sana iyilik versin, sana sorduğum suallerin cevabını ver ki, Allah'ın sevabına nail olasın.

Karşılaştığım bazı kimseler, bana bir takım şeyler sordular, sorularına cevap veremedim. Cevap veremediğim için de hak bildiğim şeyi terketmedim. Hakkı açıklayacak bir kimsenin mevcut olduğuna inandım. Zira hak ortadan kalkıp, bâtıl onun yerine kâim olamazdı. Keza dinin aslını, mensup olduğu hak yolu ve iddia ettiği konularda ne söylediğini bilmeyen, öğrenme çağındaki bir çocuk ya-

hut hafif akıllı veya kendini nakzederek saçmalayıp, kendisine utanç getiren bir delinin durumuna düşmek istemedim. Ki bu sayede, bana karşı direnen ve beni hak yoldan uzaklaştırmak isteyen bir sapkın gelirse, gücü yetmesin. Öğrenmek için gelen olursa ona da hakkı açıklayayım ve işimde basiretli olayım istedim.

Âlim Ebû Hanife şöyle dedi: Araştırmanda sana fayda verecek iyi bir yola koyulmuşsun. Bil ki, uzuvların göze tâbi olması gibi, amel de ilme tâbidir. Az amelle beraber olan ilim, çok amelle birlikte olan cehaletten daha hayırlıdır. Bunun gibi hayat için zarurî olan azık ile hidayet,cehaletle beraber olan çok azıktan daha faydalıdır. Bundan dolayıdır ki, Allah: "Hiç bilenlerle, bilmeyenler bir olur mu?"[1] buyurmaktadır.

Talebe: Benim ilim öğrenmek hususundaki isteğimi arttırdınız. Çeşitli insanların sözlerine gelince, inşallah ben onlara, kendime göre aşağı seviyesinden başlayacağım. Siz, onlara karşı kullanacağım delilleri bana söyleyin.

Bir takım kimseler gördüm. Onlar "Bu meselelere asla girme, zira Hz. Peygamber'in ashabı bu konulara girmediler, onlar için kâfi olan şey senin için de kafidir," diyorlardı. Böyle söyleyenler benim üzüntümü arttırdılar. Onların hâlini, büyük ve suyu bol bir nehirde çıkış yerini bilmediği için boğulacak olan kimseye, bir başkasının "Yerinde dur, sakın çıkış yeri arama," demesine benzettim.

Âlim: (Allah rahmet etsin) şöyle dedi: Senin onların bazı kusurlarını tesbit ettiğini ve onlara karşı bazı delillerin olduğunu görüyorum. Fakat onlar sana "Hz. Peygamber'in ashabı için kâfi olan senin için de kâfi değil midir?" dediklerinde, "evet, ben onların durumunda olsaydım, onlar için mümkün olan benim için de mümkün olurdu." şeklinde cevap ver. Oysaki onların şartları ile bizim şartlarımız birbirinin aynı değildir. Biz, bize ta'n eden, kanımızın dökülmesini helâl sayan kimselerle karşı karşıyayız. O halde aramızda isabetlinin ve hatalının kim olduğunu bilmememiz, canımızı ve ırzımızı müdafaa etmememiz caiz değildir. Hz. Peygamber'in ashabının hâli, kendileriyle vuruşanı olmayan, silah taşımaya ihtiyaç duymayan bir kavmin hâli gibidir.Halbuki biz, bizi vuran ve kanımızı helâl sayanlarla karşı karşıyayız. Öyle ki kişi, insanların ihtilaf ettikleri konuda dilini tutsa bile, işittiği hususlarda kalbindeki hisleri men edemeyecektir. Zira kalp iki şeyden birini, yahut her ikisini de kötü görecektir. Kalbin, birbirinden farklı iki hususu da sevmesi mümkün değildir. Kalp zulme meylettiği zaman, zâlimleri sever, zâlimleri sevdiğinde de onlardan olur. Hakk'a ve hak ehline meylettiği zaman, onlarla dost olur. Bu duruma göre söz ve amellerin gerçekliği ancak kalp

1 Zümer 39/ 9.

cihetiyle mümkün olur. O halde lisanı ile iman eden ve fakat kalbi ile iman etmeyen kimse Allah katında mü'min olamaz. Buna mukabil kalbi ile iman eden, fakat dili ile söylemeyen kimse ise, Allah katında mü'mindir.

Talebe: Evet, bu sizin dediğiniz gibidir, fakat hata edenle, isabet edeni bilmediğim takdirde, bu husus bana zarar verir mi? Bu hususu açıklayınız.

Âlim (r.a.): Bu sana sadece bir konuda zarar vermemesine karşı, bir çok konularda zarar verecektir. Zarar vermeyecek olan cihet, senin hata eden kimsenin amelinden dolayı mes'ul tutulmamandır. Buna karşı sana zarar verecek hususlardan birisi; önce doğruyu hatalıdan ayıramadığın için, cehaletle itham edilmendir. İkincisi; senden başkaları için olduğu gibi, senin için de çıkış yolunu bilmeyeceğin bir şüphe durumunun ortaya çıkmasıdır. Zira sen hatalı mı yoksa isabetli mi olduğunu bilemediğin bu durumdan kurtulamazsın. Üçüncüsü ise; hatalıyı isabetliden ayıramadığın için kimi Allah için seveceksin, kime Allah için buğzedeceksin? İşte bunu bilemezsin.

Talebe: Benim gözümün perdesini açtınız. Sizinle konuşmamızdaki bereketi görmeye başladım. Fakat hakkı tavsif eden fakat muhalifinin zulüm ve haklılığını bilmeyen kimse için ne dersiniz? Bu, o kimse için caiz olur mu? O kimsenin hakkı bildiği yahut hak ehli olduğu söylenebilir mi? Bu hususu açıklayın.

Âlim (r.a.): O kimse hakkın özellikleirini ortaya koyup, muhalifinin haksızlığını bilmediği zaman adli de, zulmü de bilmiyor demektir. Ey kardeşim, bil ki bana göre bütün zümrelerin en cahili ve en kötüsü, şüphesiz bu kimselerdir. Onların durumu kendilerine beyaz bir elbise getiren ve rengi sorulan dört kişinin durumuna benzer: Bu dört kişiden birisi "bu bir kırmızı elbisedir", diğeri "bu bir sarı elbisedir", üçüncüsü ise "bu bir siyah elbisedir", dördüncüsü ise "bu elbise beyazdır" diye cevap verir. Bu sonuncuya önceki üç kişinin hatalı mı, yahut isabetli mi olduğu sorulduğunda, "şüphesiz ki, ben elbisenin beyaz olduğunu biliyorum. Fakat onların da doğru söylemiş olmaları mümkündür " der.

Böylece bu sınıfa giren insanlar: "Biz biliyoruz ki zina eden kimse kâfir değildir. Fakat zina edenin zina fiili, kendisinden elbisenin çıkarılması gibi imân özelliğini de giderir, görüşündeki kimselerin kanaatlerinin de doğru olması mümkündür, biz onları yalanlayamayız "derler.

Keza; "Hacca gitmeye gücü yettiği halde hacca gitmeyen kimseyi mü'min olarak isimlendirir ve cenaze namazını kılarız, onun için Allah'tan af dileriz, haccını kaza ederiz. Fakat o kimsenin yahûdî yahut hıristiyan olarak öldüğünü ileri sürenleri de yalanlamayız." derler. Bunlar Şia'nın görüşünü hem reddederler,

hem de benimserler. Havâric'in sözünü hem inkâr ederler, hem de kabul ederler. Mürcie'nin düşüncesini hem reddederler, hem de benimserler. Bu halleriyle de kendi düşüncelerinin doğrulanmasını, bu üç zümrenin de görüşlerinin tezyif edilmesinin gerektiğini ileri sürerler. Ayrıca bu konuda bir takım rivayetler de naklederek Hz. Peygamberin böyle söylediğini naklederler. Şüphesiz biz biliyoruz ki, Allahu Teâla elçisini tefrika ve müslümanları birbirleriyle vuruşturmak için değil, ayrılığı gidermek ve aralarındaki sevgiyi arttırmak için bir rahmet olarak gönderdi. Halbuki onlar ihtilafın rivayetlerde nâsih ve mensuh olması dolayısıyla meydana geldiğini iddia ederek, "biz duyduğumuz şekilde rivayet ederiz," diyorlar. Yazıklar olsun, kendi akıbetleri ile ilgili konuda ne kadar az ihtimam gösteriyorlar. Öyle ki İnsanların karşısına çıkıp mensûh olduğunu bildikleri şeyleri naklediyorlar. Halbuki bu gün mensûh ile amel etmek dalâlettir. İnsanlar da onların sözlerini kabul ederek dalâlete düşüyorlar. Biz şüphesiz biliyoruz ki, Hz. Peygamber bir âyeti iki nevi tefsir etmemiştir. Kur'ân-ı Kerim'in nâsih olan âyetini herkes için nâsih, mensuh olanını da herkes için mensuh olarak tefsir etmiştir. Kur'an'daki ilâhî sıfatlar ve haberlere gelince; bunların hiçbirinde mensûh yoktur. Nâsih ve mensûh ancak emir ve nehiyde cereyan eder.

Talebe: Bana yardım ettiğiniz için Allah sizi cennetiyle mükâfatlandırsın. Siz ne iyi öğreticisiniz, bana ulaşamadığım bir ilim kapısını açtınız. Bu kavmin sözlerinden öyle şeyler naklettiniz ki, artık onların düşünce ve görüşlerinin zayıflığı ve acizliği konusunda daha fazla bilgi sahibi olmaya ihtiyaç duymuyorum. Fakat siz ikinci zümrenin; Allah'ın farz kıldığı her şeyi işlemek, haram kıldığı her şeyden de kaçınmak mânâsında "Allah'ın dini çoktur" şeklindeki iddialarının nasıl reddedileceğini açıklayın.

Âlim (r.a.): Bilmiyor musun ki, Allah'ın resulleri- Allah hepsine salât ve selâm eylesin- değişik dinlere mensup değillerdi. Hiçbiri kendi kavmine, kendisinden önce gelmiş olan resulün dinini terketmeyi emretmemiştir. Çünkü peygamberlerin dini birdir. Buna mukabil her resul kendi şeriatına davet etmiş, kendinden önceki resulün şeriatına uymaktan nehyetmiştir. Zîra resullerin şeriatları çok ve muhteliftir. Bundan dolayı Allah Kur'an-ı Kerîm'de "Sizin her biriniz için bir şeriat, bir yol tayin ettik. Eğer Allah dileseydi sizi bir tek ümmet yapardı."[2] buyurmuştur. Allah, bütün peygamberlere tevhid demek olan dinin ikamesini, dinlerini tek bir din kıldığı için de ayrılmamalarını emretmiştir. "O, size, dinden Nuh'a emrettiğini, sana vahyettiğimizi, İbrahim'e, Musa'ya ve İsa'ya emrettiğimizi; dini doğru tutun ve onda ayrılığa düşmeyin diye, kanun yaptı."[3], "Senden

2 Mâide 5/48.

3 Şûra, 42/13.

evvel hiçbir peygamber göndermedik ki ona, benden başka hiçbir ilâh yoktur, ancak bana ibâdet edin diye vahyetmiş olmayalım."[4] , "Allah'ın yarattığı değiştirilmez, en doğru din budur."[5] Yani Allah'ın dini değiştirilemez. Nitekim din; tebdil, tahvil ve tağyir edilmemiştir. Şeriatler ise tebdil ve tağyir edilmiştir. Zîra bir takım şeyler bazı insanlar için helâl iken, Allah onları diğer insanlara haram kılmıştır. Bir çok emirler vardır ki, Allah onların yapılmasını bir kısım insanlara emrettiği halde diğer insanları, onları işlemekten nehyetmiştir. O halde şeriatler çok ve muhteliftir. Şeriatler, yapılması farz kılınan şeylerdir. Eğer Allah'ın bütün emrettiklerini yapmak ve bütün nehyettiklerinden kaçınmak din olsa idi; bu durumda Allah'ın emrettiklerinden herhangi birini terkeden yahut nehyettiklerinden herhangi bir şeyi işleyen kimse, Allah'ın dinini terketmiş ve kâfir olmuş olurdu. Bu durumda kâfir olan kimsenin de müslümanlarla kendi arasında cereyan eden nikahlanma, miras, cenazesinin peşinden gitmek, kestiklerini yemek ve benzeri hususlar ortadan kalkmış olurdu. Oysaki Allah, müminler arasında can ve mallarının korunup haram kılınmasının sebebi olan iman dolayısıyla bu hususları farz kılmıştır. Allah, mü'minlere farz olan şeyleri, onların dini kabul etmelerinden sonra emretmiştir: "İman eden kullarıma söyle, namazı dosdoğru kılsınlar."[6], "Ey iman edenler, size kısas farz kılındı.."[7], "Ey iman edenler, Allah'ı çok anın.."[8] âyetleri ve benzerleri bu hususu belirtmektedir. Eğer farz kılınan şeyler bizatihi iman olsaydı, Allah o amelleri işleyinceye kadar kullarını mü'min olarak isimlendirmezdi. Oysa ki Allah, iman ve ameli birbirinden ayırmıştır. "İman eden ve salih ameller işleyenler..."[9], "Hayır, kim muhsin olarak imanıyla bütün varlığını Allah'a teslim ederse..."[10], "Kim de mü'min olarak âhireti diler ve onun için çalışırsa..."[11] âyetlerinde imanın amel olmadığı ortaya konulmuştur. O halde mü'minler. imanlarından dolayı namaz kılar, oruç tutar, zekât verir, hacceder ve Allah'ı zikrederler. Yoksa namaz, zekât, oruç ve haccetmekten dolayı iman etmiş olmazlar. Bu onların iman ettikten sonra amel işleme durumlarını ortaya koyar. Farz olan şeyleri işlemeleri de iman etmiş olmalarından dolayıdır. Yoksa onların imanı, farz olan şeyleri yaptıklarından dolayı değildir. Bu durum, üzerinde borç bulunan bir kimsenin hâline benzer. Borçlu önce borcunu kabul

4 Enbiya 21/25.
5 Rûm, 30/30.
6 İbrahim 14/31.
7 Bakara 2/178.
8 Ahzâb 33/ 41
9 Asr 103/2.
10 Bakara 2/112.
11 İsrâ 17/ 19.

eder, sonra da öder. Önce ödeyip, sonra da borcunu kabul etmez. Borcunu kabul etmesi ödemesinden dolayı değil; bilakis ödemesi, borcunu kabul etmesinden dolayıdır. Köleler, efendilerinin kölesi olduklarını bildiklerinden dolayı onların namına hizmet ederler, yoksa onlara hizmet ettiklerinden dolayı onların kölesi olduklarını kabul etmezler. Zira nice insanlar vardır ki başkalarının işinde çalışırlar, fakat onlar bu çalışmaları sebebiyle ile başkasının kölesi olduklarını kabul etmezler. Onların çalışmaları da köleliği kabul mânâsına gelmez. Bir başkası ise köleliğini kabul ettiği halde çalışmaz, fakat onun çalışmaması, köleliğini ortadan kaldırmaz.

Talebe: Çok güzel belirttiniz. Fakat imanın ne olduğunu açıklayın.

Âlim (r. a.): İman; tasdik, marifet, yakîn, ikrar ve islâmdır. İnsanlar tasdik konusunda üç halde bulunurlar. Bir kısmı Allah'ı ve Allah'tan gelen şeyleri kalp ve lisanla tasdik ederler. Bir kısmı da kalp ile tasdik eder, lisanla yalanlar.

Talebe: Benim cevabını bulamadığım bir meseleyi açtınız. Bu üç kısımdan behsedin. Onların Allah katında mü'min olup olmadıklarını açıklayın.

Âlim (r. a.): Allah'ı ve Allah katından gelen şeyleri kalp ve lisanla tasdik eden kimse, Allah katında ve insanlar yanında mü'mindir. Lisanıyla tasdik, kalbi ile tekzib eden kimse, Allah katında kâfir, insanlara göre ise mü'mindir. Çünkü insanlar onun kalbinde olanı bilmezler. İkrar ve şehadetinden dolayı onu mü'min diye isimlendirmeleri gerekir. Zira kalbdekini öğrenme külfetine girme durumu yoktur. Bir kısım kimseler de, Allah katında mü'min, insanlara göre kâfir olur. Bu, imanını gizleme durumunda, lisanı ile küfür izhar etmiş kimsenin hâlidir, imanını gizlemek için böyle yaptığını bilmeyen kimse, onu kâfir olarak isimlendirir. Fakat o kimse Allah katında mü'mindir.

Talebe: Hakkı açıkladınız. Fakat görüyorum ki sözlerinizde imanı; tasdik, marifet, ikrar, islâm ve yakîndir şeklinde çoğaltmış oldunuz.

Âlim (r. a.): Allah iyiliğini versin. Acele etme, fetva konusunda daha ağır ol. Sana bahsettiğim şeylerden beğenmediklerin olursa, eğer ihlaslı isen, bana açıklamasını sor. Nice insanlar vardır ki bir sözü ilk işittikleri zaman beğenmezler, fakat açıklaması yapıldığı zaman memnun olurlar. Sakın bir sözü duyup beğenmeyen, sonra da sahibini lekelemek için o sözü insanlar arasında söyleyip ifşa eden kimselerden olma. Zîra o tip kimseler "söylenen sözün belki benim bilmediğim bir yönü vardır, arkadaşıma sorayım, herhalde bunu kasdetmediği halde söyleyiverdi, benim için gerekli olan dikkatli olmak, arkadaşımı kötülememek, sözünü niçin söylediği anlaşılıncaya kadar onu lekeleyecek bir şey söylememektir." diye düşünmezler.

Talebe: Allah seni ilimde sabit ve muvaffak kılsın, sana verdiği iyilikleri devam ettirsin. Söylediğinizi öğrendim. Ben talebeyim, kusurumu bağışlayın. Fakat belirttiğiniz tasdik, marifet, ikrar, islâm ve yakînin size göre mevkii ve tefsiri nedir? Bunu açıklayın.

Âlim (r. a.): Bunlar birbirinden farklı ve fakat hepsi de bir mânâya, iman mânâsına gelen kelimelerdir. Allahu Taâlâ'nın Rab olduğunun ikrarı, tasdiki, kesin İnancı ve kesin bilgisidir. Bütün bunlar, muhtelif lafızlar olmalarına rağmen mânâları birdir. Meselâ, bir kimseye, ey insan, ey adam veya ey filanca denmesi gibi. Söyleyen kimse, bu kelimelerle aynı mânâyı kastettiği halde, muhtelif isimlerle çağırmış olmaktadır.

Talebe: Allah sana rahmetiyle muamele etsin. Eğer kıt bilgim ve görüşümdeki aczi bilmeseydim, sana gelmezdim. Bende hoşlanmadığın bir şey görürsen yahut ben sizi sıkıntıya sokarsam, beni ayıplamayın. Çünkü hastanın hastalığının tedavi zahmeti tabibe aittir. Keza görmeyen kimsenin elinden tutma zahmeti de görene aittir. Bunun gibi âlim de câhilin sıkıntısına katlanmalıdır. Câhilin bir takım sözleri duyunca korkup uzaklaştığını, fakat bu sözler kendisine açıklanınca sükûnete ulaştığını öğrenmiş oldum, iman, tasdik, yakîn ve ihlası ne kadar güzel açıkladınız. Fakat nasıl olur da, bizim imanımız, melekler ve peygamberlerin imanı gibidir, diyebiliriz? Oysaki onların, Allah'a karşı bizden daha itaatli olduklarını biliyoruz.

Âlim (r. a.): Şüphesiz onların Allah'a karşı bizden daha itaatli olduklarını biliyorum. Ben sana imanın amelden başka bir şey olduğunu söylemiştim. Buna göre bizim imanımız da onların imanı gibidir. Çünkü biz, Allah'ın birliğini, rububiyetini, kudretini ve ilâhî katından gelen her şeyi, meleklerin ikrar ettikleri, peygamberlerin tasdik ettikleri gibi tasdik ettik. Bundan dolayı iddia ediyoruz ki, bizim imanımız, meleklerin imanı gibidir. Çünkü biz, meleklerin görüp inandıkları, Allah'ın akıllara hayret veren âyetlerinin hepsine görmediğimiz halde tamamen iman etmiş bulunuyoruz.

Talebe: Allah sizi kurtuluşa erenlere katsın. Ne güzel belirttiniz. Şimdi; iman, tasdik ve yakînimizin meleklerin imanı, yakîni ve tasdiki gibi olduğunu anladım. Fakat niçin onlar bize nazaran, Allah'tan daha çok korkarlar ve O'na daha çok itaat ederler? Keza câhiller bir musibet anında bir kimsenin sürçmesini veya feryadını yahut düşmandan korktuğunu veya arzusundaki hırsını görünce, niçin, bu yakînin zayıflığındandır diyorlar? Bunu açıklayın.

Âlim (r.a.): Câhil kimseler "bu yakînin zayıflığındandır," sözünü yakînin açıklamasını bilmedikleri için söylerler. Bir şey hakkında kullanılan yakîn ifadesi, o şeyi kesin olarak, şek ve şüphe etmeyerek bilmek demektir. Bundan dolayı şehadet ehli olan bir müslüman hangi günahı işlerse işlesin, Allah, kitaplar ve resuller konusunda şüpheye düşmez. Diğer insanların durumunu kendi durumumuzla kıyaslarsak, bizden bir musibet anında bazan sürçme, feryat veya düşmandan korku sadir olduğunu görürüz. Bu durumda iken Allah ve Allah katından gelen şeyler mevzuunda bize herhangi bir şek ve şüphe arız olmaz. Bizim anlayışımıza göre, kendi durumumuz ne ise, başkalarının durumu da odur. Melekler bize nazaran Allah'tan daha çok korkarlar ve O'na daha çok itaat ederler, sözüne gelince; bu bir takım özelliklerinden dolayıdır. Bu özelliklerinden biri onların nübüvvet ve risaletle üstün kılınmaları yanında, Allah korkusu, sevgisi ve bütün güzel ahlâk ile başkalarından üstün yaratılmaları durumudur. Bir başka özellik, onların diğer melekleri ve akılları hayrete düşüren başka hususları görmeleridir. Üçüncü özellik, onların musibet anında feryat etmemeleridir. Bu ve benzeri özellikler onları masiyetten alıkoymaktadır.

Talebe: Belirttiklerinizi anladım. Doğruyu ifade ettiniz, güzel söylediniz. Fakat burada, bizim yakînimiz, korkumuz ve cür'etimiz İle meleklerin yakîni, korkusu ve cür'etinin nasıl olduğu konusunda bir kıyas yapmanızı arzu ediyorum. Çünkü cahil, akibeti ile ilgili bir hususa değer verirse öğrenmek ister. Siz onun anlamadığı bir hususu belirttiniz. Bu konuyu bir kıyasla bağlarsanız, daha rahat anlar.

Âlim (r. a.): Kıyas istemeniz iyi bir şey. Meselelerin karşılıklı müzakeresinden faydalanmak isteyen kimse, o esnada söyleneni anlamadığı zaman kıyas yapılmasını ister. Bil ki kıyas, hakkı bulmak isteyenin aradığı hakkı ortaya koyar. Kıyas, hak sahibinin iddia ettiği hakka ulaşmasında âdil şahitler gibidir. Eğer cahiller hakkı inkâr etmeselerdi, âlimler kıyas ve mukayese külfetine girmeyeceklerdi. Meleklerin ve bizim yakînimizin bir olması, fakat onların bize nazaran Allah'tan daha çok korkmalarının nasıl olduğu konusunda istediğin kıyasa gelince; bunu sana şöyle anlatayım: Yüzmek bilen iki kimse var, bunlardan biri diğerinden daha usta yüzücü değil. İkisi de suyu bol, şiddetli akıntılı bir nehre geliyorlar. Bunların biri suya girme konusunda çok cür'etli, diğeri ise korkuyor. Yahut aynı hastalıktan muzdarip olan iki hastadan biri, kendisine getirilen çok acı bir ilacı içmekte cür'etli, diğeri ise korku duyuyor. İşte bu hususta kıyas budur.

Talebe: Gayet güzel açıkladınız. Fakat bizim imanımız, resullerin imanı gibi ise, imanımızın sevabı da onların imanının sevabı gibi değil midir? Eğer bizim imanımızın sevabı, onların imanının sevabı gibi ise, onların bize karşı üstünlük-

leri nelerdir? Zira biz onlarla dünyada iken imanda müsavi oluyoruz, âhirette de imanın sevabında müsavi oluyoruz. Eğer bizim imanımızın sevabı onların imanının sevabından daha aşağı olursa, bu zulüm değil midir? Böyle olduğu takdirde, imanımız onların imanı gibi olduğu halde, sevabımız, onların sevabı gibi olmuyor.

Âlim (r.a.): Meseleyi büyüttün, fakat fetva hususunda,dikkatli ol. Bizim imanımızın onların imanı gibi olduğunu bilmiyor musun? Biz de peygamberlerin iman ettikleri her şeye iman ettik. Fakat bunun ötesinde, iman ve bütün ibâdetlerin sevabı hususunda onların bize üstünlükleri vardır. Çünkü Allahu Teâlâpeygamberleri, diğer insanlardan peygamberlik hususiyeti ile üstün kıldığı gibi, sözlerini, namazlarını, evlerini, meskenlerini ve bütün her şeylerini, diğer insanlardan üstün kılmıştır. Allah, bize onlara verdiği sevap gibi sevap vermediği zaman bize zulmetmiş olmaz. Zulüm, ancak bizim hakkımızın karşılığını vermeyip, bizi mahrum etmesi halinde bahis konusudur. Bunun yanında Allah'ın, hakkımızı tam olarak verip bizi hoşnut kılmasından sonra, peygamberlere daha çok ihsanda bulunması zulüm değildir. Oysaki nebî ve resullerin, dünyadaki bütün insanlar üzerinde üstünlükleri vardır. Çünkü onlar önderlerdir. Allah'ın emin kullarıdır. Hiç bir kimse; ibâdet, Allah korkusu, huşu ve zat-ı ilâhi hakkında meşakkatlere katlanmak hususunda, onların seviyesine ulaşamaz. Keza bütün insanlar,Allah'ın izni ve onlar vasıtasıyla fazilete ulaşmışlardır. Onların duaları sonucu cennete gireceklerin ecirlerinin bir benzeri de yine onlara aittir.

Talebe: Şüphesiz ki doğruyu açıkladınız. Allah sizi cennetiyle mükâfatlandırsın. Fakat şirk haricinde, Allah'ın mutlaka cezalandıracağı bir kısım günahlar biliyor musunuz? Yahut hepsinin affedileceği kanaatinde misiniz? Eğer, bir kısmı affolunur, bir kısmı affolunmaz görüşünde iseniz, affolunanlar hangi günahlardır? Bunu açıklayın.

Âlim (r.a): Allah'ın şirk haricinde mutlaka cezalandıracağı günahlar hakkında bir şey bilmiyorum. Ehl-i kıbleden günahkâr olanların herhangi biri için, şirkten maada işlediği günahlar hususunda, Allah onu mutlaka cezalandıracaktır, şeklinde şehadette bulunmam. Bildiğim şudur ki; günahların bir kısmı affedilir. Fakat hangisidir? Bunu bilmiyorum. Zîra Kur'an-ı Kerîm'de "Eğer yasakladığımız büyük günahlardan kaçınırsanız sizin kusurlarınızıörteriz..[12] buyurulmaktadır. Büyük günahların hepsini, yahut affolunacak kusurların tamamını bilmiyorum. Fakat, Allah'ın, şirkten başka bütün günahları affetmesi mümkündür. Çünkü "Şüphesiz Allah kendisine şirk koşulmasını affetmez. Onun ötesinde dilediği

12 Nisa 4/31.

kimselerin günahlarını affeder."[13] buyurmaktadır. Allahu Teâlâkimi affetmek ister, kimi affetmek istemez, bunu bilemem.

Talebe: Allah'ın katili affetmesinin, harama bakan bir kimseye de azap etmesinin mümkün olduğunu bilmiyor musunuz? Affedilmelerinin umulması bakımından size göre ikisi de aynı durumda değil midir?

Âlim (r.a.): Eğer Allah katili affederse, harama bir defa bakan kimsenin affedilmeye daha çok layık olduğunu biliyorum. Bir bakıştan dolayı Allah azaba çekerse, öldürme fiilinden dolayı azaba çekmesi daha uygundur. Zira Allah, " Allah katında en şerefliniz, en çok takva sahibi olanınızdır,"[14] buyurur. Buna göre bakma fiilinin sahibi, eğer adam öldürme fiilini işlememişse, katil olan kimseden daha çok takva sahibidir. Belirttiğin şekilde her ikisinin de affedilmesinin umulmasında, bana göre ikisi de aynı seviyede değildir. Çünkü ben, büyük günah işleyen kimseye nazaran, küçük günah işleyenin affedilmesini daha çok ümit ederim. Bu konuda, şöyle bir kıyas yapalım: İki kimse var, bunlarda biri denizde, diğeri de küçük bir nehirde yolculuk yapıyor. Ben her ikisinin de boğulmasından endişe eder ve fakat ikisinin de kurtulmasını ümit ederim. Bununla birlikte, denizdeki kimseye nazaran, küçük nehirdeki şahsın kurtulacağını daha çok ümit ederim. Tıpkı bunun gibi, büyük günah işleyenin durumundan da, küçük günah işleyene nisbetle daha çok korkarım, küçük günah işleyenin, büyük günah işleyene nazaran affedilmesi durumunu daha çok ümit ederim. Buna mukabil, her ikisinin affını ümit etmeme rağmen, her ikisinin de amelleri nisbetinde akıbetlerinden korkarım.

Talebe: Ne kadar güzel kıyas yapıyorsunuz. Fakat büyük günah işleyen kimsenin affedilmesini dilemek mi, yoksa ona beddua etmek mi daha iyidir? Yahut siz onun için istiğfar vaye lanetle beddua etmek arasında muhayyer misiniz? Bütün bunlan bana açıklayın.

Âlim (r.a.): Allah'a şirk koşmak ötesindeki günahlar iki kısma ayrılır. Kul bu iki kısım günahtan hangisini işlerse işlesin, onun affı için dua etmek daha iyidir. Fakat ona beddua etsen de günahkâr olmazsın. Bu, sana karşı bir kötülük işleyen kimseye, beddua etmek yerine affetmenin daha iyi olması gibidir. Eğer bir kimse kendisi ile yaratıcısı arasında şirk koşmaksızın bir günah işlerse,, ona merhamet edip şehadet hürmetine işlediği günahın affı için dua edersen, bu daha iyidir. Eğer onun helak olması için "Yâ Rabbi, şu adamı günahıyla cezalandır,"

---

13 Nisa 4/48.

14 Hucurat 49/10.

şeklinde beddua edersen, günaha girersin. Günahkâr kimse için Allah'tan af dilemek, iki husustan dolayı daha faziletlidir. Birincisi, o kimse netice itibariyle günahkâr da olsa mü'mindir. Diğer taraftan Allah'ın o kimseye mutlaka azap edeceğini bildirdikten sonra, onun için af dilersen bu senin için haramdır. Çünkü Allah cehenneme lâyık kıldığı kimseler için af dilenmesini yasaklamıştır. Allah'ın, azap edeceğini bildirdiği kimse için af dilenmesi ve "Yâ Rabbi, sadece beni öldürme" şeklinde, Allah'ın vadinden dönmesinin istenmesi nehyolunmuştur. Zîra Allah, Kur'an-ı Kerîm'de "Her nefis ölümü tadacaktır." [15] buyurmaktadır. Şehâdet kelimesine inananlar için, bu şehâdet ve ikrarları hürmetine affedilmelerine dua etmek efdaldir. Zira Allaha itaat hususunda, şehâdet kelimesini ikrar etmekten daha faziletli bir şey yoktur. Allah'ın emrettiği bütün farzlar, bu şehâdeti kabul ve tasdik muvacehesinde, yedi kat gök ve yerler arasında bulunan şeylerle, bir yumurtanın mukayesesinden daha küçük bir yer işgal eder. Nasıl ki şirkin günahı en büyük günah ise, şehâdetin ecri de en büyük ecirdir. Allah, şirkin günahının ne kadar büyük olduğunu, hiç bir kötü amel için ifade etmediği bir şekilde belirtmiştir. "Şüphesiz şirk, büyük bir zulümdür."[16] Hiçbir kötü amel için Allah, böyle bir ifadede bulunmamıştır. Keza, "Her kim Allah'a şirk koşarsa, yüksekten düşüp de parçalanmış, kuşlar tarafından kapışılmış, yahut rüzgâr tarafından uzak bir yere sürüklenmiş gibi olur."[17], "Onların, Rahman olan Allah'a oğul isnâd etmelerinden neredeyse gökler parçalanacak, yer yarılacak, dağlar parçalanıp çökecektir."[18] âyetlerinde görüldüğü gibi, adam öldürme veya daha başka günahlar için, bu şekilde buyurmamıştır.

Talebe: Konuştukça, meselelerin müzakeresine arzumu daha çok arttırıyorsunuz. Bütün mü'minlere hizmetinizden dolayı Allah sizi hayırla mükâfatlandırsın. Mü'minlerin iyisi ve günahkârı hakkındaki sözleriniz, görüş ve davranışlarınız ne kadar güzel. Onların faziletini ne kadar müdrik ve onlara karşı ne kadar müşfiksiniz. Fakat adaletli ve hak ehli, ehl-i kıble olmalarına rağmen, birbirlerine karşı üstün olma durumu var mıdır? Bunu açıklayın.

Âlim (r.a.): Adaletli ve hak ehli, Allah'ın mukaddes emirlerine hürmet konusunda aynı seviyededirler. Fakat onların bir kısmı; ilim, delil, mukaddes ilâhî emirlere ta'zim ve davet, bu konuda sıkıntılara katlanmak ve ümmetin bozulmaması hususunda büyük gayret sarfetmelerinden, onların haklarını aramak ve müdafaa etmek bakımından, diğerlerinden üstündür. Tıpkı, düşman karşısında

15 Ali İmran 3/185.

16 Lokman 31/13.

17 Hac 22/31.

18 Meryem 19/91.

el ve gönül birliği yapmış bir ordunun fertlerinin; harp bilgisi, karşılıklı mücadele, hile, silah ve harp malzemelerini kullanmak ve askeri harbe teşvik hususunda, birbirinden farklı bir durum arzetmesi gibi, onlar da, birbirinden farklıdırlar.

Talebe: Yemin ederim ki, bundan daha açık bir kıyas bilmiyorum. Fakat mü'min büyük günahları işlediği zaman, Allah düşmanı olur mu? Bunu açıklayın.

Âlim (r.a.): Mü'min tevhidi terketmediği müddetçe, bütün günahları da işlemiş olsa, yine All h düşmanı olmaz. Zira düşman, düşmanına buğz ve nefret besler, noksanlık izafe eder. Halbuki mü'min, büyük günah irtikap etmesine rağmen, Allah'ı her şeyden daha çok sever. Keza mü'min, ateşte yakılması yahut da Allah'a kalbinden iftirada bulunması hususunda muhayyer bırakılsa; ateşte yakılmayı, Allah'a gönlünden iftira etmeye tercih eder.

Talebe: Eğer Allah, mü'mine her şeyden daha sevimli ise, niçin mü'min O'na isyan ediyor? Seven, sevdiğinin emrine isyan eder mi?

Âlim (r.a.): Evet; çocuk babasını sever, fakat bazan da ona âsi olur. Mü'min de böyledir, her ne kadar isyan etse de, Allah ona her şeyden daha sevgilidir. Şehvet, zahir ve galiptir, bir çok şiddetli arzular üstün geldiği için, mü'min Allah'a âsi olur. Bir sultanın işini yapan vazifeli kimse, işini terkederse karşılığında çeşitli işkenceler görür. Fakat serbest bırakılınca, eğer gücü yeterse işine döner. Keza kadın, doğum esnasında en büyük sıkıntılarla karşılaştığı halde, aradan zaman geçip iyi olunca çocuk istemesi bunun misalidir.

Talebe: Şehvetin galip gelmesi hususunu belirtiyorsunuz. Zira, birçok âbid kişiler vardır ki, şehvet onları sarsmıştır. Fakat günahkar mlü'min günah işlerken işlediğinden dolayı hesaba çekileceğini biliyor mu? Bunu açıklayın.

Âlim (r.a.): Mü'min irtikâp ettiği günahı, azaba çekileceğini bilerek işlemez. Fakat işlediği günahı ya Allah'ın affedeceğini ümit ettiği için veya hastalık ve ölümden önce tevbe edeceğini umduğundan dolayı işler.

Talebe: Kişi azaba uğrayacağından korktuğu bir şeyi işlemeye teşebbüs eder mi?

Âlim (r.a): Evet, kişi kendisinden korktuğu yiyecek, içecek, harp, deniz yolculuğu vs. gibi şeylere yönelir. Eğer insan için, batmadan kurtulmak ümidi olmasaydı hiçbir zaman deniz yolculuğu yapmazdı. Yahut zafer ümidi bulunmasaydı, hiçbir zaman harbetmezdi.

Talebe: Doğru söylediniz. Ben kendimden biliyorum. Zararlı bir yiyecek yediğim zaman, pişman olup, bir daha o yiyeceği yememeye karar veriyorum, amma onu görünce de sabredemiyorum. Fakat acaba küfür nedir?

Âlim (r.a.): Küfrün ismi ve açıklaması vardır. Küfür, inkâr ve yalanlama manâsıyla açıklanır. Küfür, Arapça bir kelimedir. Araplar, küfür kelimesini, inkâr mânâsına koymuşlardır. Allahu Teâlâda kitabını Arapça inzal etmiştir. Meselâ, bir kimsenin diğerinde, birkaç dirhem alacağı varsa, zamanı gelince alacak-borç muamelesi bitirilir. Eğer, borçlu borcunu kabul edip de ödemezse alacaklı Arapçada "mâlatanî=benden mühlet istedi" der, fakat borçlu borcunu red ve inkâr ederse "kâferenî-inkâr etti" der ve bir önceki kelimeyi kullanmaz. Keza mü'min de red ve inkâr etmeksizin, bir farizayı terkedince günahkâr olarak isimlendirilir. Eğer, farizayı inkâr ederek terkederse, bu takdirde kâfir ve Allah'ın farzlarını inkâr eden kimse diye isimlendirilir.

Talebe: Kişinin inkâr ettiğinden dolayı inkarcı; tasdik ettiğinden dolayı tasdik edici, günah işlediği için günahkâr, iyilik yaptığı için de iyi diye isimlendirilmesi doğru ve bilinen bir şeydir. Fakat acaba tevhidi benimseyen ve fakat Hz. Muhammed'i inkâr ediyorum, diyen kimsenin durumu nedir? Bunu açıklayın.

Âlim (r.a.): Bu vâki olmaz. Eğer olursa o kimseyi Allah'ı inkâr eden, Allah'ı bildiği iddiasında yalancı kimse sayarız. Onun, Hz. Muhammed'i inkâr etmesi ile, Allah'ı inkâr ettiği neticesine ulaşılır. Çünkü Allah'ı inkâr etmiş olan, Hz. Muhammed'i de inkâr etmiş olur. Allah'ın inkârı, Hz. Muhammed'i inkârı cihetinden dolayı değildir. Nitekim Hıristiyanlar, tek olan, evlât edinmeyen, Allah'ı inkârlarından dolayı onun, üç ilâhın üçüncüsü olduğunu iddia ettiler. Keza Yahûdîler, hiçbir şeye muhtaç olmayan, lütfunu esirgemeyen, benzeri olmayan, mülkün sahibi Allah'ın fakir, eli bağlanmış, Uzeyr'in de Allah'ın oğlu olduğunu ve Allah'ın insan şeklinde bulunduğunu iddia etmişlerdir. Ateşi ilâh edinenler, güneş ve aya secde edenler de bu durumdadır. Oysaki Kur'an'da "Bizim âyetlerimizi ancak kâfirler inkâr ederler."[19], "Öyle değil, Rabbine yemin olsun ki, onlar aralarında çıkan ihtilaflarda seni hakem kılmadıkça, verdiğin hükümden dolayı hiçbir sıkıntı duymayıp teslim olmadıkça iman etmiş olmazlar" [20] buyurulur. O halde Allah'ı bilen ve fakat Hz. Muhammed'i inkâr eden kimsenin, Allah'ı inkâr ettiğine, Hz. Muhammed'i inkârı ile istidlal ederiz. Meselâ bir adam 20 kafiz (18 Kg'lık bir ölçü) ağırlığındaki bir yükü taşıyabileceğini iddia eder, biz de onun iki kafizi bile taşımaktan aciz kaldığını görürsek; iki kafizi taşımaktan aciz kalan kimsenin yirmi kafizi taşımak hususunda daha çok aciz kalacağını anlarız. Bunun gibi, "Ben Allah'ın hak olduğunu biliyorum, fakat şu insanın onun mahlûku olduğunu kabul ve ikrar etmiyorum," diyen kimsenin, iddia et-

19 Ankebut 29/47.

20 Nisa 4/65.

tiği konuda yalancı olduğunu hemen anlarız. Çünkü o kimse Allah'ı hakikaten bilip O'na inansa idi, bütün her şeyin O'nun mahlûku olduğunu da bilirdi. Keza yakınından aynı mesafede; yanan bir kandil ile, yanmakta olan büyük bir ateş bulunan kimse, kandili gördüğünü ve fakat yanan koca koca odunları görmediğini iddia ederse, onun yalancı olduğunu anlarsın. Çünkü kandilin yandığım gören kimsenin, yanmakta olan kocaman ateşi daha çok görmesi icabeder.

Talebe: Beni itminana ulaştırdınız. Fakat Allah'ın resulü için: "Ben senin Allah'ın resulü olduğunu biliyorum, fakat seni öldürmek istiyorum," diyen kimsenin durumu nedir?

Âlim (r.a.): Bu; mevzuu karıştırmak isteyenlerin ileri sürdükleri meselelerdendir. Allah'ın resulü olduğunu bildiği halde bir kimsenin, onun katlini, ölümünü veya eziyet çekmesini istemesi mümkün değildir. Bu, bir başkasının kendisi için, bütün insanlardan daha sevgili olduğunu iddia etmesine karşılık, "Ben seni ellerimle öldürmek, etini yemek istiyorum," demesine benzer. Allah'ın birliğini kabul ve Hz. Muhammed'e iman ettiğini belirten kimse, Hz. Peygamber için "O bir a'râbî idi veya fakirdi," şeklinde bir ayıp ve kusur ortaya koyma çabası içinde bulunmaz. Eğer Allah'ı bilir ve Hz. Muhammed'in, O'nun resulü olduğuna iman ederse, Allah ve Resulü onun gözünde, belirtilmek istenen ayıp ve kusurlardan münezzeh olur. Yüce Allah, Kur'ân'da Resulünün makamının yüksekliğini "Kim Resule itaat ederse, Allah'a itaat etmiş olur "[21] âyetinde belirterek, onu mahlûkatmdan bütün insan ve cinlerin önderi, emir ve kanunlarının emini kılmıştır. Bunun için Kur'ân-ı Kerîm'de "Resul size neyi verirse, onu alın; sizi neden yasaklarsa ondan kaçının"[22] buyurulmuştur.

Talebe: Siz bana bir nûr getirdiniz, Allah da kıyamet günü sizin yolunuzu aydınlatsın. Acaba Allah'ı bildiğini ileri süren ve fakat Allah'ın çocuk edindiğini iddia eden kimsenin durumu nedir? Bunu açıklayınız.

Âlim (r. a.): Allah Allah!.. Bu sualin şıklarından biri veya diğeri mümkün olmaz. Mesele, tek bir meseledir. Bu ve benzeri sualler, zihin kanştırmak isteyenlerin sualleridir. Ölü katiyen ihtilam olmayacağı halde, nasıl olur da ölünün ihtilam olduğunu söyleyebilirsiniz? Bunun gibi Allah'ın birliğine inandığı halde böyle söyleyen bir kimse olmaz.

Talebe: Yemin ederim, bu sualler sizin dediğiniz gibi zihinleri karıştırmak isteyenlerin sualleridir. Şüphesiz ki bunlar muhal sözlerdir. Fakat acaba bu günün

21 Nisa 4/80.

22 Haşr 59/7.

münafıklığı nedir? Bu münafıklık ilk devrin münafıklığı değil midir? Bu günün küfrü de ilk devrin küfrü değil midir? İlk devrin münafıklığı nasıldır?

Âlim {r.a.): Evet. Bu günün münafıklığı ilk devrin münafıklığı, bu günün küfrü de ilk devrin küfrüdür. Keza bu günün İslâm'ı da ilk devrin îslâmıdır. Bunu sana anlatayım: İlk münafıklık, kalple inkâr ve yalanlama, dille tasdik edermiş gibi görünme ve ikrar idi. Aynı halde olanlar için durum, bugün de aynıdır. Yüce Allah, münafıkları kitabında şöyle tavsif eder: "Münafıklar sana geldiğinde, biz şahitlik ederiz ki, sen Allah'ın Resulüsün, derler." Allah onları reddetmek ve yalanlamak için "Şüphesiz, Allah, senin Resulü olduğunu bilir. Allah şahitlik eder ki münâfiklar şüphesiz yalancıdırlar."[23] Allah'ın onları yalanlaması, onların dedikleri şeyin yalan olmasından dolayı değildir. Fakat, onların yalancılıkları, dilleri ile açıkladıkları gibi, ikrar ve tasdik durumunda bulunmamalarıdır. Keza Allah onlar hakkında şöyle buyurur: "İman edenlerle karşılaştıkları zaman, biz iman ettik, derler. Şeytanları ile başbaşa kaldıkları zaman, biz sizinle beraberiz, biz ancak alay edicileriz, derler."[24] Yani onlar, Hz. Peygamber ve ashabına, dilleriyle ikrar ve tasdiki açıklamak suretiyle alay ettiklerini belirtmektedirler.

Talebe: Yemin ederim ki bu, bilinen doğru bir şeydir. Fakat hangi sebepten dolayı Allah, insanları kâfir ve mü'min diye isimlendirdi? Biz de onları hangi sebepten dolayı mü'min ve kâfir diye isimlendiririz? Bunu açıklayın.

Âlim (r. a.): Allah insanları, kalplerindeki şeylerden dolayı, mü'min ve kâfir diye isimlendirmiştir. Çünkü Allah, kalplerde olanı bilir. Biz de insanlan, lisanlarından sadır olan tasdik, tekzib, kıyafet ve ibâdetle mü'min veya kâfir diye isimlendiririz. Meselâ, tanımadığımız halde, mescidlerde bulunan, kıbleye yönelerek namaz kılan kimseleri gördüğümüz zaman, onları mü'min olarak isimlendiririz, kendilerine selam veririz. Bununla beraber, onların Yahûdî veya Hristiyan olmaları da mümkündür. Keza, Hz. Peygamber devrinde, lisanlarıyla iman ettiklerini açıklayan münafıkları, ashap mü'min olarak isimlendiriyordu. Halbuki onlar, kalplerindeki inkâr ve tekzipten dolayı Allah katında kâfirdirler. İşte bundan, kâfir olmaları mümkün olduğu halde, insanların açığa vurdukları iman alâmeti ile, onların mü'min olduklarına hükmedeceğimiz neticesini çıkaracağımızı iddia ediyoruz. Diğer bir kısım insanları da, mü'minlerin şekil ve kıyafetlerini izhar etmeyip, kâfirlere ait şeklî özellikler gösterdikleri için kâfir diye isimlendiririz. Muhtemelen bunlar, Allah'a imanları ve bizim bilgimizin dışında namaz kılmak gibi bir durumları varsa, Allah katında mü'min olabilirler. Bizim onları kâfir bil-

23 Münafikun 63/1.

24 Bakara 2/14.

memizden dolayı Allah bizi cezalandırmaz. Çünkü Allah bizi, kalplerde bulunanı ve gizli niyetleri bilmekle mükellef kılmamıştır. Ancak Rabbimiz, insanlardan sâdır olan amellere göre onları, mü'min diye isimlendirmemizi, buna göre onları sevmemizi veya sevmememizi teklif etmiştir. Kalplerde gizli olan şeyleri ancak Allah bilir. Keza, Kirâmen Kâtibin melekleri bile, insanların açığa vurdukları amelleri yazmakla vazifelidir. Çünkü kalpte bulunan şeyleri bilmeye imkân yoktur. Kalplerde olanı ancak Allah ve Allah'ın kendisine vahyettiği peygamberlerinden başka kimse bilmez. Vahiy olmadan, kalplerde bulunanı bildiğini iddia eden, âlemlerin Rabbi'nin ilmine sahip olduğunu iddia etmiş olur. Kalplerde ve hariçte, Allah'ın bildiğini, kendisinin de bildiği iddiasında bulunan insan, büyük bir günah işlemiş, cehennem ve küfrü hak etmiş olur.

Talebe: Şüphesiz doğruyu belirttiniz. Fakat acaba, İrcâın[25] aslı nereden gelmiştir? Açıklaması nedir? Akıbetini irca eden kimdir?

Âlim (r. a.): İrcâın aslı meleklerden gelmiştir. Allah, meleklere isimlerin delalet ettiği eşyayı göstererek "Bana bunların isimlerini haber verin"[26] buyurdu. Bütün melekler hatadan ve ilimsiz söz söyleyerek dalâlete düşmekten korkup duraklayarak "Seni tenzih ederiz, senin öğrettiğinden başka bir bilgimiz yoktur"[27] dediler. Böylece bilmediği şeyi soran, sorduğu konuda aldırmayıp konuşan, isabet etmezse hatalı, isabet ederse ilimsiz ve cahilce söylediği için öğülmeyen kimse gibi bid'at işlemediler. Bunun için Allah, " Bilmediğin şeyin peşine düşme, çünkü kulak, göz ve kalp, bunların hepsi bundan mes'uldür "[28] buyurur. Yani, gerçek olarak bilmediğini söyleme, demektir. Bu âyetle Allah, Resulüne kesin bilgi olmadan zan ile konuşmak, incitmek, herhangi bir kimseye iftira atmaya ruhsat vermemişken, nasıl olur da insanlar, kesin bilgileri olmadan zanla birbirlerine tecavüz eder ve ayıplarlar? Tevakkuf yahut duraklamanın mânâsı ise, haram, helâl veya bizden önceki ümmetler hakkında bilmediğin konularda, sana sorulanlar için "En güzelini Allah bilir" demendir. Eğer üç kimse, bilmediğimiz, tecrübelerimizle ve kendi ölçülerimizle de bilemeyeceğimiz bir sözü bize getirirlerse, bunun ilmini Allah'a havale eder ve tevakkuf edersin.

İrca şöyle bir misalle açıklanabilir: Sen durumları iyi olan bir toplulukta idin. Daha sonra onları, birbiriyle iyi olarak bırakıp ayrıldın. Sonra onların iki zümre-

---

25 İrca büyük günah işleyen müminler hakkında cennetlik yahut cehennemlik şeklinde kesin bir hüküm ortaya koymayıp onların akıbetlerini Allah'a havale etmektir.

26 Bakara 2/31.

27 Bakara 2/32.

28 İsra 17/36.

ye ayrıldıklarını ve birbirlerini öldürdüklerini duydun, onlara geldin. Ayrılırken iyi olarak bıraktığın halde, sonradan birbirini öldüren bu kimselere sorduğun zaman iki zümreden her biri kendisinin zulme uğradığını söyledi. Oysa leh ve aleyhlerinde kendilerinden başka şahit de yoktur. Aralarındaki öldürme fiili sabit olduğu halde mazlum ve zâlim ortada yoktur. Çünkü hasım olan bu iki tarafın birbiri için şehâdetleri caiz değildir. Bu takdirde birbirini öldürmekten dolayı her iki tarafın da, isabetli olmadıklarını bilmen gerekir. Ya iki taraf da hatalı, yahut biri hatalı diğeri isabetlidir.

Günah işleyenlerin cennetlik veya cehennemlik olduklarını söylemeden, onlar hakkındaki hükmü geciktirmen de ircâdır. Zîra insanlar bize göre üç sınıfa ayrılır: Peygamberler ve peygamberlerin cennetlik olduğunu bildikleri kimseler cennetliktir, İkinci kısım insanlar, müşriklerdir. Biz onların cehennemlik olduklarına şehâdet ederiz. Üçüncü sınıf insanlar ise; Allah'ın birliğine inananlar zümresidir. Biz bu konuda tevakkuf ederiz, onların cennet ve cehennem ehli olduklarına şehadet etmeyiz. Onlar için ilâhî affı ummakla birlikte, azaba çekileceklerinden de korkarız. Onlar, Allah'ın buyurduğu gibi "İyi ameli, kötü bir amelle karıştırmışlardır, olur ki Allah onların tevbelerini kabul eder"[29] deriz ve Allah'ın onları affedeceğini umarız. Keza, "Allah şüphesiz ki, kendisine şirk koşulmasını affetmez, ondan başkasını dileyeceği kimse için affeder "[30] buyurulmuştur. Bunun için günah işleyenlerin de günah ve hatalarının neticesinden korkarız.

Talebe: Ne kadar doğru, açık ve hakka yakın söz söylediniz. Fakat acaba, peygamberler ve onların söyledikleri kimselerin dışında, pek çok oruç tutup, namaz kıldığını gördüğümüz kimsenin cennete girmesi gereklidir, diyebilir miyiz? Bunu açıklayın.

Âlim (r. a.): Hakkında nass ile cennet vacip kılınanlardan ötesi için cennetliktir, diyemem. Cehennemlikler için de durum aynıdır.

Talebe: "Mü'min zina edince, başından gömleğinin çıkarıldığı gibi, imanı da çıkarılır, sonra tevbe edince iman kendisine iade edilir"[31] hadisini rivayet eden kimseler için ne dersiniz? Eğer tasdik ederseniz Haricîler'in[32] prensiplerini kabul etmiş olursunuz. Onların görüşlerinden şüphe ederseniz. Haricîler'in prensiplerinde de şüpheye düşmüş ve ifade ettiğiniz haktan rücû etmiş olursunuz. Eğer, râvilerin sözünü tekzip edecek olursanız, onlar da sizi Hz. Peygamber'in sözünü

29 Tevbe 9/102.

30 Nisa 4/48.

31 bk. Ebu Dâvud "Sünne" 15, Tirmizî, "Îmân", 11.

32 Ameli imanın bir cüz'üolarak düşünen ve büyük günah işleyenlerin kafir olduğunu iddia eden bir fırka..

yalanlamış olmakla suçlarlar. Çünkü onlar, Hz. Peygamber'e ulaşıncaya kadar, bu hadisi muteber kişilerden nakletmişlerdir.

Âlim (r.a.): Tekzip etmek, ancak "Ben Hz. Peygamber'in sözünü yalanlıyorum," diyen kimsenin sözü ve yalanlamasıdır. Lâkin bir kimse "Ben Hz. Peygamber'in söylediği her şeye iman ederim, fakat o kötülük yapılmasını söylemedi, Kur'ân'a da muhalefet etmedi" derse, bu söz o kimsenin, Hz. Peygamberi ve Kur'ân-ı Kerîm'i tasdik etmesi; Allah'ın Resulünü, Kur'an'a muhalefetten tenzih etmesidir. Eğer, Hz. Peygamber, Kur'ân'a muhalefet etse ve Allah için hak olmayan şeyleri kendiliğinden uydursa idi, Allah onun kudret ve kuvvetini alır, kalp damarını koparırdı. Nitekim bu husus Kur'ân'da şöyle belirtilir: "Eğer peygamber söylemediklerimizi bize karşı, kendiliğinden uydurmuş olsa idi, elbette onu kuvvetle yakalar, sonra da kalp damarını koparıverirdik. Sizin hiçbiriniz de buna mâni olamazdı."[33] Allah'ın peygamberi, Allah'ın kitabına muhalefet etmez, Allah'ın kitabına muhalefet eden kimse de Allah'ın peygamberi olamaz. Onlann rivayet ettikleri bu haber Kur'ân'a muhaliftir. Çünkü Allah; Kur'ânı Kerîm'de "Zina eden kadın ve erkek..."[34] âyetinde zâni ve zâniyeden iman vasfını nefyetmemiştir. Keza, "Sizden fuhşu irtikap edenlerin her ikisini de..."[35] âyetinde Allah "sizden" kaydı ile Yahûdî ve Hristiyanları değil, Müslümanları kasdetmektedir. O halde Kur'ân-ı Kerîm'in hilafına, Hz. Peygamber'den hadis nakleden herhangi bir kimseyi reddetmek, Hz. Peygamberi reddetmek veya tekzip etmek demek değildir. Bilakis, Hz. Peygamber adına bâtılı rivayet eden kimseyi reddetmek demektir. İtham Hz. Peygamber'e değil, nakleden kimseye râcidir. Hz. Peygamberin söylediğini duyduğumuz, yahut duymadığımız her şey can, baş üstünedir. Biz onların hepsine iman ettik, onların Allah'ın Resûlü'nün söylediği gibi olduğuna şehâdet ederiz. Keza Hz. Peygamberin, Allah'ın nehyettiği bir şeyi emretmediğine, Allah'ın kullarına ulaştırılmasını emrettiği bir şeye de mâni olmadığına şahitlik ederiz. O, hiçbir şeyi Allah'ın tavsif ettiğinden başka şekilde tavsif etmez. Yine şehâdet ederiz ki O, bütün işlerde Allah'ın emrine muvafakat etmiş, hiçbir bid'at ortaya koymamıştır. Allah'ın söylemediği hiçbir şeyi de, Allah'a isnat etmemiştir. Bunun için Allahu Teâlâ"Kim Resule itaat ederse, Allah'a itaat etmiş olur."[36] buyurmaktadır.

33 Hâkka 69/45, 47.

34 Nûr 24/2.

35 Nisa 4/15.

36 Nisa 4/80.

Talebe: Çok güzel açıkladınız. Fakat içki içen kimsenin, kırk gün ve kırk gece namazının kabul olunmayacağını iddia eden kimse için ne dersiniz? Bana iyilikleri yıkan ve iptal eden bu hususu açıklayınız.

Alim (r.a.): "Allah, içki içen kimsenin kırk gün ve kırk gece kıldığı namazı kabul etmez."[37] sözünün açıklamasını bilmiyorum. Söz sahiplerini, sözlerinin hakikate kesin olarak aykırı olduğunu bildiğimiz bir açıklama yapmadıkları sürece, onları yalanlamam. Biz biliyoruz ki Allah, kulunu işlediği günahtan dolayı cezalandırır veya günahını affeder. Allah, kulunu işlemediği günahtan ötürü cezalandırmaz, kulun işlediği farzları hesap eder, günahlarını da yazar. Meselâ, bir kimsenin malının zekâtından, daha fazla vermesi gerekirken, elli dirhem verdiğini kabul edelim. Bu durumda Allah onu verdiği miktardan dolayı değil, vermediği miktardan dolayı cezalandırır. Verdiği miktarı kul lehinde değerlendirir. Keza bu kimse oruç tutar, namaz kılar, hacca gider ve adam öldürürse, bu hususta iyilikleri hesap edilir, kötülükleri ise aleyhine yazılır. Allah bu konuda Kuranda şöyle buyurur: "Kazandığı iyilik kendi lehine, yaptığı kötülük de kendi aleyhinedir"[38], " Bir iş yapanın amelini elbette boşa çıkarmam"[39]"Yalnız işlediklerinizin karşılığı ile cezalandırılacaksınız."[40], "Ancak işlediklerinizin cezasını göreceksiniz."[41], "Kim zerre miktarı iyilik işlerse karşılığını görür, kim de zerre miktarı kötülük işlerse karşılığını görür."[42], "Küçük, büyük her şey yazılıdır."[43] Bu duruma göre, iyilik ve kötülükler az da olsa Allah tarafından yazılmaktadır. "Biz kıyamet günü adalet terazilerini koyacağız. Hiçbir kimse hiçbir şeyle haksızlığa uğratılmayacaktır. Hardal tanesi ağırlığınca olsa da biz onu hesaba katacağız. Bizim hesap görmemiz elverir."[44] Bütün bunların aksini iddia eden kimse Allah'ı zulümle tavsif etmiş olur. Oysaki Allah zulmetmeyeceği hususunda kullarıngüvence vermiştir: "Hiçbir kimse hiçbir şeyle haksızlığa uğratılmaz"[45], "Ancak işlediklerinizin cezasını görürsünüz "[46], "Kim bir zerre miktarı iyilik işlerse onun mükâfatını, kim de zerre miktarı bir kötülük işlerse onun cezasını görür."[47] âyetleri bu hususu

37 Tirmizî, "Eşribe"1, İbn Habbel II,176, V, 171.

38 Bakara 2/285.

39 Ali İmran 3/195.

40 Yasin 36/54.

41 Tahrim 66/7.

42 Zilzal 99/ 7-8.

43 Kamer 54/53.

44 Enbiya 21/ 47.

45 Enbiya 21/47.

46 Sâffât 37/39.

47 Zilzal 99/7-8.

belirtmektedir. Allah, iyiliklere mukabelede bulunduğu için, kendisinin şekûr olduğunu ifade etmiştir. O merhametlilerin en merhametlisidir.

İyiliklere gelince, onları üç şeyden biri boşa çıkarır. Bunların birincisi, Allah'a şirk koşmaktır. Bu konuda Allah, "Her kim imanı inkâr ederse, bütün işledikleri boşa gider"[48] buyurmuştur. İkincisi, bir kimseyi azad etmek, veya sıla-i rahimde bulunmak yahut Allah rızası için bir malı sadaka olarak verdikten sonra gazaplanmak veya gazap haricinde iyilik yaptığı kimseyi minnet altında bırakmak için "Ben sana sıla-i rahimde bulunmadım mı?.." ve benzeri şeyler söyleyerek başa kakma durumudur. Bu ve benzeri durumlarda o kimsenin sevabı suratına çarpılır. Zira Yüce Allah "Sadakalarınızı, başa kakma ve eza vermek suretiyle iptal etmeyin"[49] buyurmaktadır. Üçüncüsü, başkalarına gösteriş yapmak için, amel işlemektir. Riya için yapılan salih ameli Allah kabul etmez. Bu üç günahın ötesindekiler, iyilikleri yıkıp boşa çıkarmazlar.

Talebe: Çok güzel ifade ettiniz. Fakat acaba, sizin kâfir olduğunuz hususunda şahitlik eden bir kimse hakkında, sizin şehâdetiniz nedir? Bunu açıklayınız.

Âlim (r.a.): Benim şehâdetim, onun yalancı olduğu yönündedir. Bundan dolayı onu, kâfir değil, yalancı olarak isimlendiririm. Zira haram iki türlüdür: Allah'a karşı işlenen haram, kullara karşı işlenen haram. Allah'a karşı işlenen haram, şirk koşmak, tekzip etmek ve küfürdür. Allah'ın kullarına karşı işlenen haram ise, kullar arasında cereyan eden haksızlıklardır. Allah ve Resulünü yalanlayan kimsenin, beni yalanlayan kimse gibi olması gerekmez. Çünkü Allah ve Resulünü yalanlayan kimsenin günahı, bütün insanları yalanlamasından dolayı kazanacağı günahtan daha büyüktür. Benim kâfir olduğuma şehâdet eden kimse bana göre yalancıdır. Onun benim hakkımda yalan söylemesi, benim de onun hakkında yalan söylememi helâl kılmaz. Zîra Allah "Bir kavme düşmanlığınız, sizi adaletsizliğe sevketmesin. Adil davranın, çünkü adalet takvaya en yakın olandır."[50] buyurmaktadır.

Talebe: Bu iyi bir hususiyet. Fakat kendisinin kâfir olduğuna şehâdet eden kimse için ne dersiniz?

Âlim (r.a.): Onun kendisi hakkında söylemiş olduğu yalanın, tahkik edilmesinin benim için gerekli olmadığını söylerim. Çünkü o, kendisinin eşek olduğunu söylese, benim doğrudur, demem icabetmez. Fakat Allah ile bir ilgisi olmadı-

48 Maide 5/5.

49 Bakara 2/264.

50 Maide 5/8.

ğını belirtir veya "Ben Allah ve Resulüne iman etmiyorum" derse, kendisinin mü'min olduğunu söylese de ben onu kâfir diye isimlendiririm. Keza Allah'ın birliğini kabul eden ve Allah katından gelen her şeye iman eden kimse, kendisi için kâfir dese bile, ben ona mü'min derim.

Talebe: O kimsenin kendisi için ifade ettiğinden daha güzelini söylediğinizi görüyorum. Siz bu iyiliğe daha çok lâyıksınız. Fakat o kimse bana "senin dininle veya kulluk ettiğinle bir ilgim yoktur" derse durumu ne olur?

Alim (r.a.): Bana böyle söylerse acele etmem ve o kimseye "Allah'ın dini ile mi, yoksa Allah ile mi ilgin yoktur?" diye sorarım. Bu iki sözden birini söylerse ona kâfir ve müşrik derim. Fakat "Ben Allah'tan ve Allah'ın dininden ilgimi kesmiyorum, fakat senin dinin ile ilgimi kesiyorum. Çünkü senin dinin, Allah'ı inkârdır, senin taptığından ilgimi kesiyorum, zira sen şeytana tapıyorsun." derse ona kâfir demem, çünkü o, beni tekzip etmektedir.

Talebe: Yemin ederim, bu söz takva ve ihtiyat ehlinin sözüdür. Fakat acaba şeytana itaat eden, onun rızasını gözeten kimse, kâfir ve şeytana tapan olmaz mı? Bu hususu açıklayınız.

Âlim (r.a.): Bu sual ile ne kasdettiğini biliyor musun? Şüphesiz mü'min, Allah'a isyan ettiği zaman, ameli her ne kadar taat ve rıza yönüyle şeytana muvafık olsa da, işlediği bu masiyet ile şeytana itaat eden, onun rızasını isteyen ve ona yönelen kimse olmaz.

Talebe: Bana, ibâdetin açıklamasını yapın.

Âlim (r.a.): İbâdet kelimesi, taat, rağbet ve rubûbiyetin ikrarı mânâlarına gelen şümullü bir kelimedir. Kul iman etmek konusunda, Allah'a itaat ederse, kendisinde Allah'tan ummak ve korkmak durumu hâsıl olur. Bu üç haslet kulda mevcut olunca, Allah'a ibâdet etmiş olur. Allah'tan ummak ve korkmak hâli bulunmayınca, bir kimse mü'min olamaz. Fakat nice mü'minler vardır ki, bir kısmında Allah korkusu daha çok, bir kısmında da daha azdır. Keza, Allah'tan başka bir kimseye, sevabını umarak ve gazabından korkarak itaat eden kimse, ona ibâdet etmiş sayılır.. Eğer her konuda yalnız itaat ile amel etmek ibâdet olsa idi, Allah'tan başkasına itaat eden herkes, itaat ettiklerine ibâdet etmiş olurdu.

Talebe: Ne kadar güzel söylediniz. Fakat acaba bir şeyden korkan yahut bir şeyden menfaat uman kimse, kâfir olur mu?

Âlim (r.a.): Korku ve ummak iki halde yahut da iki halden birinde bulunur. Bir kimseden uman yahut korkan kimse, onun Allah'ın izmi olmadan kendisine

zarar veya fayda vermeğe muktedir olduğu görüşünde ise, kâfir olur. Diğer durumda, bir kimse hayrı Allah'tan umduğu, yahut Allah'ın kendisini başkalarının eline düşürmek, yahut bir şeyi sebep kılmakla vereceği beladan endişe ettiği için başkasından korkar veya umarsa bu kimse kâfir olmaz. Çünkü baba, evlâdının kendisine faydalı olmasını, kişi hayvanının kendisini taşımasını, komşusunun kendisine iyilik etmesini, devlet başkanının kendisini korumasını umar. Bu durumda kâfirlik bahis konusu olmaz. Çünkü umduğunu Allah'tan ummaktadır. Kendisini evlâdından ve komşusundan faydalandırmasını, içtiği ilaçtan şifa ihsan etmesini, Allah'tan ümit eden kimse kâfir olmaz. İnsan bazen şerden korkar, Allah'ın kendisini kötü şeylerle müptela kılmasından korkarak kaçar. Meselâ, Allah'ın resul seçtiği ve kelâmı ile mümtaz kıldığı Hz. Musa Allah ile arasında bir elçi olmadan "Beni öldürmelerinden korkarım"[51] demişti. Peygamber Efendimiz mağaraya saklanmıştı. Bu durumda onlar için küfür katiyyen bahis mevzu olamaz. Keza insan yırtıcı hayvanlardan, yılan yahut akrepten veya evinin yıkılması, sel afeti ve zarar verecek yiyecek yahut içeceklerden korkar. Bütün bu durumlarda insana küfür veya şüphe hali değil, ancak korkmak arız olmuş olur.

Talebe: Şüphesiz bildiklerimizi söylediniz. Fakat bu mahlûklardan, Allah'tan korktuğumuzdan daha çok korkan mü'minin durumu nedir? Bunu açıklayın.

Âlim (r.a.): Mü'minin, Allah'tan daha çok korktuğu hiç bir varlık yoktur. Zîra mü'min şiddetli bir şekilde hastalandığı, yahut Allah'tan gelen kötü bir musibete uğradığı zaman bile, gizli veya açık olarak 'Yarabbi, ne kötü yaptın," demez. Bunu içinden de söylemez. Buna mukabil Allah'ı daha çok zikreder. Eğer bu musibetin yüzde biri, dünya hükümdarlarının birisinden gelmiş olsa idi; o kimse güvendiği kimselere, hükümdarların duymadığı yerde onun zulmünü, kalbi ve lisanı ile ifadeden çekinmezdi. Halbuki mü'min gizli, aşikâr, sıcak, soğuk her yerde Allah'ın emrini gözetir. Dünya hükümdarlarının emirleri ise gizli, açık, isteyerek yahut istemeyerek, her hal ve kârda gözetilmez. Meselâ, bazan bir mü'minin soğuk bir gecede yıkanması gerekir, hoşuna gitmese de uykusundan uyanır, Allah'tan başkasının bilmediği bir durum için ve sırf Allah'tan korktuğu için gusleder. Keza şiddetli sıcakta, susuzluktan yanıp kavrulduğu halde orucunu tutar. Yanında kimse bulunmadığı halde Allah'ın emrini gözetir, sabreder. Allah'tan korktuğu için feryâd etmez. Buna mukabil bir kimse, bir hükümdarın huzurunda bulunduğu müddetçe ondan korkar, fakat uzaklaşınca korkmaz. Bütün bunlardan anlıyoruz ki, mü'minin Allah'tan daha çok korktuğu (saygı duyup emrine uyduğu) hiçbir varlık yoktur.

51 Şuara 26/14, Kasas 28/33.

Talebe: Yemin ederim, kendi nefsimizden de anlayabileceğimiz bir hususu ifâde ettiniz. Fakat acaba, iman ve küfrün ne olduğunu bilmeyen bir kimsenin durumu nedir? Bunu açıklayın.

Âlim (r.a.): Şüphesiz ki insanlar; Yüce Allah'ı bilme ve tasdik etmeleri ile mü'min, inkâr etmeleri sebebiyle de kâfir olurlar. Allah'ın kulu olduklarını ikrar, Allah'ın birliğini ve O'nun katından gelen şeyleri tasdik ettikleri zaman, iman ve küfrün ne demek olduğunu bilmeseler de, imanın hayırlı, küfrün de şerli bir şey olduğunu bildiklerinden dolayı, kâfir olmazlar. Meselâ kendisine bal ve sabır[52] getirilen bir kimse ikisinden de tadar; balın tatlı, sabırın da acı olduğunu bilir. O kimsenin acılık ve tatlılık mefhumunu bilmediği söylenemez. Söylenecek tek şey. onun acılık ve tatlılık isimlerini bilmediğidir. İman ve küfür isimlerini bilmeyen de böyledir. Fakat o kimse imanın iyi, küfrün de kötü olduğunu bilir. Bu durumda olan bir kimsenin Allah'ı bilmediği söylenemez. Sadece iman ve küfür isimlerini bilmiyor denilir.

Talebe: Acaba mümin azap görürse, imanı ona fayda verir mi? Kendisinde iman mevcut iken, iman ettikten sonra azaba maruz kalır mı? Bunu açıklayın.

Âlim (r.a.): Suallerin içinde, benzerini sormadığın meseleleri sordun. Ben inşallah sana o konularda fetva vereceğim. "Mü'min eğer azap görürse, imanı fayda verir mi? Kendinde iman olduğu halde azaba uğrar mı?" diyorsun. Evet, iman mü'mine fayda verir, çünkü iman onu en şiddetli azaptan korur. En şiddetli azap ise, kâfirin azabıdır. Zira küfürden daha büyük günah yoktur. Bu durumda bulunan mü'min Allah'ı inkâr etmemiş, fakat emrettiği bazı hususlarda ona âsi olmuştur. Eğer Allah, ona azap ederse işlediği nisbetinde azap eder. İşlemediği şey için azap etmez. Tıpkı adam öldüren ve fakat hırsızlık yapmayan kimsenin, sadece katil suçu ile cezalandırılıp, hırsızlık suçu ile cezalandırılmaması gibi. Nitekim Allah Kur'ân-ı Kerîm'de "Yaptıklarınızdan başkasının karşılığını görmezsiniz"[53] buyurmaktadır. Hastalığı az olan hastanın durumu daha ehvendir. Dünyada azap çekip, en şiddetli azaptan kurtulan sadece bir nevi azap çeken kimsenin durumu, iki çeşit azap çeken kimseden daha kolaydır. Mü'min de böyledir, eğer işlediği bir günah için azap görürse, bu iki günah için çekeceği azaptan daha hafif olur.

Talebe: Yemin ederim ki bu, doğru bildiğimiz şeylerdendir. Fakat acaba ibâdetleri muhtelif ve çok olduğu halde, kâfirlerin küfrü niçin aynıdır? Keza se-

52 Sarı renkli acı bir madde.

53 Yasin 36/54..

madakilerin imanı ile, yeryüzündekilerin imanı, -meleklerin yapmaları gereken çeşitli amelleri varken- niçin birdir?

Alim (r.a.): Meleklerin yapmaları farz olan ameller, bizim yapmamız farz olan amellerden başkadır. Meleklere farz olan ve bizden önceki ümmetlere de farz kılınmış olan şeyler de, bize farz kılınanlardan farklıdır. Sema ehlinin imanı, evvelki ümmetlerin imanı ve bizim imanımız ise, birdir. Çünkü hepimiz iman ettik ve yalnızca Allah'a ibâdet ettik. Tıpkı bunun gibi, kâfirlerin küfrü ve inkârı bir ve fakat ibâdetleri farklıdır. Mesela bir yahûdîye kime ibâdet ettiğini sorarsanız, "Allah'a ibâdet ediyorum " der. Allah'ı sorduğun zaman, onun beşer şeklinde yaratılmış olan oğlu Üzeyir olduğunu söyler. Bu durumda olan kimse Allah'a iman etmiş olmaz. Eğer bir hıristiyana, kime ibâdet ettiğini sorarsan, "Allah'a ibâdet ediyorum," der. Allah'ı sorduğun zaman da, O'nun İsa'nın cesedinde ve Meryem'in rahminde gizlenen, bir yere sığan ve giren varlık olduğunu söyler. Bu durumda bulunan kimse ise Allah'a iman etmiş olmaz. Mecûsiye de, kime ibâdet ettiğini sorarsan, o da, "Allah'a ibâdet ediyorum," diye cevap verir. Fakat Allah'ı sorduğun zaman, onun ortağı, eşi ve çocuğu bulunan bir varlık olduğunu söyler. Bu durumda olan bir kimse de, Allah'a iman etmiş olmaz. Bütün bu kimselerin Allah'ı bilmemeleri ve inkârları birdir. Vasıfları, sıfat ve ibâdetleri ise çok ve değişiktir. Mesela, üç kişi var, bunlardan biri kendisinde, dünyada eşi bulunmayan bir beyaz inci mevcut olduğunu iddia ediyor. Daha sonra bir kara üzüm danesini çıkararak, bunun inci olduğuna yemin ediyor. Diğerleri ile bu konuda tartışmaya giriyor. Bir başkası kendisinde dünyada benzeri bulunmayan bir inci olduğunu iddia ederek bir ayva çıkarıyor ve bunun inci olduğuna yemin edip insanlarla münakaşaya giriyor. Üçüncüsü, eşsiz kıymetteki incinin kendisinde bulunduğunu iddia ederek, bir çamur parçası çıkarıyor ve bunun inci olduğu hususunda yemin ederek, başkalarıyla bahse giriyor. Bu üç kişi inciyi bilmedikleri konusunda birleşmişlerdir. Zira, sıfatları çok ve değişik olmasına rağmen, hiçbiri inciyi bilmemektedir. İşte böylece sen, onların tavsif ve ibâdet ettiklerine, ibâdet etmediğini bilirsin. Çünkü onlan üç yahut iki ilâh tavsif ediyorlar, tavsîf ettiklerine de ibâdet ediyorlar. Oysaki sen, bir olan Allah'ı tavsîf ediyorsun. O halde senin ibâdet ettiğin ma'budun, onların ibâdet ettiklerinden başkadır. Onların ma'budu da, senin ibâdet ettiğinden başkadır. Bunun için Kur'ân'da: "De ki, ey kâfirler, ben sizin taptıklarınıza tapmam, siz de benim taptığıma tapmazsınız."[54] buyurulmuştur.

---

54 Kâfirun 109/1-3.

Talebe: Anlattığınız bu konuyu, belirttiğiniz veçhile öğrendim. Fakat niçin onlar, Allah Rabbimizdir, dedikleri halde, Allah'ı bilmeyen kimseler oluyorlar?

Alim (r.a.): Şüphesiz ki onların Allah Rabbimizdir, dediklerini biliyorum. Oysa ki onlar bununla da Allah'ı bilmiyorlar. Çünkü Allah "Onlara gökleri ve yeri kim yarattı" diye soracak olsan, "Allah, derler. Sen de Allah'a hamdolsun de. Onların çoğu bilmezler."[55] buyurmaktadır. Yani onların çoğu, anasından kör olarak doğan bir sabînin, hiçbir şey bilmeksizin geceyi, gündüzü, sarıyı, siyahı söylemesi gibi, bu sözü gayri şuuri olarak söyleyenler gibidir. Böyle kâfirler Allah'ın ismini, mü'minlerden işitmişler, işittiklerini de bilmeden söylemektedirler. Bunun için Kur'ân-ı Kerîm'de "Âhirete inanmayanların kalpleri inkârcı, kendileri de kibirlidir"[56] buyurulmuştur.

Talebe: Bu husus belirttiğiniz gibi. Fakat acaba peygamberi Allah vasıtasıyla mı bilirsiniz, yoksa Allah'ı peygamber vasıtasıyla mı bilirsiniz? Peygamberi Allah vasıtasıyla bilirseniz, bu nasıl olur? Halbuki peygamber sizi Allah'a çağırmaktadır. Bunu açıklayınız.

Âlim (r.a.): Evet, peygamberin peygamberliğini Allah tarafından biliriz. Her ne kadar peygamber Allah'a çağırırsa da, hiç bir kimse, Allah'ın, gönlüne tasdik ve peygamber olduğu bilgisini koymadan, peygamberin hak ve doğru söylediğini bilemez. Bunun için Allah "Sen şüphesiz ki, sevdiğini hidayete ulaştıramazsın, fakat Allah dilediğini doğru yola iletir "[58] buyurmaktadır. Eğer Allah'ı bilmek, peygamberler vasıtasıyla olsaydı, insanlara marifetullah nimetini ihsan etmek, Allah'tan değil, peygamberlerden gelirdi. Halbuki yaratıcıyı bilme nimetini peygamberlere ihsan eden de Allah'tır. Peygamberi insanlara da tanıtıp tasdik ettirmesi, Allah'ın insanlar için bir nimeti ve lütfudur. Kul, bildiği hayrı ancak Allah cihetinden bilir, dememiz gerekir.

Talebe: Beni rahatlattınız. Fakat acaba, velayet ve berâetin açıklaması nedir? Velayet ve berâet bir kimsede içtima eder mi?

Âlim (r.a.): Velayet, iyi amelden dolayı hoşnutluk, berâet de kötü amelden dolayı hoşnutsuzluk demektir. Her ikisi de bazen bir insanda birleşebilir, bazen de birleşmez. İyi ve kötü işler işleyen bir mü'mine yaptığı iyi işlerde muvafakat eder ve onu seversin, işlediği kötü şeylerden dolayı da ona muhalefet eder, ayrılır ve sevmezsin. Bu, sorduğun velayet ve berâetin bir kimsede birleşmesinin misalidir. Kâfir olan, kendisinde iyi bir durum bulunmayan kimseye de buğzeder

55 Lokman 31/25.

56 Nahl 16/22.

ve bütün kötülüklerinde kendisinden ayrılırsın. Daima sevdiğin ve hiçbir davranışından hoşnutsuzluk duymadığın kimse ise bütün iyi şeyleri işleyen ve kötü şeylerden sakınan mü'min kimsedir. Sen onun her hususiyetini sever, hiçbir şeyinden hoşnutsuzluk duymazsın.

Talebe: Çok güzel söylediniz. Fakat acaba, nimete küfür ne demektir? Bunu açıklayın.

Alim (r. a.): Nimete küfür, kişinin nimetlerin Allah'tan olduğunu inkâr etmesidir. Eğer nimetlerden birini inkâr ve onun Allah'tan olmadığını iddia ederse, o kimse Allah katında kâfir olur. Böylece Allah karşısında kâfir olan, nimetlerini de inkâr eder. Yüce Allah Kur'ân-ı Kerîmde "Onlar Allah'ın nimetlerini itiraf ederler, sonra da inkâr ederler"[57]buyurur. Yani kâfirler gecenin gece, gündüzün de gündüz olduğunu bilirler. Sıhhat, zenginlik ve ulaştıkları rahat ve bolluğun nimet olduğunu itiraf ederler. Fakat onlar bunları asıl lütuf ve ihsan edici olan Allah'a değil, kendilerinin ibâdet ettikleri şeye nisbet ederler. Bundan dolayı Allah, onların Allah'ın nimetlerini itiraf edip sonra da onları inkâr ettiklerini ifade eder. Yani onlar, nimetlerin hiçbir benzeri olmayan Allah'tan olduğunu inkâr ederler.

Ancak Allah'tan yardım dileriz. Onun yardımı bize kâfidir, O ne güzel vekildir. Allah'u Taâlâ, Efendimiz Muhammed aleyhi's-selâm ve onun âl ve ashabına salât ve selâm eylesin.

Elhamdülillah, el-'Âlim ve'l-Müte'allim burada bitti.

---

57 Nahl 83.

EL-FIKHU'L -EBSAT

Hamd Âlemlerin Rabbi'ne, salât ve selâm Efendimiz, Hz. Muhammed ve âl ve ashabına.

İmam Ebû Bekr Muhammed b. Muhammed el-Kâşânî, Ebû Bekr Alâu'd-Din Muhammed b. Ahmed es-Semerkandî'den rivayet etti. Bize Ebû'1-Muîn Meymun b. Muhammed en-Mekhûlî en-Nesefî, ona el-Fadl lakaplı, Ebû Abdullah el-Hüseyn b. Ali el-Kaşgârî, ona Ebû Mâlik Nasrân b. Nasr el-Huttelî, ona Ali b. el-Hasen b. Muhammed el-Gazzâl, ona Ebû'l-Hasen Ali b. Ahmed el-Fârisî, ona Nusayr b. Yahya el-Fakih haber verdi. Şöyle dedi: Ebû Mutî' Hakem b. Abdillah el-Belhî'nin şöyle söylediğini işittim:

Ebû Hanîfe'ye (r.a.) fıkhı ekber nedir diye sordum, şöyle dedi:

Ehl-i kıbleden olan bir kimseyi herhangi bir günahla tekfir etmemen, kimseyi imandan uzaklaştırmaman, marufu emredip münkerden sakındırman, senin için takdir olunan şeyin sana mutlaka isabet edeceğini, senin için takdir olunmayanın da sana isabet etnıeyeciğini bilmen. Hz. Peygamber'in ashabından hiçbiri ile ilgini kesmemen, birini sevip diğerini sevmemezlik etmemen, Hz. Osman ve Hz. Ali'nin durumunu Allah'a havale etmendir.

Ebû Hanîfe (r.a.) şöyle dedi: Dinde fıkıh, ahkâmda fıkıhtan daha üstündür. Kişinin nasıl ibâdet edeceğini öğrenmeye çalışması, kendisi için birçok bilgiyi toplamasından daha hayırlıdır.

Ebû Mutî' şöyle dedi: Bana dinin en faziletlisini haber ver, dedim. Ebû Hanîfe şöyle dedi:

> Fıkhın en faziletlisi, kişinin Yüce Allah'a imanı, şerâyi, sünnetler, hadler, ümmetin ittifak ve ihtilafını bilmesidir.

Ebû Mutî': İmanın ne olduğunu bana açıklayın.

Ebû Hanîfe: Bana Alkame b. Mürsed, Yahya b. Ya'mur'dan rivayet etti ve şöyle dedi: İbnu Ömer'e, bana din nedir, haber ver dedim. O da imana sarıl

veɔonu öğren, dedi. Ben iman nedir, bana öğret, dedim. Şöyle dedi: "...elimi tuttu ve beni yaşlı bir zata götürdü. Yanına oturttu ve şöyle söyledi: Bana imanın ne olduğunu soruyor diyerek, bu zatın Hz. Peygamberle birlikte Bedir Savaşı'na katılanlardan olduğunu söyledi. İbnu Ömer şöyle devam etti: Ben Hz. Peygamber'in yanında idim, bu zat da beraberdi. Birden karşımıza, güzel saçlı, sarık giymiş, çölde yaşadığını zannettiğimiz bir adam çıkageldi. İnsanların arasından geçerek Hz. Peygamber'in önünde durdu. Ey Allah'ın elçisi, iman nedir? diye sordu. Hz. Peygamber de:

- İman, Allah'tan başka ilâh olmadığına, Muhammed'in Allah'ın kulu ve elçisi olduğuna şehadet etmen, meleklerine, kitaplarına,peygamberlerine, âhiret gününe, kadere, hayır ve şerrin Yüce Allah'tan olduğuna inanmandır, buyurdu. O zat buna karşı:

- Doğru söyledin, dedi.

Biz çöl insanlarının câhil olmaları dolayısıyla onun Hz. Peygamber'in sözlerini tasdik etmesine hayret ettik. Bu zat daha sonra:

- Ey Allah'ın Resulü, İslâm'ın şeâiri (alâmetleri) nedir? diye sordu. Bunun üzerine Hz. Peygamber:

- Namaz kılmak, zekât vermek, Ramazan orucunu tutmak, gücü yeten kimse için hacca gitmek ve cünüplükrnten dolayı gusl etmektir, buyurdu. Bunun üzerine o zat:

- Doğru söyledin, dedi.

Biz, sanki sorduğunu biliyormuşcasma Hz. Peygamber'i tasdik etmesine şaşırdık. O zat daha sonra:

- Ey Allah'ın Resulü, ihsan nedir? diye sordu. Hz. Peygamber de:

- İhsan, Allah'ı görürcesine ibâdet etmendir. Sen O'nu görmesen bile, O seni görür, buyurdu. O zat:

- Doğru söyledin, dedi ve devamla kıyametin ne zaman kopacağını sordu. Bunun üzerine Hz. Peygamber:

- Bu hususta sorulan, sorandan daha bilgili değildir, buyurdu. O zat daha sonra ayağa kalktı, insanların ortasına gelince, onu bir daha göremedik. Hz. Peygamber şöyle dedi:

- Bu gelen Cebrail idi, size dininizle ilgili bilmeniz gereken şeyleri öğretmek için geldi.[1]

---

1 Buharî, " 37, İman", Müslim "İman" 57", Ahmed b. Hanbel Müsned I, 37, 51, 53.

Ebû Mutî': Ebû Hanîfe'ye, buna kesin olarak inanan ve ikrar eden mü'min midir? diye sordum. Şöyle dedi:

- Evet, bunu ikrar edince, İslâm'ın bütününü ikrar etmiş olur ve o kimse mü'mindir.

- Eğer Allah'ın halkettiklerinden bir şeyi inkâr edip, "bilmem ki bunun yaratıcısı kim? " derse ne olur, diye sordum Şöyle dedi:

- O kimse, "Allah her şeyin halikıdır..." [2] âyetinden dolayı kâfir olur. Sanki o kimse, o şeyin Allah'tan başka yaratıcısı vardır, demiştir. Keza "Allah'ın bana namaz, oruç ve zekâtı farz kıldığını bilmiyorum," dese yine kâfir olur. Çünkü Allah "Namazı dosdoğru kılın, zekâtı verin."[3] ve "Sizin üzerinize oruç farz kılındı.."[4], «Akşama girerken de, sabaha ererken de, Allah'ı tenzîh edin "[5] buyurmuştur. Eğer o kimse "ben bu âyete inanıyorum, fakat te'vil ve tefsirini bilmiyorum " derse kâfir olmaz. Çünkü o kimse âyetin Allah tarafından indirildiğine iman etmiş ve fakat tefsirinde hata etmiştir.

- Şirk diyarında bulunan, İslâm'ı mücmel olarak kabul eden, farzları ve amelleri bilmeyen, kitabı ve İslâm'ın icaplarını ikrar etmediği halde Allah'ı ve imanı kabul eden, fakat imanın icaplannı ikrar etmeyerek ölen kimse mü'min midir? diye sordum.

- Evet, dedi. Ben de:

- Eğer imanı kabulden başka bir şey bilmez, amel etmez ve ölürse? diye sordum,

- O, mü'mindir, dedi.

- Bana imanın ne olduğunu açıklayın, dedim. Şöyle dedi:

- İman, Allah'tan başka ilâh olmadığına, O'nun bir olup şeriki bulunmadığına, meleklerine, kitaplarına. Peygamberlerine, cennetine, cehennemine, kıyamete, hayır ve şerrine, hiçbir kimseye kendi amelini yaratma gücünün verilmediğine, insanların kendisi için yaratıldıkları sonuca ve ilâhi takdirin cereyan ettiği şeye intikal edeceklerine şahitlik etmendir, dedi.

---

2 En'am 6/103.

3 Bakara, 2/43, 83, 110.

4 Bakara, 2/178.

5 Rûm, 30/17, 18.

- Eğer bunun hepsini kabul eder ve fakat "Dileyen iman etsin, dileyen kâfir olsun."[6] âyetinden dolayı dilemek bana aittir, istersem iman ederim, istersem iman etmem, derse ne olur? diye sordum. Ebû Hanîfe şöyle dedi:

- O kimse iddiasında yalancıdır. Allah'ın "Gerçekten Kur'ân bir öğüttür. Kim dilerse ondan öğüt alır. Ancak Allah'ın dilediği kimse Öğüt alır."[7], "Siz, Allah dilemedikçe birşey dileyemezsiniz."[8] âyetlerini görmüyor musun? "Dileyen iman etsin, dileyen kâfir olsun."[9] âyeti vaîd (tehdid) içindir. O kimse bu sözü ile âyeti reddetmediği için kâfir olmamıştır. Ancak âyetin tenzilini reddetmemiş fakat te'vilinde hata etmiştir.

- Bir kimse, bana isabet eden bir musibetle Allah beni müptela mı kılmıştır, yoksa onu ben mi iktisap etmişimdir? O musibet Allah'ın beni müptela kıldığı şeylerden değildir, derse kâfir olur mu? diye sordum, Ebû Hanîfe:

- Hayır, dedi.

- Niçin? diye sordum.

- Çünkü Allah "Sana isabet eden İyilik Allah'tandır. Sana isabet eden kötülük de nefsindendir."[10] buyurur. Yani kötülük, günahın sebebiyledir, ben de onu günahın sebebiyle sana takdir ettim, demektir. Keza Yüce Allah şöyle buyurur: "Size isabet eden her musibet, ellerinizle işledikleriniz yüzündendir."[11] Yani günahlarınız sebebiyledir. Keza "O dilediğini dalalette bırakır, dilediğine hidayet eder."[12] buyurur. Fakat o kimse te'vilde hata etmiştir. "Allah İnsan ile kalbi arasına girer."[13] âyetinin mânâsı mü'minle küfür arasına, kâfirle iman arasına girer, demektir.

Ebû Hanîfe (r.a.) şöyle dedi: Şüphesiz ki, kulun kendisiyle kötülüğü işlediği güç (istitâat), bizatihi kulun iyiliği işlemesi için de müsaittir. Kul, Allah'ın kendisinde meydana getirdiği, kötülükte değil, iyilikte kullanılmasını emrettiği istîtâatı sarf ve tevcihinden dolayı ceza görecektir.

---

6 Kehf , 18/29.

7 Müddessir, 74/54, 56.

8 İnsan 76/30.

9 Kehf 18/29.

10 Nisa 4/79.

11 Şûrâ, 42/30.

12 Nahl 16/93.

13 Enfâl 8/24.

- Eğer Allah kullarını günah işlemeye icbar ediyor, daha sonra onları günahtan dolayı cezalandırıyor, derse nasıl cevap veririz, diye sordum. Şöyle dedi:

- O kimseye, "Kul kendisi için fayda veya zarar vermeye kadir olabilir mi?" diye sor. Eğer, "Hayır, çünkü onlar taat ve masiyet dışında kendileri için fayda ve zarar konusunda mecburdurlar" derse, ona "Allah şerri yarattı mı?" diye sor. O buna "evet" derse kendi iddiasından vazgeçmiş olur. Eğer "hayır" derse: De ki: "Yarattığı şeylerin şerrinden sabahın Rabbine sığınırım"[14] âyetinden dolayı kâfir olur. Çünkü bu âyet, Allah'ın şerri yarattığını haber vermektedir.

- Eğer, "Siz, Allah küfrü ve imanı diledi demiyor musunuz?" der ve ona evet dersek, o yine Allah "O, takvaya lâyık olan, mağfirete ehil olandır"[15] buyurmuyor mu? diye sorar, biz de "evet" dersek, o da, "Allah küfre lâyık mıdır?" derse, biz o kimseye karşı ne cevap veririz? diye sordum. Şöyle dedi:

- O taatı dileyene ehildir, masiyeti dileyene ehil değildir, deriz. Eğer "Allah kendisine karşı yalan söylenmesini dilemedi " derse ona şöyle söyle: Allah'a iftira etmek kelam ve söz müdür, yoksa değil midir? Evet, derse: Âdem'e isimlerin hepsini öğreten kimdir? diye sor. Eğer, Allah'tır, derse şöyle de: Küfür kelam nevinden midir, değil midir? Eğer, evet, derse şöyle sor: Kâfiri kim konuşturdu? Eğer Allah konuşturdu, derse kendi fikrine karşı çıkmış olur. Çünkü şirk kelam nev'indendir. Eğer Allah dilemiş olsaydı, onlara şirk sözünü konuşturmazdı.

- Eğer "kişi isterse yapar, isterse yapmaz; isterse yer, isterse yemez, isterse içer, isterse içmez " derse ? diye sordum. Ona şöyle söyle, dedi:

- Allah, İsrail Oğullarının denizi geçmelerine hükmedip, Firavun'un boğulmasını takdir etti mi? diye sor. Evet, derse:

- Firavun'un Hz. Musa'yı ele geçirmek için gitmemesi, kendisinin ve ashabının boğulmaması vaki olur muydu? diye sor. Eğer, evet, derse kâfir olur. Hayır, derse önceki sözünü nakzetmiş olur.

---

14 Felak 113/1-2.

15 Müddessir 74/56.

KADER KONUSUNDA BİR BÖLÜM

Bize Ali b. Ahmed, Nusayr b. Yahya'dan haber verdi. O da Ebû Mutî'in şöyle söylediğini duyduğunu nakletti: Ebû Hanîfe (Allah ondan razı olsun) şöyle dedi: Bize Hammad'ın, İbrahim'den, İbrahim'in de Abdullah b. Mes'ud'dan naklettiğine göre, Hz. Peygamber şöyle buyurdu: " Şüphesiz ki sizin herhangi birinizin yaratılması, ana karnında kırk gün nutfe, sonra bunun gibi bir kan pıhtısı, sonra bunun gibi bir parça et olarak devam eder. Daha sonra Allah ona bir melek gönderir, üzerine rızkını ve ecelini, saîd veya şakî olacağını yazar. Kendisinden başka ilâh olmayan Allah'a yemin ederim ki, kişi, Cehennemle kendi arasında bir zira mesafe kalıncaya kadar cehennemliklerin amelini işler, daha sonra ilâhi yazı onu geçer. Hiç şüphesiz bir kimse cennet ehlinin amelini işler, öyle ki cennetle kendi arasında bir zira mesafe kalmışken cehennem ehlinin amelini işler, sonra ölür ve cehenneme girer."[16]

- Marufu emreden, münkerden nehyeden, bu konuda insanlar kendine tâbi olmuşken, daha sonra cemaate karşı çıkan kimse için ne dersin? Bunu doğru görüyor musun? diye sordum.
- Hayır, dedi.
- Niçin? Oysaki Allah ve Resulü, marufu emredip, münkerden nehyetmeyi emretmişlerdir. Bu gerekli bir farizadır, dedim. Şöyle cevap verdi:

Orası öyle. Fakat kan dökmek, haramı helâl saymak ve malları yağmalamak gibi fiillerle, bozup ifsat ettikleri şeyler, ıslah ettiklerinden daha fazla olur. Oysaki Allah, Kur'ân'da şöyle buyur muştur:"Mü'minlerden iki zümre birbiriyle döğüşecek olurlarsa, aralarını bulup barıştırın. Onlardan biri diğerine tecavüzde bulunursa, mütecaviz olan tarafla Allah'ın emrine dönünceye kadar savaşın."[17]

- Tecavüz eden zümreye karşı kılıçla mı vuruşuruz? diye sordum.
- Evet, marufu emredersin, münkerden sakındırırsın. Eğer kabul ederlerse ederler, yoksa onlarla savaşırsın. İmam zalim de olsa, sen âdil zümre ile beraber olursun. Zîra Hz. Peygamber "Size zâlim olanın zulmü, âdil olanın adaleti zarar vermez. Sizin ecriniz size, onun vebali de ona aittir."[18] buyurmuştur, dedi.
- Tahkimci Havârîc için ne dersin? diye sordum.

16 Buhârî, "Bed'ül-halk", 6; Ebû Dâvud, "Sunne", 16; İbnı Hanbel, Müsned, IV, 7.

17 Hucurat 49/9.

18 İbn Mace, "Fiten" 9.

- Onlar Havâric'in en kötüleridir, diye cevap verdi.

- Onları tekfir edebilir miyiz? diye sordum.

- Hayır, fakat Ali ve Ömer b. Abdulaziz gibi hayırlı imamların yaptığı şekilde onlarla herbederiz dedi.

- Hiç şüphe yok ki, Hâricîler tekbir getiriyorlar, namaz kılıyorlar, Kur'ân okuyorlar. Ebû Ümâme hadisini hatırlamıyor musun? O, Şam mescidine girdiğinde, oradaki Hâricîlerin reisleri ile karşılaştı. Ebû Galib el-Hımsî'ye: "Ey, Ebû Galip, bunlar senin memleketinin insanlarındandır. Bunların kim olduklarını sana bildirmek istedim. Onlar cehennem ehlinin köpekleridir. Onlar semâ örtüsünün altında öldürülenlerin en şerlileridir" der ve bu esnada ağlar. Ebû Gâlib ona: "Ey Ebû Ümâme seni ağlatan nedir? Onlar müslümandılar, halbuki sen onların hakkında işittiklerimi söylüyorsun" dedi. Bunun üzerine Ebû Ümâme: " Onlar Allah'ın kendileri için o gün kiminin yüzleri ağarır, kiminin yüzleri kararır. Yüzleri kararanlara, siz iman ettikten sonra kâfir mi oldunuz? Küfrünüzden dolayı azabı tadın, denilecek. Yüzü ağaranlar ise Allah'ın rahmetine kavuşurlar ve orada ebedî kalırlar."[19] buyurduğu kimselerdir." Bunun üzerine Ebû Gâlib, söylediğinin kendi görüşü mü yoksa Hz. Peygamber'den mi işittiğini sordu. Ebû Ümâme de, "Eğer ben bunu Hz. Peygamber'den bir, iki, üç... yedi defa duymamış olsaydım size haber vermezdim," dedi ve Havâric'i Allah'ın kendi üzerindeki nimetlerini takdir etmemek küfrüyle suçladı....[20]

- Havâric isyan edip, muharebe yapıp, yağmacılık ettikten sonra, sulh yapsalar, onlar daha önceki hareketlerinden dolayı takibata uğrarlar mı? diye sordum. Şöyle cevap verdi:

- Harp bittikten sonra onlar için bir zarar yoktur, onlara had de tatbik edilmez. Kan dökmeleri de böyledir, kısas yapılmaz.

- Niçin? diye sordum. Şöyle cevap verdi:

- Osman (r.a.)'ın katli hususunda, insanlar arasında ortaya çıkmış olan fitneden ashap; bir te'vil neticesinde kana bulaşanlara kısas yapılmayacağı, te'vil sonucu haram ilişkide bulunanlara had cezası uygulanmayacağı, yine te'ville bir mala sahip çıkan kimse için takibatta bulunulmayacağında ittifak ettikleri hadisinden dolayıdır. Fakat mal mevcut olursa sahibine iade edilmesi gerekir.

---

19 Ali İmran 3/106

20 İbn Hanbel Müsned, V, 250, 253. 256, 259.

- Bir kimse kâfiri kâfir olarak bilmem, derse? diye sordum.
- O kâfir gibidir, dedi.
- Eğer kâfirin son gideceği yer neresi olduğunu bilmem derse? diye sordum.
- O, Allah'ın kitabını inkâr etmiş ve kâfir olmuş olur, dedi.
- Kendisine, sen mü'min misin? diye sorulan kimse, Allah daha iyi bilir diye cevap verirse, bu kimse hakkında ne dersin? diye sordum.
- Onun imanında şüphe vardır, dedi.
- İmanla küfür arasında üç durumdan biri olan münafıklıktan başka bir durum var mıdır? O kimse ya mü'min, ya kâfir veya münafıktır, dedim, O da:
- Hayır, imanında şüphe olan kimse münafık değildir, dedi.
- Niçin? diye sordum.
- Muaz b. Cebel'in arkadaşı ve İbnu Mes'ud'un hadisinden dolayı. Bana Hammad'm Muaz b. Cebel'in ashabından Haris b. Malik'den haber verdiğine göre; Muaz b. Cebel'e ölüm geldi çattı. Bu durumda Hâris de ağladı. Muaz Hâris'e niçin ağladığını sordu, o da "ölümden dolayı ağlamıyorum. Biliyorum ki, âhiret senin için dünyadan daha hayırlıdır. Fakat senden sonra bizim öğreticimiz kim olacak?" dedi. Bir başka rivayet de "Senden sonra dini bilen kim?" şeklindedir. Muaz da "Acele etme, Abdullah b. Mes'ud'a tabi ol," dedi. Daha sonra Hâris, Muaz'a, "Bana vasiyette bulun," dedi. O da Allah ne dilediyse vasiyet etti ve alimin sürçmesinden sakın, dedi.

Muaz vefat edince Haris Kûfe'de, İbnu Mes'ud'un ashabına geldi. Namaz için nida edildiğinde Haris: "Bu davete uyun, bunu dinleyip icabet etmek her mü'min için haktır," dedi. Ona bakıştılar ve "Sen muhakkak mü'min misin?" diye sordular. O da "evet, elbette mü'minim," diye cevap verdi. Onlar birbirine bakıştılar. Abdullah b. Mes'ud gelince durum ona anlatıldı. O da Hâris'e, onların söylediği gibi söyledi. Bunun üzerine Haris, başını eğdi, ağladı ve "Allah Muâz'a rahmet etsin," dedi ve ibnu Mes'ud'a vaziyeti anlattı. İbnu Mes'ud ona "Sen şüphesiz mü'min misin?" diye sorunca o da "Evet," diye cevap verdi, ibnu Mes'ud "Sen kendinin cennet ehlinden olduğunu söylüyorsun," dedi. Bunun üzerine Haris de "Allah muaz'a rahmet etsin, bana âlimin zellesinden, müna-

fığın da hükmünü kabulden kaçınmamı vasiyet etti," dedi. İbnu Mes'ud "Sen benim sürçmemi gördün mü?" diye sorunca, Hâris, "Allah aşkına söyle. Hz. Peygamber hayatta iken insanlar, gizli ve açık durumlarında mü'min, gizli ve açık durumlarında kâfir, gizlilik durumunda münafık ve açıktan mü'min olmak üzere üç gruptan ibaret değiller miydi? Sen bu üç fırkanın hangisindensin?" dedi. İbnu Mes'ud "Madem ki Allah için and verdin, söyleyeyim. Ben gizli durumda da, açık durumda da mü'minim," dedi. Bunun üzerine Haris kendisini niçin, elbette mü'minim dediğinden dolayı ayıpladığını sordu. İbnü Mes'ud da "Evet. Bu benim sürçmemdir. Onu benim üzerime gömün, Allah Muaz'a rahmet etsin," dedi.[21]

- Ben cennetliğim diyen kimsenin durumu nedir? diye sordum, Ebû Hanife:
- Yalan söylemiştir, o bunu bilmiyor. Mü'min imanı sebebiyle cennete giren, işledikleri sebebiyle ateşte azap gören kimsedir, dedi.
- Eğer kendisinin cehennem ehli olduğunu söylerse? dedim. Şöyle dedi:
- Yalan söylemiştir. Onun bu hususta bilgisi yoktur. Şüphesiz ki o, Allah'ın rahmetinden ümit kesmiştir. Ve şöyle devam etti: Mü'minin, gerçekten mü'minim demesi gerekir. Çünkü o, imanında şüphe etmemektedir.
- Onun imanı meleklerin imanı gibi olur mu? diye sordum.
- Evet, dedi.
- Amelde kusur ederse de, gerçekten mü'min midir? diye sordum. Şöyle cevap verdi:
- Bana Hârise'nin hadisini söylediler. Hz. Peygamber ona, "Nasıl sabahladın?" diye sordu. O da "Gerçek mü'min olarak sabahladım," dedi. Hz. Peygamber: "Söylediğine dikkat et, çünkü her hakkın bir hakikati vardır, senin imanının hakikati nedir?" dedi. Bunun üzerine Hârise "Canım dünyadan vazgeçti, gündüzümde susuz, gecemde uykusuz kaldım. Ben sanki Rabbimin arşına bakıyorum, sanki cennette birini ziyaret eden cennetliklere nazar ediyorum, sanki ben cehennemde yığılan insanları görüyorum," dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber: "isabet ettin, devam et; isabet ettin, devam et," dedi ve daha sonra: "Kim Allah'ın kalbini nurlandırdığı kimseye bakmak isterse Hârise'ye baksın," buyurdu. Daha sonra Hârise: "Ey Allah'ın Resulü, bana şehit olmam için dua et," dedi. Hz. Peygamber ona dua etti ve sonunda şehit oldu.[22]

---

21 Alimin sürçmesiyle ilgili olarak bk Dârimî, "Mukaddime", 23.

22 Buhârî, "zekat" 1, Müslim "İman" 15, "Fedâilü's-sahabe" 150.

- Bazılarına ne oluyor da, mü'min ateşe girmez, diyorlar? diye sordum. Şöyle cevap verdi:
- Cehenneme girenler tamamen iman etmişlerdir.
- Kâfirin durumu nedir? dedim.
- Onlar o gün iman ederler, dedi.
- Bu nasıl olur? diye sordum. Şöyle dedi:
- Allah Kur'ân'da şöyle buyurur: "Onlar bizim cezamızı görünce, biz yalnız Allah'a inandık, Allah'a ortak koştuklarımızı reddettik, dediler. Onlarm, azabımızı gördüklerinde iman etmeleri fayda vermez."[23]

Ebû Hanife (Allah rahmet etsin) şöyle dedi:

- Kim haksız yere başkasını öldürürse, yahut hırsızlık ederse veya yol keserse yahut facirlik eder yahut günah işlerse veya zina ederse yahut da içki içer sarhoş olursa; bu kişi günahkâr mü'mindir, kâfir değildir. Bu durumda olanlar işlediklerinden dolayı cehennemde azaba uğrarlar, fakat imanları sebebiyle cehennemden çıkarılırlar.

Ebû Hanife (Allah rahmet etsin) şöyle dedi:

- İman edilecek hususların hepsine inanan, fakat İsa ve Musa peygamber midir, değil midir? diyen kimse kâfir olur. Keza kâfir cennete mi, yoksa cehenneme mi gider, bilmem, diyen kimse de: "Kâfirler için cehennem ateşi vardır, onlar öldürülmezler ki ölsünler..."[24], "Onlar için yakılma azabı vardır."[25], "Onlar için şiddetli azap vardır."[26] âyetlerinden dolayı kafir olur.

Ebû Hanife (Allah rahmet etsin) şöyle dedi:

- Said b. el-Müseyyeb'den bana ulaştığına göre, kâfirleri bulundukları mevkie indirmeyen onlar gibidir.
- İman eden fakat namaz kılmayan, oruç tutmayan, bu amellerin hiç birini işlemeyen kimseyi iman kurtarır mı? diye sordum. Ebû Hanife şöyle dedi:

---

23 Mü'min 40/84-85.

24 Fatır 35/36.

25 Büruc 85/11.

26 Ali İmran 3/5.

- Onun işi, Allah'ın dilemesine bağlıdır. Dilerse azap eder, dilerse rahmet eder. Ve şöyle devam etti: Allah'ın kitabından herhangi bir şeyi inkâr etmeyen kimse mü'mindir. Bana ilim ehlinden birinin haber verdiğine göre, Muaz b. Cebel Hıms şehrine geldiği zaman insanlar onun çevresine toplandılar. Bir genç ona, "Namaz kılan, oruç tutan, beyti hacceden, Allah yolunda cihadda bulunan, köle azad eden, zekâtını veren ve fakat Allah ve Resulünden şüphe eden kimse için ne dersin?" diye sordu. Muaz: "Onun için ateş vardır," dedi. O genç: "Namaz kılmayan, oruç tutmayan beyti haccetmeyen, zekâtını vermeyen fakat Allah ve Resulüne inanan kimse için ne dersin?" diye sorunca, Muaz b. Cebel: "Onun için Allah'tan affedileceğini umar, azaba uğrayacağından da korkarım." dedi. Bunun üzerine o genç: "Ey Abdurrahman'ın babası, şüphe ile amel fayda vermediği gibi, iman ile beraber herhangi bir şey de zarar vermez." dedi ve çekip gitti. Muaz b. Cebel de "Bu vadide bu gençten daha bilgilisi yok," dedi.

Ebû Hanife şöyle dedi:

- Mütecaviz kimselerle, küfürlerinden dolayı değil, haddi tecavüzlerinden dolayı savaş et. Âdil zümre ve zâlim sultanla beraber ol. Fakat mütecavizlerle beraber olma. Cemaat ehlinde fasit ve zalimler mevcut olsa bile, onların içinde sana yardımcı olacak salih insanlar da vardır. Eğer cemaat zâlimler ve mütecavizlerden teşekkül ediyorsa, onlardan ayrıl. Çünkü Allah "Allah'ın arzı geniş değil miydi? Hicret edeydiniz."[27], "Ey mü'min kullarım, benim arzım geniştir. Ancak bana kulluk edin"[28] buyurmaktadır.

Ebû Hanife şöyle dedi:

- Bize Hammad'ın İbrahim'den, onun da İbnu Mes'ud'dan rivayet ettiğine göre (Allah hepsinden razı olsun) Hz. Peygamber şöyle buyurdu: "Bir yerde ma'siyetler zuhur edip onu değiştirmeye gücün yetmezse, oradan başka yere git, orada Rabbine kulluk et." Ebû Hanife şöyle devam etti: Bana ilim ehlinden birinin Hz. Peygamber'in ashabından birisinden verdiği habere göre, Hz. Peygamber "Fitneden korktuğu yeri bırakıp, fitneden korkmadığı bir yere giden kimse için Allah yetmiş sıddîk ecri yazar."[29] buyurdu.

---

27 Nisa 4/97

28 Ankebut 29/56.

29 Buhârî "İman " 12, İbn Mâce " Fiten" 16.

Ebû Hanife şöyle dedi:

- Bilmiyorum, Rabbim semada mı yoksa arzda mıdır?" diyen kimse kâfir olur. Keza "Allah arş üzerindedir" diyen de; "Bilmiyorum, arş semada mı yoksa arzda mıdır?" diyen de böyledir.

Allah'a dua ederken yukarıya yönelinir, aşağıya değil. Çünkü aşağının rubûbiyet ve ulûhiyet vasfı ile ilgisi yoktur. Nitekim hadiste şöyle rivayet edilir: Bir adam Hz. Peygamber'e siyah bir cariye getirdi ve benim üzerime mü'min bir köle azad etmek vacip oldu. Bu kâfi midir? diye sordu. Hz. Peygamber de cariyeye "Sen mü'min misin?" diye sordu. Câriye de "Evet," diye cevap verdi. Hz. Peygamber "Allah nerede?" diye sorunca, câriye semaya işaret etti. Bunun üzerine Peygamberimiz: "Bu câriye mü'mindir, azat et." buyurdu.[30]

Ebû Hanife şöyle dedi:

- "Kabir azabını bilmem" diyen kimse, helake uğrayan Cehmiyye'dendir. Çünkü o; Allah'ın "Biz onları İki defa azaplandıracağız."[31] -ki burada kabir azabı kastolunmaktadır- ve "Zâlimler, bundan başka azaba uğrayacaklar."[32] -Yani kabir azabına çarptırılacaklardır- âyetlerini inkâr etmiş olur. Eğer "Ben âyete inanıyorum, fakat tefsir ve te'viline inanmıyorum." derse kâfir olur. Çünkü Kur'ân'da, te'vili tenzilinin aynı olan âyetler vardır. Eğer bunu inkâr ederse kâfir olur.

Ebû Hanife şöyle dedi:

- Bana bir zat, el-Minhal b. Amr'dan, o da İbn Abbas'tan rivayet etti: Hz. Peygamber: "Benim ümmetimin en şerlileri ben ateşte değil, cennette olacağım, diyenlerdir."[33] buyurdu. Ebû Zübyan'dan bana rivayet edildiğine göre, Hz. Peygamber: " Ümmetimden müteellî olanların vay haline," buyurdu. Müteellînin kim olduğu sorulunca: "Onlar, filan kimse cennette, filan kimse de cehennemdedir, diyenlerdir."[34] buyurdu, Bana Nâfi'nin ona da İbnu Ömer'in naklettiğine göre, Hz. Peygamber şöyle buyurdu: "Allah kıyamet günü aralarında hükmedinceye kadar, ümmetimin cennette veya cehennemde olduğunu söylemeyiniz."[35] Bana Eban, ona da

30 Müslim "Mesâcid", 33, Ebu Davud "salat"167.

31 Tevbe 9/101.

32 Tûr 52/47.

33 Bu rivayetin kaynağı bulunamadı.

34 Buhari "Sulh " 10.

35 Bu hadisler belirtilen lafızlarla bulunamamıştır.

el-Hasen'in rivayet ettiğine göre Hz. Peygamber: "Allah şöyle buyuruyor: Kullarımı ben aralarında Kıyamet günü hükmedip, yerlerine göndermeden, siz cennet veya cehenneme göndermeyin."[36] dedi.

- Bana kâtilden ve onun arkasında namaz kılmaktan bahsedin, dedim, Ebû Hanife:
- Her takva sahibi ve günahkâr kimsenin peşinde namaz kılmak caizdir. Senin ecrin sana, da onun günahı kendisine aittir, dedi.
- İnsanlara kılıç ile karşı çıkan, çarpışan ve onlardan bir takım şeyler alanlardan bahsedin, dedim.
- Onlar çeşitli zümrelerdir, hepsi de cehennemdedir, dedi. Ve şöyle devam etti: Ebû Hüreyre Hz. Peygamberin şöyle dediğini nakletti: "İsrailoğulları yetmiş iki fırkaya ayrıldı, benim ümmetim de yetmiş üç fırkaya ayrılacak. En büyük cemaat ötesinde hepsi ateştedir."[37] Bana Hammad, İbrahim'den, o da İbn Mes'ud'dan rivayet ettiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Kim İslâm'da kötü bir şey ihdas ederse helak olur, bid'at çıkaran sapıklığa düşer, sapıklığa düşen de cehennemdedir."[38] Bize Meymun'un, ona da İbn Abbas'ın haber verdiğine göre Hz. Peygamber'e gelen birisi: "Ey Allah elçisi, bana öğret," dedi. Peygamberimiz üç defa, "Git, Kur'ân öğren." buyurdu. Dördüncü defasında da: "Hak, sevdiğinden de sevmediğinden de gelse kabul et. Kur'ân'ı öğren, onun yöneldiği tarafa yönel."[39] buyurdu.

Bize Hammad, ona da İbrahim'in haber verdiğine göre, İbn Mes'ud: "Şüphesiz en şerli şeyler sonradan ortaya konulanlardır. Her ihdas edilen şey, bid'at; her bid'at, dalalet, her dalalet de cehennemdedir." derdi. Allah Kur'ân-ı Kerîm'de şöyle buyurmaktadır: "Ona hak yoldan uzak kalmayı, kötülükten sakınmayı ilham ile öğretti."[40] Keza, Allah Musa'ya: "Biz senden sonra kavmini imtihana uğrattık. Samirî de onları saptırdı."[41] buyurmaktadır.

---

36 Belirtilen lafızlarla bulunamadı.

37 Tirmizî "İman", 18, İbn Mâce "Fiten" 17, 18, 19, Ebu Davud "Sünne" 1.

38 Buhârî "İ'tisam" 5, 6.

39 Ebu Davud "Fiten"1,İbn Hanbel Sünen V, 386.

40 Şems 91/8.

41 Tâhâ 20/85.

ALLAH'IN DİLEMESİ BABI

- Allah yaratmayı dilemediği bir şeyi emretmiş fakat bir şeyi emretmediği halde yaratmış mıdır? diye sordum:
- Evet, dedi.
- Bu nasıl olur? diye sordum.
- Allah kâfire müslüman olmayı emretmiş, fakat kâfir için müslümanlığı yaratmamıştır. Kâfir için küfrü dilemiş, fakat kâfire küfrü emretmediği halde yaratmıştır, diye cevap verdi.
- Allah, emretmemiş olduğu bir şeyden razı olur mu? diye sordum.
- Evet, nafile ibâdetler buna misaldir, dedi.
- Allah bir şeyi emrettiği halde ondan razı olmaması durumu olur mu? diye sordum.
- Hayır, dedi.
- Niçin?diye sordum.
- Çünkü Allah emrettiği her şeyden razı olur, dedi.
- Allah kullarını razı olduğu hususlardan dolayı mı, yoksa razı olmadığı hususlardan dolayı mı azaba çeker? diye sordum.
- Allah kullarını razı olmadığı şeyler için azaba çeker. Onlara; küfür, masiyet ve rıza göstermediği konularda azap eder, dedi.
- Allah onlara, dilediği için mi, yoksa dilemediği için mi azap eder? diye sordum.
- Allah onlar hakkında dilediği için azap eder. Çünkü Allah kullarından âsi için masiyeti, kâfir için küfrü dilediği halde, küfür ve masiyet dolayısıyla azaplandırır, dedi.
- Allah, onlara İslâm'ı emretmiş, sonra onlar için küfrü dilemiş midir? diye sordum.
- Evet, dedi.
- Allah'ın dilemesi emrini mi geçmiştir, yoksa emri mi dilemesini geçmiştir? diye sordum.

- Allah'ın dilemesi emrini geçmiştir, dedi.

- Allah'ın dilemesi onun rızası mıdır, değil midir? diye sordum.

- Dilemesi, rızası ve emrettiği hususta taat ile amel eden kimse için, Allah'ın rızası vardır. Allah'ın emrettiğinin hilafına amel işleyen kimse onun dilemesi ile işlemiş olur, fakat onun rızasıyla işlemiş olmaz. Ona karşı masiyet işlemiş olur. Masiyet ise Allah'ın rızası hilâfınadır, dedi.

- Rızası olan konuda Allah kullarını azaba çeker mi? diye sordum.

- Allah, kullarını, razı olmadığı küfürden dolayı azaba çeker. Fakat onların taatı terketmeleri ve masiyet işlemelerinden dolayı onlardan intikam alıp, azap etmeye rızası vardır, dedi.

- Allah, mü'minler için küfrü dilemiş midir? diye sordum.

- Hayır, fakat mü'minler için imanı dilemiştir. Keza kâfirler için küfrü, zina edenler için zinayı, hırsızlık edenler için hırsızlığı, ilim erbabı için ilmi, hayır sahipleri için de hayrı dilemiştir. Allah, kâfirleri yaratmadan önce onların kâfirler ve sapıklar olmasını dilemiştir, dedi.[42]

- Allah kâfirleri, razı olduğu şeyi yarattığından dolayı mı, razı olmadığı şeyi yarattığından dolayı mı azaplandırır? diye sordum.

- Allah kâfirleri yaratmaya razı olduğu şeyden dolayı azaba uğratır, dedi.

- Niçin? diye sordum.

- Allah, küfrü yaratmaya rızası olduğu halde onları küfürlerinden dolayı azab çeker. Fakat Allah'ın bizatihi küfre rızası yoktur, dedi.

- Allah "Kulları için küfre rızası yoktur."[43] buyurduğu halde nasıl olur da küfrü yaratmaya rızası olur? diye sordum. Şöyle cevap verdi:

- Allah onlar hakkında diler, fakat razı olmaz.

- Niçin?

- Çünkü Allah İblis'i yaratmıştır, İblis'i yaratmaya rızası var, fakat İblis'in kendisine rızası yoktur. Keza Allah, içkiyi ve domuzu yaratmıştır. Onları yaratmaya rızası olduğu halde kendilerine rızası yoktur.

---

42 Allah'ın ezelde dilemesi küfrü ve dalaleti yaratması , kulun muhtar olarak onu seçeceği içindir. Bu ifadeden kulun mücber olduğu anlaşılmamalıdır.

43 Zümer 39/7.

- Niçin?
- Allah içkinin kendisine rıza gösterse idi, onu içen Allah'ın razı olduğu şeyi içmiş olurdu. Fakat onun içkiye ve küfre, İblis'e ve fiillerine rızası yoktur. Fakat bizzat Hz. Muhammed'e rızası vardır.
- Yahudiler, "Allah'ın eli bağlıdır."[44] diyorlar. Onların bu sözüne Allah'ın rızası var mıdır?
- Hayır, dedi.

ALLAH'IN DİLEMESİ KONUSUNDA BİR BAŞKA BÖLÜM

O kimseye "Allah bütün insanları melekler gibi itaatkâr yaratmak isteseydi, buna kadir olur muydu? Bunu haber ver." denildiğinde "Hayır," diye cevâp verirse, Allah'ı kendisini tavsif ettiğinden başkası ile vasıflandırmış olur. Zîra Allah Kur'ân'da: "Kullarının üzerine yegâne mutasarrıf O'dur."[45], "O kullarının küfrüne razı olmaz."[46] ve "O sizin üzerinizden size azap göndermeğe kadirdir."[47] buyurmaktadır. Eğer "kadirdir." derse "Allah İblisin itaat konusunda Cebrail gibi olmasını dileseydi, buna muktedir olmaz mıydı?" de. Eğer "Hayır," derse kendi sözünü terketmiş ve Allah'ı sıfatlarından başkası ile vasıflandırmış olur. Eğer "Kulun zina etmesi, içki içmesi, namuslu insanlara dil uzatması Allah'ın izni ile değil midir?" diye söylerse "Evet," denir. Eğer "O halde o kimseye niçin had cezası tatbik edilir?" derse: "Allah'ın emrettiği şey terkolunmaz." denir. Çünkü o kimse kölesini kesse, bu Allah'ın dilemesi ile olur, insanlar da o kimseyi kötülerler. Eğer kölesini azad ederse, insanlar da yaptığından dolayı onu öğerler. Bunların her ikisi de Allah'ın dilemesi ile vücuda gelir, o kimse bu fiilleri Allah'ın dilemesi ile işlemiş olur. Fakat kul Allah'ın dilemesi ile masiyet işlerse, işleyen kimsenin fiilinde ilâhî rıza ve fiilin doğruluğu yoktur. "Niçin ona had cezası tatbik edilir?" sözü, onlarm prensiplerine göre fasit bir sualdir. Çünkü onlar bir çok masiyetlerde de Allah'ın dilemesini kabul etmiyorlar. Ona, göre içki içmek gibi bir fiilin haricinde had cezası gerekmiyor. Oysaki yaptığı bütün işleri Allah'ın dilemesi ile yapmıştır.

---

44 Maide 5/64.

45 En'âm 6/18.

46 Zümer 39/7.

47 En'âm 6/65.

GÜNAH İŞLEYEN KİMSENİN KÂFİR OLDUĞU İDDİASININ REDDİ BÖLÜMÜ:

- Eğer bir kimse "günah işleyen kimse kâfirdir", derse, onun sözünü boşa çıkaracak cevap nedir? diye, sordum. Şöyle söyledi:
- Ona şöyle cevap verilir: "Yûnus'u da an. Hani o öfkelenerek çıkıp gitmiş, kendisini tazyik etmeyeceğimizi sanmıştı. Karanlıklar içinde niyaz ederek, Senden başka İlah yoktur, seni tenzih ederim, ben zâlimlerden oldum, dedi."[48] Buna göre o, zâlim mü'mindir, kâfir ve münafık değildir. Hz. Yûsuf'un kardeşleri: "Ey babamız, bizim İçin günahlarımızın bağışlanmasını dile. Biz muhakkak suçluyuz."[49] dediler. Bu durumlarıyla onlar günahkârdırlar, fakat kâfir değildiler. Yüce Allah, Peygamberi Hz. Muhammed'e "Senin geçmiş ve gelecek günahını Allah'ın affetmesi için..."[50] buyurmuş, "günahını" yerine "küfrünü" dememiştir. Hz. Musa kıptiyi öldürmesi dolayısıyla günah işlemişti, fakat kâfir değildi.

Eğer o kimse "Ben İnşallah mü'minim," derse, "Şüphesiz Allah ve melekleri Peygamber'e salât ve selâm ederler, ey mü'minler, siz de ona salâvat getirin, ona lâyık olduğu şekilde selâm getirin."[51] âyeti gereğince "Eğer mü'minsen ona salavat getir, değilsen getirme," denir. Keza Allah şöyle buyurur: "Ey iman edenler, cuma günü namaz İçin nida olunduğunda Allah'ın zikrine koşun, alışverişi bırakın."[52]

Muaz (r.a) şöyle dedi: "Kişinin Allah hakkında şüphesi, onun bütün iyiliklerini iptal eder. Allah'a iman ettiği halde masiyet işleyen kimsenin affedilmesi umulur, azap görmesinden de korkulur." Muaz'a soran kimse: "Şüphe iyilikleri giderdiğine göre, iman etmek de kötülükleri daha çok giderir" demişti. Muaz da: "Yemin ederim, bu adamdan daha çok hayret edilecek bir kimse görmedim," dedi. Ona "Sen müslüman mısın?" diye sordu. O da "bilmiyorum" dedi.

O kimseye "bilmiyorum," sözün doğru mu, yanlış mı diye sorulur. Eğer "doğru" derse şöyle söyle: "Dünyada doğru olan âhirette doğru değil midir?" Eğer "Evet," derse: "Kabir azabına, suale, kadere, hayır ve şerrin Allah'tan olduğuna iman ediyor musun?" diye sor. "Evet" derse "Sen mü'min misin?" diye

---

48 Enbiya 21/87.

49 Yusuf 12/97.

50 Feth 48/ 2.

51 Ahzâb 33/56.

52 Cum'a 62/9.

sor. Eğer yine "bilmiyorum" derse, o zaman; bilmeyesin, anlamayasın, iflah olmayasın, de.

- Eğer bir kimse cennet ve cehennem yaratılmış değildir, derse? diye sordum.
- O kimseye şöyle de: Onlar bir şeydir, yahut bir şey değildir. Oysaki, Allah Kur'ân-ı Kerîm'de "Allah her şeyin yaratıcısıdır"[53], "Biz herşeyi bir ölçü ile yarattık"[54], "Onlar sabah akşam ateşe karşı getirilecekler"[55] buyurmaktadır, dedi.
- Eğer cennet ve cehennem fâni olacaktır derse? diye sordum.
- Ona Allah Kur'ân'da cennetin nimetlerini "Kesilip tükenmeyen, yasak da edilmeyen"[56] olarak vasfetmektedir, de.

Cennetlik ve cehennemlikler girdikten sonra cennet ve cehennem yok olacaktır diyen kimse de orada ebedî kalışı inkâr ettiği için, kâfir olur.

Ebû Hanife (r.a.) şöyle dedi:

- Allahu Taâla mahlukların sıfatı ile tavsif edilemez. O'nun gazabı ve rızası keyfiyetsiz sıfatlarındandır. Sünnet ve Cemaat Ehli'nin görüşü budur. Allah gazap eder ve razı olur. Onun gazabı cezalandırması, rızası da sevabıdır, denemez. Biz onu, kendisini tavsif ettiği gibi tavsif ederiz. O birdir, hiç bir şeye muhtaç değildir. Doğurmamış, doğurulmamıştır, kendisine hiç bir şey denk değildir. Hayy, kayyum, kadir, duyan, gören, bilen O'dur. O'nun eli, kullarının elleri üzerindedir, fakat kulların eli gibi bir uzuv değildir. O ellerin yaratıcısıdır. O'nun yüzü yarattıklarının yüzü gibi değildir. O bütün yüzlerin yaratıcısıdır. O'nun nefsi yarattıklarının nefsi gibi değildir. Bütün nefislerin yaratıcısı O'dur. "Onun benzeri hiç bir şey yoktur. Duyan ve gören O'dur."[57]
- Eğer Allah-u Taâla nerededir, diye sorulursa? diye sordum,
- O kimseye: Yaratılmadan önce mekân yoktu, halbuki Allah vardı. Mahlukattan hiç biri yokken, "nerede" mefhumu mevcut değilken, Allah vardı. O her şeyin yaratıcısıdır, diye söyle. Eğer "Dileyen, dilenmiş olan şeyi ne

53 Zümer 39/62.

54 Kamer 54/49.

55 Mü'min 40/46

56 Vakıa 56/32.

57 Şûrâ 42/11.

ile diledi?" denilirse "Sıfatla" de. O kudretle kadir, ilimle âlim, mülk ile mâliktir. Eğer "meşietle mi diledi, meşietle takdir edip ilimle mi diledi?" diye sorarsa: "Evet," diye cevap ver.

İMAN BABI

Eğer "İmanın yeri neresidir?" diye sorulursa onun kaynağının ve yerinin kalp olduğu, fer'inin de cesette bulunduğu söylenir. Eğer: "O parmağımda mıdır?" diye sorulursa, "Evet" de. Eğer: "Parmak kesilince iman nereye gider?" diye sorulursa: "kalbe" de.

Eğer: "Allah kullarından bir şey talep eder mi?" diye sorarsa: "Hayır onlar ancak Allah'tan isterler" de. Allah'ın kullar üzerindeki hakkı nedir?" diye söylenirse: "O'na kulluk etmeleri, hiç bir şeyi ortak koşmamalarıdır. Bunu yaptıkları zaman onların Allah'tan bekledikleri, Allah'ın onları affetmesi ve sevaplandırmasıdır. Zîra Allah, Kur'ân'da: "Ağaç altında sana bey'at ettiklerinde Allah mü'minlerden razı oldu"[58] âyeti gereğince Allah, mü'minlerden razı olur. Allah İblis'e gazap eder. "Dilediğinizi yapın."[59] âyeti Allah'ın tehdidini ifade eder. "Semûd'a gelince; biz onlara doğru yolu göstermiştik, fakat onlar körlüğü hidâyete tercih ettiler."[60] Yani onlara hidâyeti göstermiş ve açıklamıştık, demektir. "Dileyen iman etsin, dileyen kâfir olsun."[61] âyeti vaîd ifade eder. "Ben cinleri de insanları da ancak bana kulluk etsinler diye yarattım."[62] -yani benim birliğimi kabul etsinler demektir- buyurulmaktadır. Fakat bu fiillerin hepsi; hayrı, şerri, tatlısı, acısı, zararlısı ve faydalısı, hepsi Allah'ın takdiriyledir. Yüce Allah şöyle buyurur: "Eğer Rabbin dileseydi, yeryüzündeki insanların hepsi de iman ederlerdi. Sen niçin insanları mü'min olsunlar diye zorlamak istiyorsun?"[63], "Biz onlara melekler İndirseydik, ölüler onlarla konuşsaydı, her şeyi bir araya getirip onların önünde toplasaydık, Allah dilemedikçe yine imana gelmezlerdi."[64], "Hiçbir kimse Allah'ın izni olmadıkça iman edemez."[65] "Eğer Rabbin dileseydi, insanları bir tek ümmet yapardı, fakat onlar ihtilafta devam edecekler. Ancak Rabbinin

---

58 Feth 48/18.
59 Fussilet 41/40.
60 Fussilet 41/17.
61 Kehf 18/29
62 Zâriyat 51/56.
63 Yunus 10/ 99.
64 En'âm 6/111.
65 Yunus 10/100.

rahmet diledikleri müstesnadır. Allah da onları bunun için yarattı."[66], "Allah'a kulluk edin, şeytandan çekinin. Her kavimde Allah'ın hidâyet ettiği kimseler ve sapıklığa sarılanlar da vardır."[67]. "Allah dilemedikçe siz dileyemezsiniz."[68] Yâni Allah, takdiri ile dilemedikçe siz dileyemezsiniz. Hz, Şuayb şöyle söylemişti: "Allah bizi sizin dininizden kurtardıktan sonra yine o dine dönersek, Allah'a iftira etmiş oluruz. Onun için Allah'ın dilemesi dışında bizim sizin dininize dönmemize ihtimal yoktur. Rabbimizin ilmi her şeyi kaplamıştır. Biz Allah'a tevekkül ettik. Ey Rabbimiz kavmimizle bizim aramızdaki davada doğrulukla hükmet. Sen her şeyin doğrusunu gösteren ve bildirenlerin en hayırlısısın."[69] Hz. Nuh şöyle dedi: "Allah sizin helak edilmenizi dilerse, benim size öğüt vermem ve hayrınızı istemem size hiçbir fayda vermez. O Rabbinizdir, dönüşünüz onadır."[70] Keza Yüce Allah şöyle buyurur: "O, andolsun ona (Yûsuf a) niyet kurmuştu. Eğer Rabbinin burhanını görmese idi, oda onu kasdetmiş gitmişti. Biz böylece ondan kötülüğü ve hayasızlığı giderdik. Çünkü o bizim İhlasa erdirilmiş kulanmızdandı."[71] Keza Allah şöyle buyurur: "Biz Süleyman'ı denedik. Onun tahtı üzerine bir ceset attık. O da hemen Allah'a dönüp sığındı."[72]

66 Hûd 11/118-119.
67 Nahl 16/36.
68 İnsan 76/30.
69 Tekvir 81/29.
70 Hûd 11/34.
71 Yusuf 12/24.
72 Sad 38/34.

EL -FIKHU'L -EKBER

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla.

Tevhidin aslı, buna iman etmenin en doğru yolu şudur: Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, öldükten sonra dirilmeye, kadere, hayrın ve şerrin Allah'tan olduğuna, hesap, mizan, cennet ve cehenneme inandım, bunların hepsi de haktır, demek gerekir.

Yüce Allah, sayı yönüyle değil, ortağı olmaması yönüyle birdir. O, doğurmamış ve doğurulmamıştır. O'na hiçbir şey denk değildir. O yarattıklarından hiç birine benzemez. İsimleri, zatî ve fiilî sıfatlarıyla daima var olmuş ve var olacaktır.

Allah'ın zâtî sıfatları; hayat, kudret, ilim, semi, basar ve irâde sıfatlarıdır. Fiilî sıfatlar ise, tahlik (yaratma), terzik (rızık verme), inşa (yapma), ibdâ (örneksiz yaratma) ve sun' (san'atla yaratma) ve diğer fiilî sıfatlardır.

Allah, sıfatları ve isimleri ile var olmuş ve var olacaktır. O'nun isim ve sıfatlarından hiçbiri sonradan olma değildir, O ilmiyle daima bilir, ilim O'nun ezelde sıfatıdır. O kudretiyle daima kadirdir, kudret O'nun ezelde sıfatıdır. Kelâm ile konuşur, kelâm O'nun ezelde sıfatıdır. Yaratması ile daima yaratıcıdır, yaratmak O'nun ezelde sıfatıdır. Fiili ile daima fâildir, fiil O'nun ezelde sıfatıdır. Mef'ul (Yapılan şey), mahlûktur. Yüce Allah'ın fiili ise mahlûk değildir. Allah'ın ezeldeki sıfatları mahlûk ve sonradan olma değildir. Allah'ın sıfatlarının yaratılmış ve sonradan olduğunu söyleyen, yahut tereddüt veya şüphe eden kimse Yüce Allah'ı inkâr etmiş olur.

Kur'ân-ı Kerîm, Allah'ın kelâmı olup, mushaflarda yazılı, kalplerde mahfuz, dil ile okunur ve Hz. Peygamber'e indirilmiştir. Bizim Kur'ân-ı Kerîm'i telaffuzumuz, yazmamız ve okumamız mahlûktur fakat Kur'ân mahlûk değildir. Allah'ın Kur'ân'da belirttiği Musa ve diğer peygamberlerden, Firavun ve iblisten naklen verdiği haberlerin hepsi Allah kelâmıdır, onlardan haber vermektedir. Allah'ın kelâmı mahlûk değildir, fakat Musa'nın ve diğer yaratılmışların kelâmı mahlûktur. Kur'ân ise Allah'ın kelâmı olup, kadîm ve ezelîdir.

Allah bir şeydir (varlık), fakat diğer şeyler gibi değildir. O'nun varlığı cisim, cevher, araz, had, zıd, eş ve ortaktan uzaktır. O'nun Kur'ân'da zikrettiği gibi eli (yed), yüzü (vech) ve nefsi (nefs) vardır. Allah'ın Kur'ân'da zikrettiği gibi el, yüz ve nefs gibi şeyler, keyfiyetsiz sıfatlardır. O'nun eli, kudreti veya nimetidir denilemez. Zira bu takdirde sıfat iptal edilmiş olur. Bu, Kaderiyye ve Mutezile'nin görüşüdür. O'nun elinin, keyfiyetsiz sıfat olması gibi, gazabı ve rızası da keyfiyetsiz sıfatlarından iki sıfattır.

Allah, eşyayı bir şeyden yaratmadı. Allah, eşyayı oluşundan önce, ezelde biliyordu. O, eşyayı takdir eden ve oluşturandır. Allah'ın dilemesi, ilmi, kazası, takdiri ve Levh-i Mahfûz'daki yazısı olmadan, dünya ve âhirette hiçbir şey vaki olmaz. Ancak onun Levh-i Mahfûz'daki yazısı, hüküm olarak değil, vasıf olarak yazılıdır. Kaza, kader ve dilemek, O'nun nasıl olduğu bilinemeyen sıfatlarındandır. Allah, yok olanı yokluğu halinde yok olarak bilir, onun yarattığı zaman nasıl olacağını bilir. Var olanı, varlığı halinde var olarak bilir, onun yokluğunun nasıl olacağını bilir, Allah ilmi değişmeksizin yahut yeni bir bilgi arız olmaksızın, ayakta duranı, ayakta durduğu durumda kâim, oturanı oturma durumunda oturan olarak bilir, bilginin başkalaşması ve değişmesi mahluklarda olur.

Allah'ın "Allah Musa'ya hitap etti."[1] âyetinde belirttiği gibi, Musa Allah'ın kelâmını işitti. Şüphesiz ki Allah, Musa ile konuşmasından önce de, kelâm sıfatı ile muttasıftı. Yüce Allah yaratmadan da ezelde yaratıcı idi. Allah, Musa'ya hitap ettiğinde, ezelde sıfatı olan kelâmı ile konuştu. O'nun sıfatlarının hepsi, mahlûkların sıfatlarından başkadır. O bilir, fakat bizim bildiğimiz gibi değil. O kâdirdir, fakat bizim gücümüzün yettiği gibi değil. O görür, fakat bizim görmemiz gibi değil. O işitir, fakat bizim işittiğimiz gibi değil. O konuşur, fakat bizim konuşmamız gibi değil. Biz uzuvlar ve harflerle konuşuruz. Oysaki Allah, uzuvsuz ve harfsiz konuşur. Harfler mahlûktur, fakat Allah'ın kelâmı mahlûk değildir.

Allah insanları küfür ve imandan hâli olarak yaratmış, sonra onlara hitap ederek emretmiş ve nehyetmiştir. Kâfir olan; kendi fiili, hakkı inkâr ve reddetmesi ve Allah'ın yardımını kesmesiyle küfre sapmıştır. İman eden de kendi fiili, ikrarı, tasdiki ve Allah'ın lutfu ve yardımı ile iman etmiştir.

Allah Âdem'in neslini, sulbünden insan şeklinde çıkarmış, onlara akıl vermiş, hitap etmiş, imanı emredip, küfrü yasaklamıştır. Onlar da onun Rab olduğunu ikrar etmişlerdir. Bu, onların imanıdır. İşte onlar bu fıtrat üzerine doğarlar. Bundan sonra küfre sapan, bu fıtratı değiştirip bozmuş olur. İman ve tasdik eden de fıtratında sebat ve devamlılık göstermiş olur.

---

1 Nisa 4/164.

Allah, kullarının hiç birini iman veya küfre zorlamamış, onları mü'min veya kâfir olarak yaratmamıştır. Fakat onları şahıslar olarak yaratmıştır. İman ve küfür kulların fiilleriyle ilgilidir. Allah, küfre sapanı, küfrü esnasında kâfir olarak bilir. O kimse daha sonra iman ederse, imanı halinde mü'min olarak bilir, ilmi ve sıfatı değişmeksizin onu sever.

Kulların hareket ve sükûn gibi bütün fiilleri hakikaten kendi kesbleridir. Onların yaratıcısı ise Yüce Allah'tır. Onların hepsi Allah'ın dilemesi, ilmi, hükmü ve kaderi ile olur.

Taatların hepsi, Allah'ın emri, muhabbeti, rızası, ilmi, dilemesi, kazası ve takdiri ile vacip kılınmıştır. Masiyetlerin hepsi de Allah'ın ilmi, kazası, takdiri ve dilemesi ile olmakla beraber, rızası ve emri değildir.

Peygamberlerin hepsi de (salât ve selâm olsun) küçük, büyük günah, küfür ve çirkin hallerden münezzehtirler. Fakat onların sürçme ve hataları vâki olmuştur. Hz. Muhammed, Allah'ın sevgili kulu, resulü, nebisi, seçilmiş tertemiz kuludur. O hiç bir zaman putlara tapmamış, göz açıp kapayacak bir an bile Allah'a ortak koşmamıştır. O, küçük büyük hiç bir günah işlememiştir.

Peygamberlerden sonra insanların en faziletlisi, Ebû Bekir es-Sıddîk, sonra Ömer el-Fârûk, sonra Osman b. Affân Zû'n-nûreyn, daha sonra Aliyyu'l-Murtaza'dır. Allah hepsinden' razı olsun. Onlar doğruluk üzere olan, doğruluktan ayrılmayan, ibâdet ehli kimselerdir. Hepsine sevgi ve saygı duyarız. Hz. Peygamberin ashabının hepsini de sadece hayırla anarız.

Bir müslümanı, helâl saymaması şartıyla, büyük günahlardan birini işlemesi ile kâfir sayamayız. Bu durumdaki bir kimseden iman (mü'min) ismini kaldıramayız, ona gerçek anlamda mü'min deriz. Bir mü'minin kâfir olmamakla beraber günahkâr olması caizdir.

Günahlar, mü'mine zarar vermez demeyiz. Keza günah işleyen kimse Cehennem'e girmez de demeyiz. Dünyadan mü'min olarak ayrılan kimse, fâsık da olsa Cehennem'de ebedî kalacaktır, demeyiz.

Mürcie'nin dediği gibi, iyiliklerimiz makbul, kötülüklerimiz de affedilmiştir, demeyiz. Fakat kim bütün şartlarına uygun, müfsit ayıplardan uzak amel işler ve onu küfür ve dinden dönme gibi şeylerle boşa çıkarmaz ve dünyadan mü'min olarak ayrılırsa, şüphesiz Allah onun amelini zayi etmez, bilakis kabul eder ve ondan dolayı sevap verir, deriz.

Allah'a ortak koşmak ve küfür dışında, büyük ve küçük günah işleyen fakat tevbe etmeden mü'min olarak ölen kimsenin durumu Allah'ın dilemesine bağlıdır. Dilerse ona cehennemde azap eder, dilerse affeder ve hiç azaba uğratmaz.

Herhangi bir amele riya karıştığı zaman, o amelin ecrini yok eder. Keza ucüb (kendi amelini üstün görmek) de böyledir.

Peygamberlerin mucizeleri ve velîlerin kerametleri haktır. Ancak, haberlerde belirtildiği üzere iblis, firavun ve deccal gibi Allah düşmanlarına ait olan, onların şimdiye kadar vukua geliş ve gelecek hallerine mucize de, keramet de demeyiz. Bu, onların hacetlerini yerine getirmedir. Zira, Allah, düşmanlarının ihtiyaçlarını, onları derece derece cezaya çekmek ve sonunda cezalandırmak şeklinde yerine getirir. Onlar da buna aldanarak azgınlık ve küfürde haddi aşarlar. Bunların hepsi de caiz ve mümkündür.

Yüce Allah, yaratmadan önce de yaratıcı, rızıklandırmadan önce de rızık verici idi. Allah, âhirette görülecektir. Mü'minler Allah'ı cennette, aralarında bir mesafe olmaksızın, teşbihsiz ve keyfiyetsiz olarak baş gözleriyle göreceklerdir.

İman, dil ile ikrar, kalp ile tasdiktir. Gökte ve yerde bulunanların imanı, iman edilmesi gereken şeyler yönünden artmaz ve eksilmez, fakat yakîn ve tasdik yönünden artar ve eksilir. Mü'minler, iman ve tevhid hususunda birbirlerine müsavidirler. Fakat amel itibarıyla birbirlerinden farklıdırlar. İslâm, Allah'ın emirlerine teslim olmak ve itaat etmek demektir. Lugat itibariyle iman ve islâm arasında fark vardır. Fakat islâmsız iman, imansız da islâm olmaz. Onların ikisi de bir şeyin içi ve dışı gibidirler. Din ise; iman, islâm ve şeriatlerin hepsine birden verilen isimdir.

Biz, Yüce Allah'ı kendisini kitabında tavsif ettiği bütün sıfatlarıyla gerçek olarak biliriz. Hiçbir kimse Allah'a, O'nun şanına lâyık şekilde hakkıyla ibâdet etmeye kadir değildir. Fakat insan ancak Allah'ın kitabında. Resulünün bildirdiği ölçüde Allah'a ibâdet eder.

Bütün mü'minler; marifet, yakîn, tevekkül, muhabbet, rıza, korku, ümit ve iman konusunda birbirlerine müsavidirler. Bu konuda imanın dışındaki hususlarda birbirlerinden farklıdırlar.

Yüce Allah, kullarına karşı lütufkârdır, adildir, kulun hakettiği sevabı lütfuyia kat kat fazlasıyla verir. Kulunu, adaletinin icabı olarak işlediği günahtan dolayı cezalandırır. Keza kendisinden bir lütuf olarak bağışlar da.

Peygamberlerin (salât ve selâm olsun) şefaati haktır. Peygamberimizin (s.a.) şefaati, günahkâr mü'minler ve onlardan büyük günah işleyip cezayı haketmiş olanlar için hak ve sabittir.

Kıyamet günü amellerin mizanla tartılacağı hususu haktır. Hz. Peygamber'in havzı haktır. Kıyamet günü hasımlar arasında iyilikler alınarak kısas ve hesaplaşma olması haktır. İyilikler bulunmadığı takdirde kötülüklerin atılması hak ve caizdir.

Cennet ve Cehennem hâlen yaratılmıştır, ebediyen de fâni olmayacaklardır. Huriler ebediyen ölmezler. Yüce Allah'ın cezası da, sevabı da ebedîdir.

Allah dilediğini kendisinin bir lutfu olarak hidâyete ulaştırır. Dilediğini de adaletinin gereği olarak sapıklığa düşürür. Allah'ın sapıklığa düşürmesi, hızlânıdır. Hızlanın mânâsı ise, Allah'ın razı olacağı şeylerde onu muvaffak kılmayıp, yardımını kesmesidir. Bu, Allah'ın adaleti gereğidir. Keza, Allah'ın günahkârları isyanları sebebiyle cezalandırması da adaleti icabıdır.

Şeytan, mü'min kuldan imanını baskı ve cebirle alır, dememiz doğru değildir. Fakat kul imanı terkederse, şeytan da onun imanını alır, deriz.

Kabirde Münker ve Nekir'in sualleri haktır. Kabirde ruhun cesede iade edilmesi haktır. Bütün kâfirler ve asi mü'minler için kabir sıkıntısı ve azabı haktır.

Âlimlerin, Allah'ın sıfatlarını Farsça (Arapça'dan başka bir dille) söylemeleri caizdir. Fakat yed=el kelimesi, Allah'ın sıfatı olarak Farsça söylenemez. Fakat Farsça olarak Rûyi Hüdâ=Allah'm yüzü demek caizdir. Allah'ın kula yakınlık ve uzaklığı, mesafenin uzunluk ve kısalığı ile değil, kulun keramet ve zilleti mânâsındadır. İtaatli olan kul, Allah'a keyfiyetsiz olarak yakın, âsi kul ise keyfiyetsiz olarak Allah'tan uzak olur. Yakınlık, uzaklık ve yönelmek, yalvaran kula racidir. Keza cennette komşuluk ve Allah'ın huzurunda bulunmak da keyfiyetsiz şeylerdir.

Kur'ân-ı Kerîm, Allah'ın Resulüne (s.a.) indirilmiş olup, mushaflarda yazılıdır. Kelâm mânâsında Kur'ân âyetlerinin hepsi de fazilet ve büyüklük bakımından birbirine müsavidir. Fakat bazısında zikir ve zikredilen fazileti bahis konusudur. Âyetü'1-Kürsi buna misaldir. Burada zikredilen Allah'ın yüceliği, azameti ve sıfatlarıdır. Bu âyette hem zikir, hem de zikredilenin fazileti olarak iki fazilet bir araya gelmiştir. Bir kısmında ise sadece zikir fazileti vardır. Kâfirlerin kıssalarında olduğu gibi. Bu âyetlerde zikredilenin bir fazileti yoktur, çünkü zikredilenler kâfirlerdir. Keza Allah'ın isim ve sıfatlarının hepsi de azamet ve fazilette müsavidir, aralarında farklılık yoktur.

Hz. Peygamber'in anne ve babası İslâm gelmeden önce öldüler. Kâsım, Tâhir ve İbrahim Allah Resulünün oğulları, Fâtıma, Rukiyye, Zeynep ve Ümmü Gülsüm de kızları idiler,

İnsan tevhid ilminin inceliklerinden herhangi birinde güçlükle karşılaşırsa, sorup öğreneceği bir âlim buluncaya kadar, Allah katında doğru olan ne ise, ona inanması gerekir. Böyle bir kimseyi arayıp bulmakta gecikmesi caiz değildir. Bu hususta tereddüt edilerek beklemek mazur görülmez. Eğer tereddüt ederek beklerse, kâfir olur.

Mîrac haberi haktır. Onu reddeden sapık bir bid'atçi olur. Deccal'in, ye'cüc ve me'cüc'ün ortaya çıkması, güneşin batıdan doğması, Hz. İsa'nın gökten inmesi ve sahih haberlerde bildirilen kıyamet alâmetlerinin hepsi de haktır.

Yüce Allah, dilediğini doğru yola hidâyet eder.

EBÛ HANÎFE'NİN OSMAN EL - BETTÎ'YE YAZDIĞI RİSALE

Hamd âlemlerin Rabbi'ne, salât ve selâm Efendimiz Hz. Muhammed'in bütün âl ve ashabına olsun.

İmam Husamu'd-din b. el-Huseyn b. el-Haccac es-Seğnâkî, Hâfızuddin Muhammed b. Muhammed el-Buharî'den; o, Şemsu'l-eimme Muhammed b. Abdü's-Settâr el-Kerderî'den; o, Burhanüddin Ebi'l-Hasan Ali b. Ebi Bekr b. Abdi'l-Celil el-Merginânî'den; o, Ziyâuddin Muhammed b. el-Huseyn b. Nasır el-Yersûhî'den; o, Alâeddin Ebi Bekr Muhammed b. Ahmed es-Semerkandî'den; o, Ebu'l-Muîn Meymûn b. Muhammed el-Mekhûlî en-Nesefî'den; o, Ebû Zekeriyya Yahya b. Mutarrif el-Belhî'den; o, Ebû Salih Muhammed b. el-Huseyn es-Semerkandî'den; o, Ebû Said Muhammed b. Ebî Bekr el-Büstî'den; o, Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed el-Fârisî'den; o, fakih Nusayr b. Yahya'dan; o, Ebû Abdullah Muhammed b. Semâa et-Temîmî'den; o, İmam Ebû Yûsuf Yakub b. İbrahim el-Ensârî'den, o da İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'den (Allah hepsinden razı olsun) rivayet ettiğine göre, Ebû Hanîfe şöyle dedi:

Rahman ve Rahîm Olan Allah'ın adıyla

Ebû Hanîfe'den Osman el-Bettî'ye. Sana selâm olsun. Ben kendisinden başka ilâh olmayan Allah'a hamdederim.

İmdi; ben sana Allah'a karşı tâat ve takva tavsiye ederim. Allah hesaba çekici ve cezalandırıcı olarak kâfidir. Mektubun bana ulaştı, hakkımda belirttiğin nasihatinlerini anladım. Bu konuda gayretin olduğunu yazmışsın. Durum bizim için de aynıdır. Benim "dalâlette kalmış mü'min" dediğimi duyduğunu, bunun sana ağır geldiğini ve seni, hayır ve nasihat hususunda bana mektup yazmaya sevkettiğini belirtiyorsun. Oysa ben yemin ederim ki, Allah'ın rızasından uzak bir şeyi işleyen bir kimse için, hiçbir mazeret bahis konusu olamaz. İnsanların ihdas ettikleri ve kendiliklerinden ortaya koydukları şey, onları hidayete ulaştırmaz.

Aslolan, Kur'ân-ı Kerîm'in getirdiği ve Hz. Peygamberin davet ettiği, insanlar arasında tefrika ortaya çıktığı devreye kadar, Hz. Peygamber'in ashabının yapmakta devam edegeldikleri şeylerdir. Bundan başkası ile amel edenler bid'atçi ve kendiliklerinden ihdas edicilerdir. Sana yazdığım mektubu anla ve hakkımdaki düşüncelerinden sakın, şeytanın senin zihnine kötü düşünce sokacağından kork. Allah bizi ve seni taatıyla korusun. O'ndan bizim ve senin için rahmetiyle muvaffakiyetler diler, şöyle deriz:

Allahu Taâlâ, Hz. Muhammed'i göndermeden önce, insanlar Allah'a şirk koşma durumunda idiler, Allah Hz. Muhammed'i, insanları İslâm'a çağırması için gönderdi. O da, insanları Allah'tan başka ilâh olmadığına, O'nun bir olduğu ve ortağı bulunmadığına şehâdete ve Allah'tan gelen her şeyi kabul etmeye çağırdı. İslâm'a giren kimse mü'min, şirkten uzak, malı ve kanı hürmete lâyık, müslümanların hak ve hürmetine sahip oldu. Hz. Peygamber'in daveti esnasında İslâm'ı terkeden; kâfir, imandan uzak ve malı ve kanı helâl sayıldı. Böyleleri için ya müslüman olmaları yahut da öldürülmeleri dışında bir şey kabul edilmez. Fakat Allah'ın cizye alınıp dinlerinde serbest bırakılmaları yönünde kitap ehli olanlar için verdiği hüküm, bunun haricindedir. Daha sonra iman ve tasdik edenler için farîzalar nazil oldu. Sonra o farîzaları imanla birlikte işlemek de amel oldu. Bunun için Allah Kur'ân-ı Kerîm'de "İman edip, salih amel işleyenler.."[1], "Kim Allah'a iman eder ve salih amel işlerse.."[2] buyurur. Bu âyetlerin birçok benzerleri Kur'ân'da mevcuttur. Buna göre ameli işlemeyen tasdiki kaybetmiş olmaz, amel olmadan da tasdik mevcut olur. Ameli terkeden kimse, ameli terkinden dolayı tasdiki kaybetmiş olsaydı, iman ismi ve hürmetinden de çıkmış olurdu. Oysaki zayi edenler, sadece tasdiki zayi etmelerinden dolayı, iman isminden, hak ve hürmetinden uzaklaşıp eski halleri olan şirke avdet etmiş olurlar.

Keza, insanların tasdik konusunda birbirinden farklı olmadıkları, birbirinden az yahut da çok tasdik edici olmamaları, fakat bunun yanında amel konusunda birbirinden farklı oldukları durumu da, tasdik ve amelin farklı şeyler olduğunu ortaya koymaktadır. İnsanlara terettüb eden farîzalar farklıdır. Sema ehli ile peygamberlerin dini aynıdır. Bunun için Allah "O, size, dinden Nuh'a emrettiğini, sana vahyettiğimizi, İbrahim'e, Musa'ya ve İsa'ya emrettiğimiz; dini doğru tutun ve onda ayrılığa düşmeyin diye, kanun yaptı."[3] buyurur.

1 Bakara 2/25, 82, 277.

2 Tegâbün 64/ 7, Talak65/ 11.

3 Şura 42/13.

Bil ki, Allah'ı ve Resullerini tasdik etmekten hasıl olan hidayet, farz kılınan amellerdeki hidayet gibi değildir. Bunu anlamak sana niçin güç geliyor? Halbuki sen o kimseyi, tasdiki dolayısıyla Allah'ın kitabında belirttiği gibi mü'min; farîzaların bir kısmını bilmediğinden ötürü de cahil olarak isimlendiriyorsun. Cahil olan bilmediğini öğrenir. Allah ve Resulünü bilmekten sapıp uzaklaşan kimse, insanların mü'min oldukları halde öğrenebilecekleri şeyi bilmekten sapan kimse gibi olur mu? Allahu Teâlâfarîzaları bildirirken şöyle buyurur. " Allah, yanılmayasınız diye size bunları açıklıyor. Allah her şeyi hakkıyla bilir"[4], " Şayet şahit kadınlardan biri unutursa diğeri ona hatırlatır" [5], " Musa dedi ki: Ben o işi henüz doğru yolu görmeyecek halde iken yaptım."[6] Yani cehaletle işledim demektir. Bu hususun kabul edilmesinde, Allah'ın kitabı ve Hz. Peygamberin sünnetindeki delillerin anlaşılması senin gibi bir kimseye zor gelmeyecek kadar açık ve aşikârdır. Sen; zâlim mü'min, günahkâr mü'min, âsi mü'min ve hatalı mü'min demiyor musun? İman hususunda hidâyete ulaşmış olan kimse, zulüm ve hata ettiği konuda doğru yolu bulmuş olur mu? Yahut hak konusundaki hatadan dolayı delalette olur mu? Hz. Yakub'un oğulları, babalarına "Sen eski dalaletindesin"[7] demişlerdi. Onların bu ifadeleri ile "sen eski küfründesin," mânâsını kasdettiklerini zannediyor musun? Allah, seni böyle anlamaktan korusun, zira sen Kur'ân'ı bilen bir kimsesin.

Bil ki; durum, senin bize yazdığın gibi, insanlar farîzalardan önce tasdik ehli idiler, daha sonra farîzalar geldi şeklinde olursa, tasdik ehlinin tasdik ismine hak kazanmaları, ancak amellerle mükellef olmaları zamanında mümkün olurdu. Bundan önce onları, dinlerini ve senin katında durumlarının ne olduğunu bana açıklamadın. O takdirde onlar, tasdik edici durumuna, amellerle mükellef kılındıkları zaman hak kazanırlar. Eğer onların mü'min olduklarını, haklarında müslümanların hükümlerinin ve hürmetinin icra edileceğini iddia edersen, doğru söylemiş olursun. Bu konuda isabet olduğu için ben de sana mektup yazmadım.

Eğer onların kâfir olduklarını söylersen, bid'atçi olup, Hz. Peygamber ve Kur'ân'a muhalefet etmiş olursun. Ehli bid'atten, hakkı reddedenlerin sözlerini kabul eder, onun ne kâfir ne de mü'min olduğunu söylersen, bil ki bu düşünce bid'at olup, Hz. Peygamber ve ashabına karşı bir muhalefet teşkil eder.

Hz. Ali ve Hz. Ömer, mü'minlerin emiri ismiyle anıldılar. Ashap onları mü'minlerin emiri diye isimlendirirken, bütün farizalarda itaatkâr olanların emiri mânâsını

4 Maide 5/175.

5 Bakara 2/282.

6 Şuarâ 26/20.

7 Yusuf 12/95.

mı kastediyorlardı? Hz. Ali kendisiyle harbeden Şam ehlini, kazıyye kitabında "mü'minler" olarak isimlendirmiştir. Hz. Ali kendileriyle harbederken, onlar işledikleri amelde hidâyeti bulmuşlar mıydı? Hz. Peygamberin ashabı birbiriyle savaştı. Karşılıklı savaşan zümrelerin, her ikisi de fiillerinde hak ve hidâyete ermiş değillerdir. el-Bâgıye=mütecaviz zümre ismi sana göre nedir? Allah'a yemin ederim ki kıble ehlinin günahları arasında, adam öldürmekten, hele Hz. Peygamberin ashabının kanlarını dökmekten daha büyük bir günah bilmiyorum. Çarpışan iki zümrenin sana göre isimleri nedir? Her ikisi de aynı zamanda isabetli değildir. Eğer her ikisinin de isabetli olduğunu söylersen, o takdirde bid'at işlemiş olursun. Her ikisi de isabetsizdir, dersen yine bid'atçi olursun. Eğer ikisinden biri hidayet üzeredir, dersen diğerinin durumu nedir? Eğer Allah bilir dersen, isabet etmiş olursun. Sana yazdığım bu hususu anlamaya çalış.

Bil ki; benim görüşüm şudur: Kıble ehli mü'mindir. Onları terkettikleri herhangi bir farîzadan dolayı imandan çıkmış kabul etmem. İmanla birlikte bütün farîzaları işleyerek Allah'a itaat eden kimse, bize göre cennet ehlidir. İmanı ve ameli terkeden kimse ise, kâfir ve cehennemliktir. İmanı bulunduğu halde, farîzaların bazısını terkeden kimse, günahkâr mü'mindir. Onun azap görmesi yahut affedilmesi Allah'ın dilemesine bağlıdır. Eğer Allah ona azap ederse, günah işlediğinden dolayı azap eder, günahını mağfiret buyurursa, affeder. Ben Hz. Peygamber'in ashabı arasında bizden önce geçen ihtilaflar için, "Allah en iyisini bilir" diyorum. Kıble ehli için senin de bundan başka düşündüğünü zannetmem. Çünkü bu Allah Resulünün ashabının, sünnet ve fıkhın hamillerinin meselesidir. Arkadaşın Ata b. Ebî Rebah da bu görüşte idi. Biz onun için de, bu hususun Hz. Peygamberin ashabının meselesi olduğunu belirtiyoruz. Arkadaşın Nâfi de bu görüşte idi, fakat o, bu hususta İbnu Ömer'den ayrıldı. Salim b. Saîd b. Cübeyr de, bunun Hz. Peygamber'in ashabının meselesi olduğunu söylemiştir. Arkadaşın Nâfi, Abdullah b. Ömer'in görüşünün de böyle olduğunu iddia etti. Keza Abdulkerim'in Tavus'dan, onun da İbn Abbas'tan naklettiğine göre, onun görüşü de bu yöndedir. Hz. Ali'nin kazıyye kitabını yazarken, çarpışan iki zümrenin ikisini de, mü'min olarak isimlendirdiği bana ulaşmıştır. Karşılaştığımız, senden haber getiren yakınlarınız, Ömer b. Abdulaziz'in de bu görüşte olduğunu, daha sonra "Bu konuda bana bir kitap yazın," diyerek bunu evladına öğretmeye koyulduğunu, bunun öğretilmesini emrettiğini, arkadaşlarının da bunu öğrettiklerini rivayet ettiler. Bu durum ise müslümanlarca kabul gördü.

Bil ki; bildiğiniz ve insanlara öğrettiğiniz şeylerin en faziletlisi sünnettir. Senin için lâyık olan, sünneti öğrenmeleri gereken ehil kimseleri bilmendir.

Zikrettiğin mürcie meselesine gelince: Bid'at ehli hak ve doğruyu söyleyen kimseleri bu isimle isimlendirirse, hakkı söyleyenlerin bunda ne günahı vardır? Oysaki böyle isimlendirilenler, adaletli ve sünnet ehli kimselerdir. Mürcie ismini de ancak onlara düşman olan kimseler vermiştir. Yemin ederim ki, insanları hakka çağırsan, onlar da bu konuda sana tabi olsalar, daha sonra da sen onları kötülüklerle tavsif etsen, bu hakka zarar vermez. Onlar böyle yaparlarsa, buna bid'at denir. Bu durum, hakikat ehlinden aldığın hususlara, noksanlık ve kusur getirir mi?

Eğer mektubun ve açıklamaların uzayacağı endişesi olmasaydı, yazdığın hususlarda, geniş cevaplar verirdim. Senin için müşkil olan veya bid'atçilerin sana ulaştırdıkları konular olursa, bana bildir. İnşâallah, sana o konularda cevap veririm. Senin ve benim için hayra vesile olacak hususlarda asla kusur etmem. Kendisinden yardım dilenen, ancak Allah'tır. Selâm iletmek ve ihtiyaç için mektup yazmayı ihmal etme. Allah bize, iyi bir akıbet ve temiz bir hayat nasib etsin. Allah'ın selâmı, rahmet ve bereketi senin üzerine olsun.

Allah'a hamd olsun. Cenâb-ı Hak, Efendimiz Hz. Muhammed'e, onun yakınlanna ve ashabına, hepsine salât ve selâm eylesin.

EBÛ HANİFE'NİN VASİYYETİ

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla

İman; dil ile ikrar, kalp ile tasdiktir. Sadece ikrar iman olmaz. Çünkü sadece ikrar iman olsaydı, bütün münafıkların mü'min olmaları gerekirdi. Keza sadece tasdik de iman olmaz. Eğer sadece tasdik îman olsaydı, bütün kitap ehlinin mü'min olması gerekirdi. Zira Allah; **"Allah şahitlik eder ki, münafıklar yalancıdırlar."**[1] ve **"Kendilerine kitap verdiğimiz kimseler Peygamber'i oğullarını tanır gibi tanırlar."**[2] buyurmaktadır.

İman artmaz ve eksilmez. Çünkü, imanın artması ancak küfrün azalmasıyla; eksilmesi de küfrün artmasıyla tasavvur olunabilir. Bir şahsın aynı durumda mü'min ve kâfir olması nasıl mümkün olur? Mü'min gerçekten iman eden, kâfir de gerçekten inkâr eden kimsedir. İmanda şüphe olmaz. Zira Yüce Allah **"Onlar gerçekten mü'minlerdir."**[3] ve **"Onlar gerçekten kâfirlerdir."**[4] buyurmaktadır. Hz. Muhammed'in ümmetinden âsi olan kimselerin hepsi gerçekten mü'min olup, kâfir değillerdir.

---

1 Münâfikûn 63/1.

2 Bakara 2/146.

3 Enfâl8/4.

4 Nisâ, 4/151.

Amel imandan ayrı, iman da amelden ayrı şeylerdir. Mü'minin bir çok zaman bazı amellerden muaf tutulması bunun delilidir. Bu muaflık halinde mü'minden imanın gittiği söylenemez. Adet gören bir kadın, namazdan muaftır. Bu durumda, ondan imanın kaldırıldığını, yahut imanın terkedilmesinin emredildiğini söylemek caiz değildir. Şâri' o kimseye "orucu terket, sonra da kaza et" demiştir. Fakat "İmanı bırak, sonra kaza et" denilmesi caiz değildir. Fakirin zekât vermesi gerekmez, demek caizdir. Fakat fakirin iman etmesi gerekmez, demek caiz değildir.

Hayrın ve şerrin takdiri Allah'tandır. Eğer bir kimse hayır ve şerrin takdirinin Allah'tan başkasından olduğunu söylerse, o kimse Allah'ı inkâr ve tevhid inancını iptal etmiş olur.

Ameller; fariza, fazilet ve masiyet olmak üzere üç kısma ayrılır. **Farîzalar,** Allah'ın emri, dilemesi, muhabbeti, rızası, kazası, kudreti, ilmi, muvaffak kılması, yaratması ve Levh-i Mahfûz'da yazması iledir. **Fazilet** (farz olmayan ameller) Allah'ın emri neticesi olan amel değildir. Eğer öyle olsaydı, farîza olurdu. Fakat fazilet olan ameller Allah'ın dilemesi, muhabbeti, rızası, kaderi, kazası, hükmü, ilmi, muvaffak kılması, yaratması ve Levh-i Mahfûz'da yazması neticesidir. **Ma'siyet** olan amel Allah'ın emri neticesi değildir, fakat Allah'ın muhabbeti, rızası ve muvaffak kılması olmaksızın; dilemesi, kazası, takdiri, hızlanı (yardımsız bırakması), ilmi ve Levh-i Mahfûz'da yazması iledir.

Allah'ın ihtiyacı olmaksızın Arş üzerine istiva ve istikrarı vardır. Muhtaç olmaksızın arşı ve başkalarını muhafaza eder. Eğer Allah muhtaç olsaydı, mahlûklar gibi, âlemi icad ve tedbîre kadir olamazdı. Oturmak ve karar kılmaya muhtaç olsaydı, Arş'ın yaratılmasından önce Allah'ın nerede olduğu sorusu ortaya çıkardı. Yüce Allah bundan münezzehtir.

Kur'ân, Allah-u Taâlâ'nın mahluk olmayan kelâmı, vahyi, tenzili, ilâhî zâtının aynı olmayan, zatından da ayrı düşünülemeyen kelâm sıfatıdır. O, mushaflarda yazılı olup dille okunur, kalplerde yer tutmaksızm muhafaza edilir. Mürekkep, kâğıt ve yazıların hepsi mahlûktur. Zira bunlar kulların fiilleri sonucudur. Fakat Allah'ın kelâmı mahlûk değildir. Yazılar, harfler, kelimeler, işaretler kulların anlama ihtiyacından dolayı mânâya delalet eden şeylerdir. Allah'ın kelâmı zâtıyla kaim olup, mânâsı bu delalet edici şeylerle anla-

şılır. Allah'ın kelâmının mahlûk olduğunu söyleyen kimse kâfir olur. Allahu Teâlâdaima kendisine ibâdet edilen mabuddur. Kelâmı ise kendisinden ayrılmaksızm okunan, yazılan ve hıfzolunandır.

Peygamberimiz Hz. Muhammed'den sonra bu ümmetin en faziletlisi Ebû Bekr es-Sıddîk, sonra Ömer, sonra Osman, sonra da Ali'dir (Allah hepsinden razı olsun). **"İlk önce iman edenler, herkesi geçenlerdir. Allah'a yakın olanlar onlardır. Onlar naîm cennetlerindedir."**[5] âyeti bu hususu ifade eder. Önceliği olan herkes daha faziletlidir. Onları her mü'min ve muttaki sever, buğz edenler münafık ve kötü kimselerdir. Kullar amelleri, ikrarları ve marifetleri ile mahlûkturlar. Fail mahlûk olunca onun fiillerinin evleviyetle mahlûk olması gerekir.

Allahu Taâla mahlûkatı âciz ve zayıf, güçleri olmaksızın yaratmıştır. Onların yaratıcı ve rızıklandırıcısı **"Sizi yaratan, sonra besleyen, sonra sizi öldüren, sonra dirilten Allah'tır."**[6] âyetine göre Allahu Taâlâ'dır. Helâl kazanç ve helâlinden mal biriktirmek helâldir. Haramdan mal biriktirmek ise haramdır. İnsanlar üç kısma ayrılır: İmanında samimi olan mü'min, küfründe direnen inkarcı kâfir ve nifakında sebat eden iki yüzlü münafık. Allahu Teâlâmü'mine ameli, kâfire imanı, münafığa da ihlası farz kılmıştır. **"Ey insanlar; Rabbinizden korkun"**[7] âyetinde ey mü'minler, Allah'a itaat edin, ey kâfirler; Allah'a iman edin, ey münafıklar; ihlaslı ve samimi olun, mânâsı vardır.

İstitâat (kulun fiili için gerekli güç) fiilden önce de sonra da değil, ancak fiille beraberdir. Eğer istitâat fiilden önce olsaydı, kul ihtiyacı anında Allah'tan müstağni olurdu. Bu ise **"Müstağni olan Allah'tır. Sizler ise muhtaçsınız."**[8] âyetine muhalif olurdu. İstitâatin fiilden sonra olması, fiilin takat ve istitâatsız meydana gelmesini gerektireceği için imkansızdır.

Mestler üzerine meshetmek vârid olan hadîse göre caiz olup; mukim için bir gün bir gece, yolcu için üç gün üç gecedir. Hadîs, mütevatire yakın olduğu için inkâr edenin küfründen korkulur. Sefer halinde namazları kısaltmak ve oruç tutmamak ruhsattır. **"Sefere çıktığınız zaman namazı kısaltmanızda beis**

5 Vâkıa 56/10.

6 Rûm 30/40.

7 Hac, 22/1.

8 Muhammed 47/38.

yoktur."[9] ve **"İçinizden kim hasta olur veya seferde bulunursa, tutamadığı günler sayısınca başka günlerde oruç tutar."**[10] âyetleri bu hususu ifade etmektedir.

Allahu Teâlâ Kalem"e yazmasını emretmiş, Kalem de "**Ne yazayım ya Rabbi**" demiştir. Allah-u Taâla da ona "**Kıyamete kadar olacak şeyleri yaz**" buyurmuştur.[11] **"Onların işledikleri her şey defterlerde kayıtlıdır. Küçük, büyük her şey yazılıdır."**[12] âyeti bu hususu belirtmektedir.

Şüphesiz kabir azabı vardır. Münker ve Nekir suali haktır. Bu konuda hadîsler varid olmuştur. Cennet ve cehennem haktır ve ehli için yaratılmıştır. Allah mü'minler için cenneti **"Müttakiler için hazırlanmıştır"**[13], kâfirler için de cehennemi **"Kâfirler için hazırlanmıştır"**[14] âyetlerinde yarattığını belirtmiştir. Allah cennet ve cehennemi sevap ve ceza için yaratmıştır. Mizan haktır. **"Kıyamet günü adalet terazilerini kuracağız. Hiç bir kimse, hiç bir şeyde haksızlığa uğramayacaktır."**[15] âyeti bunu ifade eder. İnsanın kitabını (amel defterini) okuması haktır. **"Kitabını oku! Bu gün senin nefsin kendi hesabını görmek için kâfidir."**[16] âyeti bunun delilidir.

Allah, nefisleri ölümden sonra da elli bin sene miktarınca tutan günde; ceza, sevap ve hakların edası için diriltir. **"Şüphesiz, Allah kabirlerde bulunanları diriltecektir."**[17] âyeti bu hususu belirtir. Cennet ehlinin, Allahu Taâlâ'ya keyfiyet, teşbih ve cihet olmadan mülaki olmaları haktır. Peygamberimiz'in (Allah salât ve selâm eylesin) şefaati büyük günah işlese de, cennet ehli olan her mü'min için haktır. Hz. Aişe, Hz. Hatice'den sonra kadınların en faziletlisi, mü'minlerin annesi, zinadan uzak, Râfiziler'in iftira ve iddialarından berîdir. Kim ona zina isnadında bulunursa, kendisi zina mahsûlüdür.

---

9 Nisa 4/101.

10 Bakara 2/184.

11 bk. Ebu Davud, "sünne", 16, Tirmizî, "kader" 17, İbn Hanbel, Müsned V, 217, 218, 219.

12 Kamer, 54/52-53

13 Ali İmran 3/133.

14 Bakara 2/24.

15 Enbiya 21/47.

16 İsrâ 17/13.

17 Hac 22/7.

Cennet ehli cennet'te, cehennem ehli de cehennem'de ebedî kalacaklardır. Zira Allahu Teâlâmü'minler için **"Onlar cennetliklerdir, orada ebedî kalacaklardır."**[18] kâfirler için de **"Onlar cehennemliklerdir, orada ebedî kalacaklardır."**[19] buyurmaktadır.

18 Bakara 2/39.

19 Bakara 2/217.

و مطهرة من الزنا بريئة عما قالت الروافض فيها فمن شهد عليها الزنا فهو ولد الزنا. وأهل الجنة في الجنة خالدون و أهل النار في النار خالدون لقوله تعالي في حق المؤمنين (أولئك أصحاب الجنة هم فيها خالدون) و في حق الكفار (أولئك أصحاب النار هم فيها خالدون).

تم

كان بعد الفعل لكان من المحال لانه يلزم حصول الفعل بلا استطاعة ولا طاقة.

ونقر بان المسح علي الخفين واجب للمقيم يوما و ليلة وللمسافر ثلاثة ايام ولياليها لان الحديث ورد هكذا فمن أنكره فانه يخشي عليه الكفر لانه قريب من الخبر المتواتر والقصر والافطار في السفر رخصة بنص الكتاب لقوله تعالي (واذا ضربتم في الارض فليس عليكم جناح أن تقصروا من الصلاة) و في الافطار قوله تعالي (ومن كان منكم مريضا أو علي سفر فعدة من أيام أخر)

و نقر بان الله تعالي أمر ألقلم بأن يكتب فقال القلم ماذا أكتب يا رب فقال الله تعالي اكتب ماهو كائن الي يوم القيامة لقوله تعالي (وكل شيء فعلوه في الزبر وكل صغير و كبير مستطر)

ونقر بان عذاب القبر كائن لا محالة وسؤال منكر و نكير حق لورود الاحاديث والجنة والنار حق وهما مخلوقتان لاهلهما لقوله تعالي في حق المؤمنين (أعدت للمتقين) و في حق الكفرة (أعدت للكافرين) خلقهما الله للثواب والعقاب، والميزان حق لقوله تعالي (ونضع الموازين القسط ليوم القيامة) وقراءة الكتب حق لقوله تعالي (اقرأ كتابك كفي بنفسك اليوم عليك حسيبا)

و نقر بان الله تعالي يحيي هذه النفوس بعد الموت ويبعثهم في يوم كان مقداره خمسين ألف سنة للجزاء والثواب وأداء الحقوق لقوله تعالي (وأن الله يبعث من في القبور) ولقاء الله تعالي لاهل الجنة حق بلا كيفية ولا تشبيه ولا جهة. وشفاعة نبينا محمد صلي الله عليه وسلم حق لكل من هو مؤمن من اهل الجنة وان كان صاحب الكبيرة.وعائشة بعد خديجة الكبرى أفضل نساء العالمين و أم المؤمنين

العباد اليها وكلام الله تعالي قائم بذاته و معناه مفهوم بهذه الاشياء فمن قال بأن كلام الله تعالي مخلوق فهو كافر بالله العظيم. والله تعالي معبود لا يزال عما كان و كلامه مقروء و مكتوب و محفوظ من غير مزايلة عنه.

و نقر بان أفضل هذه الامة بعد نبينا محمد صلي الله عليه وسلم أبو بكر الصديق ثم عمر ثم عثمان ثم علي رضوان الله عليهم أجمعين، لقوله تعالي (والسابقون السابقون أولئك المقربون في الجنات النعيم) وكل من كان اسبق فهو أفضل ويحبهم كل مؤمن تقي ويبغضهم كل منافق شقي.

و نقر بان العبد مع أعماله واقراره و معرفته مخلوق فلما كان الفاعل مخلوقا فأفعاله أولي ان تكون مخلوقة وان الله تعالي خلق الخلق ولم يكن لهم طاقة لانهم ضعفاء عاجزون والله تعالي خالقهم و رازقهم لقوله تعالي (الله الذي خلقكم ثم رزقكم ثم يميتكم ثم يحييكم) والكسب حلال و جمع المال من الحلال حلال و جمع المال من الحرام حرام.

و الناس علي ثلاثة أصناف المؤمن المخلص في ايمانه والكافر الجاحد في كفره والمنافق المداهن في نفاقه والله تعالي فرض علي المؤمن العمل وعلي الكفر الايمان وعلي المنافق الاخلاص لقوله تعالي (يا ايها الناس اتقوا ربكم) يعني يا ايها المؤمنون أطيعوا و يا ايها الكافرون آمنوا و يا ايها المنافقون أخلصوا.

والاستطاعة مع الفعل لا قبل الفعل ولا بعد الفعل لانه لو كان قبل الفعل لكان العبد مستغنيا عن الله تعالي وقت الحاجة وهذا خلاف حكم النص لقوله تعالي (والله الغني و أنتم الفقراء) ولو

تقدير الخير و الشر من غيره لصار كافرا بالله تعالي و بطل توحده.

ونقر بأن الاعمال ثلاثة : فريضة و فضيلة و معصية. فالفريضة بأمر الله تعالي و مشيئته و محبته ورضاه و قضائه وقدرته وتخليقه و حكمه و علمه وتوفيقه وكتابته في اللوح المحفوظ و الفضيلة ليست بأمر الله تعالي ولكن بمشيئته و محبته و رضاه وقضائه وقدره و حكمه و علمه و توفيقه و تخليقه و كتابته في اللوح المحفوظ و الفضيلة ليست بأمر الله تعالي و الا كانت فرضة لكنها بمشيئته و محبته و رضاه و قدره و قضائه و حكمه و علمه و توفيقه باعطاء سلامة الاسباب والاستطاعة المقارنة و تخليقه أي تكوينه لان الله خالق افعال العباد كما سيجيء البحث في ذلك و كتابته في اللوح المحفوظة و المعصية ليست بأمر الله تعالي ولكن بمشيئته لا بمحبته و بقضائه لا برضاه و بتقديره لا بتوفيقه وبخذ لانه و علمه و كتابته في اللوح المحفوظ.

ونقر بان الله سبحانه تعالي على العرش استوي من غير ان يكون له حاجة واستقر عليه وهو حافظ العرش و غير العرش من غير احتياج فلو كان محتاجا لما قدر علي ايجاد العالم و تدبيره كالمخلوقين ولو كان محتاجا الي الجلوس والقرار فقبل خلق العرش اين كان الله تعالي الله عن ذلك علوا كبيرا.

و نقر بان القرآن كلام الله تعالي غير مخلوق و وحيه و تنزيله لا هو ولا غيره بل هو صفته علي التحقيق مكتوب في المصاحف مقروءً، بالالسنة محفوظ في الصدور غير حال فيها. والحبر والكاغد والكتابة كلها مخلوقة لانها أفعال العباد و كلام الله تعالي غير مخلوق لان الكتابة و الحروف و الكلمات والآيات دلالة القرآن لحاجة

لبســـــم اللّه الرّحمن الرّحيم

قال الإمام أبو حنيفة رحمه الله تعالى : الإيمان اقرار باللسان و تصديق بالجنان والإقرار وحده لا يكون ايمانا لأنه لو كان ايمانا لكان المنافقون كلهم مؤمنين و كذلك المعرفة وحدها لا تكون ايمانا لانها لو كانت ايمانا لكان اهل الكتاب كلهم مؤمنين قال الله تعالي في حق المنافقين (والله يشهد ان المنافقين لكاذبون) و قال الله تعالي في حق أهل الكتاب (الذين آتيناهم الكتاب يعرفونه كما يعرفون أبناءهم) والايمان لا يزيد ولا ينقص لانه لا يتصور نقصانه الابزيادة الكفر ولا يتصور زيادته الا بنقصان الكفر وكيف يجوز ان يكون الشخص الواحد في حالة واحدة مؤمنا و كافرا والمؤمن مؤمن حقا والكافر كافر حقا وليس في الايمان شك كما انه ليس في الكفر شك لقوله تعالي (أولئك هم المؤمنون حقا) و (أولئك هم الكافرون حقا) والعاصون من أمة محمد صلي الله عليه و سلم كلهم مؤمنون حقا وليسوا بكافرين.

العمل غير الايمان والايمان غير العمل بدليل ان كثيرا من الاوقات يرتفع العمل عن المؤمن ولا يجوز ان يقال ارتفع عنه الايمان فان الحائض يرفع الله تعالي عنها الصلاة ولا يجوز ان يقال رفع عنها الايمان أو أمرها بترك الايمان وقد قال الشارع دعي الصوم ثم اقضيه ولا يجوز ان يقال دعي الايمان ثم اقضيه ويجوز ان يقال ليس علي الفقير الزكاة ولا يجوز ان يقال ليس علي الفقير الايمان.

وتقدير الخير و الشر كله من الله تعالي لانه لو زعم أحد أن

كتاب

وصية الإمام أبى حنيفة النعمان بن ثابت
الكوفى رضى الله عنه
فى التوحيد

...عليه الحجة ان شاء عذبه وان شاء غفر له ثم قال عطاء: يا علقمة ان أصحابك كانوا يسمون أهل الجماعة حتي كان نافع بن الأزرق فهو الذي سماهم المرجئة قال القاسم قال أبي وانما سماهم المرجئة فيما بلغنا أنه كلم رجلا من اهل السنة فقال له أين تنزل الكفار في الآخرة ؟ قال: النار . قال: فأين تنزل المؤمنين قال: المؤمنون علي ضربين: مؤمن بر تقي فهو في الجنة. ومؤمن فاجر رديء فأمره الي الله عز و جل ان شاء عذبه بذنوبه و ان شاء غفر له بايمانه. قال: فأين تنزله ؟ قال: لا انزله ولكني أرجئ أمره الي الله عز و جل. فقال: فأنت مرجئ اهـ فمن سمي أهل السنة بالمرجئة فقد تابع نافع بن الازرق الخارجي الذي يري تخليد مرتكب الكبيرة في النار.(ز).

فكان بمكان من المسلمين. واعلم ان افضل ما علمتم وما تعلمون الناس السنة وانت ينبغي لك ان تعرف اهلها الذين ينبغي ان يتعلموها.

واما ماذكرت من إسم المرجئة (٣) فماذنب قوم تكلموا بعد ل وسماهم اهل البدع بهاذا الاسم ؟ ولكنهم أهل العدل وأهل السنة، وإنما هذا إسم سماهم به اهل شنآن، ولعمري ما يهجن عدلا لو دعوت اليه الناس فوافقوك عليه أن سميتهم أهل شنآن البتة، فلو فعلوا ذلك كان هذا الاسم بدعة، فهل يهجن ذلك ما أخذت به من أهل العدل، ثم انه لو لا كراهية التطويل و أن يكثر التفسير لشرحت لك الأمور التي أجبتك بها فيما كتبت به، ثم ان أشكل عليك شيء أو أدخل عليك أهل البدع شيئا فأعلمني أجبك فيه إن شاء الله تعالي، ثم لاآلوك ونفسي خيرا والله المستعان. لا تدع الكتاب الي بسلامك وحاجتك، رزقنا الله منقلبا كريما وحياة طيبة، وسلام الله عليك ورحمة الله وبركاته والحمد لله رب العالمين وصلي الله علي سيدنا محمد وعلي آله وصحبه أجمعين.

٣- وعد من جعل مرتكب الكبيرة تحت مشيئة الله ان شاء عفا عنه وان شاء عذبه بها من أهل الضلال لا يكون الا من المعتزلة أو الخوارج أو ممن ساء سير هم وهو غير شاعر وقد روي ابن ابي العوام الحافظ عن ابراهيم بن أحمد ابن سهل الترمذي عن القاسم بن غسان المروزي القاضي عن ابيه عن محمد بن يعلي زنبور عن ابي حنيفة (ح) قال ابراهيم ثنا عبد الواحد بن أحمد الرازي بمكة ثنا موسي بن سهل الرازي أنبأنا بشار بن قيراط عن أبي حنيفة: دخلت أنا و علقمة بن مرثد علي عطاء بن ابي رباح فقلنا له يا ابا محمد إن ببلادنا قوما يكرهون أن يقولوا إنا مؤمنون ثم قالا: قال عطاء: ولم ذاك ؟ قال يقولون إن قلنا نحن مؤمنون قلنا نحن من اهل الجنة فقال عطاء فليقولوا نحن مؤمنون ولا يقولون نحن من اهل الجنة فانه ليس من ملك مقرب ولا نبي مرسل الا ولله عز و جل

واعلم أني أقول: أهل القبلة مؤمنون لست اخرجهم من الايمان بتضييع شيء من الفرائض. فمن اطاع الله تعالي في الفرائض كلها مع الايمان كان من اهل الجنة عندنا، ومن ترك الايمان والعمل كان كافرا من اهل النار، ومن اصاب الايمان وضيع شيئا من الفراءض كان مؤمنا مذنبا، وكان الله تعالي فيه المشيئة ان شاء عذبه و ان شاء غفر له، فان عذبه علي تضييعه شيئا فعلي ذنب يعذبه. وان غفر له فذنبا يغفر. واني أقول فيما مضي من اختلاف أصحاب رسول الله صلي الله عليه وسلم فيما كان بينهم: الله أعلم. ولا أظن هذا الا رأيك في أهل القبلة لأنه أمر أصحاب رسول الله صلي الله عليه وسلم وأمر (حملة) السنة و الفقه. زعم (٢) اخوك عطاء بن ابي رباح ونحن نصف له هذا: ان هذا أمر اصحاب رسول الله صلي الله عليه وسلم. وزعم اخوك نافع هذا وانه فارق (ابن عمر) علي هذا. وزعم سالم عن سعيد بن جبير: هذا امر اصحاب محمد صلي الله عليه وسلم. وزعم اخوك نافع ان هذا امر عبد الله ابن عمر رضي الله عنهما وزعم ذلك ايضا عبد الكريم عن طاوس عن ابن عباس رضي الله عنهما: ان هذا امره. وقد بلغني عن علي بن ابي طالب رضي الله تعالي عنه حين كتب القضية انه يسمي الطائفنين مؤمنين جميعا.وزعم ذلك ايضا عمر بن عبد العزيز كما رواه من لقيني من اخوانك فيما بلغني عنك. ثم قال: ضعوا لي في هذا كتابا ثم انشأ يعلمه ولده. ويأمرهم بتعليمه. علمه جلساؤك رحمك الله تعالي.

---

٢ -والزعم هنا بمعني القول الحق بفرية المقام. وهو من الاضداد فيعين المقام المراد. فكل هؤلاء لايرون نفي الايمان عن مرتكب الكبيرة (ز).

مع هداه في الايمان، أو يكون ضالا عن الحق الذي أخطأه ؟ وقول بني يعقوب علي نبينا وعليهم السلام لأبيهم إنك لفي ضلالك القديم، أتظن أنهم عنوا إنك لفي كفرك القديم ؟ حاشا لله أن تفهم هذا،وأنت بالقرآن عالم. واعلم أن الامر لو كان كما كتبت به الينا أن الناس كانوا أهل تصديق قبل الفرائض ثم جاءت الفرائض، لكان ينبغي لأهل التصديق أن يستحقوا (اسم) التصديق بالعمل حين كلفوا به، ولم تفسر لي ما هم وما دينهم وما مستقرهم عندك (قبل ذلك) ؟. اذاهم لم يستحقوا الاسم الا بالعمل حين كلفوا فان زعمت أنهم مؤمنون تجري عليهم أحكام المسلمين وحرمتهم صدقت. وكان صوابا. لما كتبت به اليك. وان زعمت انهم كفار فقد ابتدعت وخالفت النبي والقرآن. وان قلت بقول من تعنت من أهل البدع وزعمت أنه ليس بكافر ولا مؤمن فاعلم أن هذا القول بدعة وخلاف للنبي صلي الله عليه وسلم وأصحابه. وقد سمي علي رضي الله عنه أمير المؤمنين وعمر رضي الله عنه أمير المؤمنين. أو أمير المطيعين في الفرائض كلها يعنون ؟ وقد سمي علي أهل حربه من أهل الشام مؤمنين في كتاب القضية. أو كانوا مهتدين وهو يقتلهم ؟ وقد اقتتل أصحاب رسول الله صلي الله عليه وسلم، ولم تكن الفئتان مهتديتين جميعا، فما إسم الباغية عندك ؟ فوالله ما أعلم من ذنوب أهل القبلة ذنبا أعظم من القتل ثم دماء أصحاب محمد عليه الصلاة والسلام خاصة. فما اسم الفريقين عندك ؟ وليسا مهتدين جميعا فان زعمت أنهما مهتديان جميعا ابتدعت. وان زعمت انهما ضالان جميعا ابتدعت وان قلت ان أحدهما مهتد فما الآخر ؟ فان قلت الله أعلم أصبت. تفهم هذا الذي كتبت به اليك.

فكان الأخذ بها عملا مع الايمان ولذلك يقول الله عز وجل: (الذين آمنوا وعملوا الصالحات) وقال: (ومن يؤمن بالله و يعمل صالحا) وأشباه ذلك من القرآن. فلم يكن المضيع للعمل مضيعا للتصديق، وقد أصاب التصديق بغير عمل. ولو كان المضيع للعمل مضيعا للتصديق لانتقل من إسم الايمان وحرمته بتضييعه العمل كما أن الناس لو ضيعوا التصديق لانتقلوا بتضييعه من اسم الايمان وحرمته وحقه، ورجعوا إلي حالهم التي كانوا عليها من الشرك. ومما يعرف به اختلافهما أن الناس لايختلفون في التصديق. ولايتفاضلون فيه. وقد يتفاضلون في العمل. وتختلف فرائضهم. ودين أهل السماء ودين الرسول واحد. فلذلك يقول الله تعالي: (شرع لكم من الدين ما وصي به نوحا والذي أوحينا اليك وما وصينا به ابراهيم و موسي و عيسي أن أقيموا الدين ولاتتفرقوا فيه). واعلم أن الهدي في التصديق بالله و برسوله ليس كالهدي فيما افترض من الاعمال. ومن أين يشكل ذلك عليك ؟ وأنت تسميه مؤمنا بتصديقه كما سماه الله تعالي في كتابه وتسميه جاهلا بما لا يعلم من الفرائض. وهو انما يتعلم ما يجهل. فهل يكون الضال عن معرفة الله تعالي و معرفة رسوله. كالضال عن معرفة ما يتعلمه الناس وهم مؤمنون ؟! وقد قال الله تعالي في تعليمه الفرائض: (يبين الله لكم أن تضلوا والله بكل شيء عليم) وقال: (أن تضل احدا هما فتذكر احدا هما الأخري)، وقال: (فعلتها إذا وأنا من الضالين) يعني من الجاهلين، والحجة من كتاب الله تعالي والسنة علي تصديق ذلك أبين وأوضح من أن تشكل علي مثلك. أو لست تقول: مؤمن ظالم، ومؤمن مذنب، ومؤمن مخطئ ومؤمن عاص، ومؤمن جائر؟ هل يكون فيما ظلم وأخطأ مهتديا فيه

نصيحتك، وقد كتب أنه دعاك الي الكتاب بما كتبت حرصك علي الخير والنصيحة، و علي ذلك كان موضعه عندنا، كتبت تذكر أنه بلغك أني من المرجئة (١) و أني أقول: مؤمن ضال. وأن ذلك يشق عليك ولعمري ما في شيء باعد عن الله تعالي عذر لأهله، ولافيما أحدث الناس وابتدعوا أمر يهتدي به، ولاالأمر الا ما جاء به القرآن و دعا اليه محمد صلي الله عليه وسلم وكان عليه أصحابه حتي تفرق الناس، وأما ما سوي ذلك فمبتدع و محدث، فافهم كتابي إليك، فاحذر رأيك علي نفسك، وتخوف أن يدخل الشيطان عليك عصمنا الله وإياك بطاعته، ونسأله التوفيق لنا ولك برحمته، ثم أخبرك أن الناس كانوا أهل شرك قبل أن يبعث الله تعالي محمدا صلي الله عليه وسلم، فبعث محمدا يدعوهم الي الاسلام، فدعاهم إلي أن يشهدوا أنه لا اله الا الله وحده لا شريك له، والاقرار بما جاء به من الله تعالي، وكان الداخل في الاسلام مؤمنا بريئا من الشرك، حراما ماله ودمه، له حق المسلمين وحرمتهم، وكان التارك لذلك حين دعا اليه كافرا بريئا من الايمان، حلالا ماله ودمه، لا يقبل منه إلا الدخول في الاسلام أو القتل. إلا ما ذكر الله سبحانه وتعالي في أهل الكتاب من إعطاء الجزية، ثم نزلت الفرائض بعد ذلك علي أهل التصديق.

١- وقد عد المقبلي من غلطات الخواص جعل المرجيء اسما لمن قال: إن صاحب الكبيرة اذا لم يتب تحت المشيئة، وصرف أحاديث ذم المرجئة إلي ذلك وإنما هم من قال: لا وعيد لأهل الصلاة فأخرهم عن الوعيد رأسا، وأما الدخول تحت المشيئة فصريح الكتاب والسنة لفظا ومعلوم تواترا. ذكر ذلك في (الابحاث) فيكون إرجاء أبي حنيفة محض السنة، ونبزه به علي المعني البدعي.

بسم اللّه الرّحمن الرّحيم

الحمد لله رب العالمين، و الصلاة والسلام علي سيدنا محمد و آله و صحبه أجمعين،روي الامام حسام الدين الحسين بن علي بن الحجاج السغناقي، عن حافظ الدين محمد بن محمد بن نصر البخاري، عن شمس الأئمة محمد بن عبد الستار الكردري، عن برهان الدين أبي الحسن علي بن أبي بكر بن عبد الجليل المرغيناني عن ضياء الدين محمد بن الحسين بن ناصر اليرسوخي، عن علاء الدين أبي بكر محمد بن أحمد السمرقندي، عن أبي المعين ميمون بن محمد المكحولي النسفي، عن أبي زكريا يحيي بن مطرف البلخي، عن أبي صالح محمد بن الحسين السمرقندي عن أبي سعيد محمد بن أبي بكر البستي، عن أبي الحسن علي بن أحمد الفارسي عن نصير بن يحيي الفقيه، عن أبي عبد الله محمد بن سماعة التميمي، عن الامام أبي يوسف يعقوب بن ابراهيم الأنصاري، عن الامام الاعظم أبي حنيفة رضي الله عنه و عنهم أنه قال:

بسم اللّه الرّحمن الرّحيم

من أبي حنيفة الي عثمان البتي: سلام عليك، فاني أحمد اليك الله الذي لا اله الا هو، أما بعد فاني أوصيك بتقوي الله وطاعته، وكفي بالله حسيبا وجازيا بلغني كتابك، وفهمت الذي فيه من

رسالة ابى حنيفة

الى عثمان البتى عالم آهل البصرة رضى الله عنهما

فى التبرى مما يرمى به من الارجاء كذبا و زورا من جهلة أغرار

قال ابن قتيبة فى المعارف : عثمان البتي (بفتح فتشديد) هو عثمان بن سليمان بن جرموز، وكان من أهل الكوفة فانتقل الي البصرة، وهو مولي لبني زهرة وكان يبيع البتوت فنسب اليها اهـ وهي الثياب الغليظة ـ وقال الذهبي في الميزان عثمان البتي الفقيه هو ابن مسلم ثقة إمام وقيل اسم أبيه أسلم وقيل سليمان اهـ وفي المشتبه: فقيه البصرة زمن أبي حنيفة اهـ توفي بالبصرة قبل وفاة أبي حنيفة بسبع سنوات، وبينهما مكاتبات لم يحفظ لنا التاريخ شيئا منها غير هذه الرسالة، وكان من عظماء مجتهدي هذه الأمة، وممن انقرضت مذاهبهم، وله انفرادات في الفقه ذكرها الطحاوي في (اختلاف العلماء) و أبو بكر الرازي في مختصره وابن المنذر في الاشراف لكن أهملها ابن جرير في اختلاف الفقهاء له، رضي الله عنه و عن سائر الأئمة و نفعنا ببركات علومهم (ز)

فضيلة الذكر فحسب مثل قصة الكفار وليس للمذكور فيها فضل وهم الكفار، وكذلك الاسماء والصفات كلها مستوية في العظمة والفضل لاتفاوت بينهما.

و قاسم و طاهر وابراهيم كانوا بني رسول الله صلي الله عليه وسلم، و فاطمة و رقيّة و زينب وأم كلثوم كن جميعا بنات رسول الله صلي الله عليه وسلم و رضي عنهن.

واذا اشكل علي الانسان شيء من دقائق علم التوحيد فانه ينبغي له أن يعتقد في الحال ما هو الصواب عند الله تعالي الي أن يجد علما فيسأله، ولايسعه تأخير الطلب ولا يعذر بالوقف فيه و يكفر ان وقف.

وخبر المعراج حق ومن رده فهو مبتدع ضال، وخروج الدجال و يأجوج و مأجوج، و طلوع الشمس من مغربها، ونزول عيسي عليه السلام من السماء، وسائر علامات يوم القيامة علي ما وردت به الاخبار الصحيحة حق كائن، و الله تعالي يهدي من يشاء الي صراط مستقيم.

العين أبدا، و لا يفني عقاب الله تعالي و ثوابه سرمدا.

و الله تعالي يهدي من يشاء فضلا منه، و يضل من يشاء عدلا منه، و اضلاله خذلانه، و تفسير الخذلان: أن لا يوفق العبد الي ما يرضاه منه، وهو عدل منه، و كذا عقوبة المخذول علي المعصية.

ولا يجوز أن نقول ان الشيطان يسلب الايمان من العبد المؤمن قهرا و جبرا ولكن نقول العبد يدع الايمان فحينئذ يسلبه منه الشيطان.

وسؤال منكر و نكير حق كائن في القبر، و اعادة الروح الي جسد العبد في قبره حق، و ضغطة القبر و عذابه حق كائن للكفار كلهم و لبعض عصاة المؤمنين.

و كل شيء ذكره العلماء بالفارسية من صفات الله تعالي عز اسمه فجائز القول به، سوي اليد بالفارسية. و يجوز أن يقال « بروي خداي » عز و جل بلا تشبيه و لا كيفية.

و ليس قرب الله تعالي و لا بعده من طريق طول المسافة و قصرها، و لكن علي معني الكرامة و الهوان.

و المطيع قريب منه بلا كيف، و العاصي بعيد عنه بلا كيف، والقرب والبعد والاقبال يقع علي المناجي.

وكذلك جواره في الجنة والوقوف بين يديه بلا كيفية.

والقرآن منزل علي رسول الله صلي الله عليه وسلم وهو في المصاحف مكتوب، وآيات القرآن في المعني الكلام كلها مستوية في الفضيلة والعظمة الا أن لبعضها فضيلة الذكر و فضيلة المذكور، مثل آية الكرسي لأن المذكور فيها جلال الله تعالي و عظمته و صفاته، فاجتمعت فيها فضيلتان: فضيلة الذكر و فضيلة المذكور، ولبعضها

به، و يزيد و ينقص من جهة اليقين و التصديق.

و المؤمنون مستوون في الايمان و التوحيد، متفاضلون في الاعمال.

و الاسلام هو التسليم و الانقياد لأوامر الله تعالي، فمن طريق اللغة فرق بين الايمان و الاسلام، و لكن لا يكون ايمان بلا اسلام، ولا يوجد اسلام بلا ايمان، و هما كالظهر مع البطن.

و الدين اسم واقع علي الايمان و الاسلام و الشرائع كلها.

نعرف الله تعالي حق معرفته كما وصف الله نفسه في كتابه بجميع صفاته، و ليس يقدر أحد أن يعبد الله تعالي حق عبادته كما هو أهل له، و لكنه يعبده بأمره كما أمر بكتابه و سنة رسوله. و يستوي المؤمنون كلهم في المعرفة و اليقين والتوكل والمحبة و الخوف و الرجاء والايمان، و يتفاوتون فيما دون الايمان في ذلك كله.

و الله تعالي متفضل علي عباده، عادل، قد يعطي من الثواب أضعاف ما يستوجبه العبد تفضلا منه، و قد يعاقب علي الذنب عدلا منه، و قد يعفو فضلا منه.

و شفاعة الانبياء عليهم الصلاة و السلام حق، و شفاعة نبينا عليه الصلاة و السلام للمؤمنين المذنبين و لأهل الكبائر منهم المستوجبين العقاب حق ثابت.

و وزن الاعمال بالميزان يوم القيامة حق، و حوض النبي عليه الصلاة و السلام حق، و القصاص فيما بين الخصوم بالحسنات يوم القيامة حق، و ان لم تكن لهم الحسنات فطرح السيئات عليهم حق جائز.

و الجنة و النار مخلوقتان اليوم، لا تفنيان أبدا، و لا تموت الحور

و لا نقول ان المؤمن لا تضره الذنوب، و لا نقول انه لا يدخل النار، و لا نقول انه يخلد فيها و ان كان فاسقا، بعد أن يخرج من الدنيا مؤمنا.

و لا نقول ان حسناتنا مقبولة و سيئاتنا مغفورة كقول المرجئة، و لكن نقول من عمل حسنة بجميع شرائطها خالية عن العيوب المفسدة و المعاني المبطلة و لم يبطلها بالكفر والردة حتي خرج من الدنيا مؤمنا، فان الله تعالي لا يضيعها بل يقبلها منه و يثيبه عليها.

و ما كان من السيئات دون الشرك و الكفر و لم يتب عنها صاحبها حتي مات مؤمنا فانه في مشيئة الله تعالي، ان شاء عذبه بالنار، و ان شاء عفا عنه و لم يعذبه بالنار أصلا.

و الرياء اذا وقع في عمل من الاعمال فانه يبطل أجره، و كذلك العجب.

و الآيات ثابتة للانبياء، و الكرامات للاولياء حق. و أما التي تكون لأعدائه مثل ابليس و فرعون و الدجال مما روي في الأخبار، انه كان و يكون لهم، لا نسميها ايات و لا كرامات، و لكن نسميها قضاء حاجات لهم، و ذلك لان الله تعالي يقضي حاجات أعدائه استدراجا لهم و عقوبة لهم، فيغترون به و يزدادون طغيانا و كفرا، و ذلك كله جائز و ممكن.

و كان الله تعالي خالقا قبل أن يخلق و رازقا قبل أن يرزق.

و الله تعالي يري في الآخرة و يراه المؤمنون و هم في الجنة بأعين رؤسهم، بلاتشبيه و لا كيفية، و لا يكون بينه و بين خلقه مسافة.

و الايمان هو الاقرار و التصديق.

و ايمان أهل السماء و الارض لا يزيد و لا ينقص من جهة المؤمن

فعل العباد، و يعلم الله تعالي من يكفر في حال كفره كافرا، فاذا آمن بعد ذلك علمه مؤمنا في حال ايمانه و أحبه من غير أن يتغير علمه و صفته.

و جميع أفعال العباد من الحركة و السكون كسبهم علي الحقيقة، و الله تعالي خالقها، و هي كلها بمشيئته و علمه و قضائه و قدره.

و الطاعة كلها كانت واجبة بأمر الله تعالي و بمحبته و برضائه و علمه و مشيئته و قضائه و تقديره، و المعاصي كلها بعلمه و قضائه و تقديره و مشيئته، لا بمحبته و لا برضائه و لا بأمره.

و الانبياء عليهم الصلاة و السلام كلهم منزهون عن الصغائر و الكبائر و الكفر و القبائح، و قد كانت منهم زلات و خطايا. و محمد عليه الصلاة و السلام حبيبه و عبده و رسوله و نبيه و صفيه و نقيه، و لم يعبد الصنم، و لم يشرك با الله تعالي طرفة عين قط، و لم يرتكب صغيرة و لا كبيرة قط.

و أفضل الناس بعد النبيين عليهم الصلاة و السلام أبو بكر الصديق، ثم عمر بن الخطاب الفاروق، ثم عثمان بن عفان ذوالنرين، ثم علي بن أبي طالب المرتضي رضوان الله تعالي عليهم أجمعين، عابدين ثابتين علي الحق و مع الحق كما كانوا نتولاهم جميعا.

و لا نذكر أحدا من أصحاب رسول الله الا بخير.

و لا نكفر مسلما بذنب من الذنوب و ان كانت كبيرة، اذا لم يستحلها، ولا نزيل عنه اسم الايمان، و نسميه مؤمنا حقيقة، و يجوز أن يكون مؤمنا فاسقا غير كافر، والمسح علي الخفين سنة، و التراويح في ليالي شهر رمضان سنة.

و الصلاة خلف كل بر و فاجر من المؤمنين جائزة.

ولا يقال ان يده قدرته أو نعمته ، لأن فيه ابطال الصفة ، وهو قول أهل القدر والإعتزال ولكن يده صفته بلا كيف ، وغضبه و رضاه صفتان من صفاته تعالى بلا كيف.

خلق الله تعالى الأشياء لا من شيءٍ ، وكان الله تعالى عالما فى الأزل بالأشياء قبل كونها ، و هو الذى قدر الأشياء و قضاها ، لا يكون فى الدنيا ولا فى الآخرة شيءٌ الا بمشيئته و علمه و قضائه وقدره و كتبه فى اللوح المحفوظ ، ولكن كتبه بالوصف لا بالحكم.

والقضاء والقدر والمشيئة صفاته فى الأزل بلا كيف ، يعلم الله تعالى المعدوم فى حال عدمه معدوما ، ويعلم أنه كيف يكون اذا أوجده ، و يعلم الله تعالى الموجود فى حال وجوده موجودا ، ويعلم أنه كيف يكون فناؤه ، ويعلم الله تعالى القائم فى حال قيامه قائما و اذا قعد علمه قاعدا فى حال قعوده من غير أن يتغير علمه أو يحدث له علم ، ولكن التغير و الإختلاف يحدث فى المخلوقين.

خلق الله تعالى الخلق سليما من الكفر و الايمان، ثم خاطبهم و امرهم و نهاهم، فكفر من الكفر بفعله و انكاره وجحوده الحق بخذلان الله تعالي اياه، و آمن من آمن بفعله و اقراره و تصديقه بتوفيق الله تعالي اياه ونصرته له.

و أخرج ذرية آدم من صلبه علي صور الذر فجعلهم عقلاء، فخاطبهم و امرهم بالايمان و نهاهم عن الكفر، فأقرو له بالربوبية، فكان ذلك منهم ايمانا، فهم يولدون علي تلك الفطرة، ومن كفر بعد ذلك فقد بدل وغير، و من آمن وصدق فقد ثبت عليه و داوم.

و لم يجبر أحدا من خلقه علي الكفر و لا علي الايمان، و لا خلقهم مؤمنا و لا كافرا، و لكن خلقهم أشخاصا. و الايمان و الكفر

محفوظ، و علي الألسن مقروء، و علي النبي عليه الصلاة و السلام منزل، و لفظنا بالقرآن مخلوق، و كتابتنا له مخلوقة، و قرائتنا له مخلوقة، و القرآن غير مخلوق.

وما ذكر الله تعالي في القرآن حكاية عن موسي و غيره من الانبياء عليهم الصلاة والسلام و عن فرعون و ابليس فان ذلك كله كلام الله تعالي، اخبارا عنهم، و كلام الله تعالي غير مخلوق، و كلام موسي و غيره من المخلوقين مخلوق، و القرآن كلام الله تعالي فهو قديم لا كلامهم.

و سمع موسي عليه السلام كلام الله تعالي كما قال الله تعالي: « و كلم الله موسي تكليما. » و قد كان الله تعالي متكلما ولم يكن كلم موسي عليه السلام، و قد كان الله تعالي خالقا في الازل و لم يخلق الخلق، ليس كمثله شيء و هو السميع البصير.

فلما كلم الله موسي كلمه بكلامه الذي هو له صفة في الازل، و صفاته كلها بخلاف صفات المخلوقين، يعلم لا كعلمنا، و يقدر لا كقدرتنا، و يري لا كرؤيتنا، و يسمع لا كسمعنا، و يتكلم لا ككلامنا.

و نحن نتكلم بالالات و الحروف، والله تعالي يتكلم بلا آلة ولا حروف، و الحروف مخلوقة و كلام الله تعالي غير مخلوق.

و هو شيء لا كالأشياء، و معني الشيء اثباته بلا جسم و لا جوهر و لا عرض، و لا حد له و لا ضد له و لا ند له و لا مثل له.

و له يد و وجه و نفس كما ذكره الله تعالي في القرآن، فما ذكر الله تعالي في القرآن من ذكر الوجه واليد والنفس فهو له صفات بلا كيف.

بسم اللّه الرّحمن الرّحيم

أصل التوحيد وما يصح الاعتقاد عليه: يجب أن يقول آمنت بالله و ملائكته و كتبه ورسله والبعث بعد الموت والقدر خيره وشره من الله تعالي، والحساب والميزان و الجنة والنار حق كله.

والله تعالي واحد لا من طريق العدد و لكن من طريق أنه لا شريك له، « قل هو الله أحد، الله الصمد، لم يلد و لم يولد، ولم يكن له كفوا أحد. »

لا يشبه شيئا من الاشياء من خلقه ولا يشبهه شيء من خلقه، لم يزل ولا يزال بأسمائه و صفاته الذاتية والفعلية. أما الذاتية: فالحياة والقدرة والعلم والكلام والسمع والبصر والارادة. وأما الفعلية: فالتخليق والترزيق والانشاء والابداع والصنع و غير ذلك من صفات الفعل.

لم يزل ولا يزال بأسمائه و صفاته لم يحدث له اسم ولا صفة، لم يزل عالما بعلمه والعلم صفة في الأزل، و قادرا بقدرته، والقدرة صفة في الازل، و متكلما بكلامه، والكلام صفة في الازل، و خالق بتخليقه، والتخليق صفة في الازل، و فاعلا بفعله. والفعل صفة في الازل، و الفاعل هو الله تعالي، والفعل صفة في الازل، والمفعول مخلوق، وفعل الله تعالي غير مخلوق. و صفاته في الازل غير محدثة و لا مخلوقة، فمن قال انها مخلوقة أو محدثة، أو وقف أو شك فيها فهو كافر بالله تعالي.

و القرآن كلام الله تعالي، في المصاحف مكتوب، وفي القلوب

الفقه الأكبر

... الجورجاني عن ابي سليمان الجزجاني وعن محمد بن مقاتل الرازي كلاهما عن أبي مطيع وعصام ابن يوسف كلاهما عن أبي مقاتل عن أبي حنيفة رضي الله عنهم. وسنده في الفقه الاكبر رواية حماد بن أبي حنيفة بالسند الي نصير بن يحيي عن محمد بن مقاتل عن عصام بن يوسف عن حماد بن أبي حنيفة عن أبيه رضي الله عنهم.

ـ راجع (٢٢٦) من مكتبة شيخ الاسلام في المدينة المنورة زادها الله تشريفا (ز).

وقال تعالي: (ولقد فتنا سليمان وألقينا علي كرسيه جسدا ثم أناب). والله اعلم (٧) تم الفقه الابسط لأبي حنيفة رحمه الله وصلي الله وسلم علي من لا نبي بعده سيدنا محمد وآله وصحبه أجمعين.

٧- هنا انتهي الكتاب في الأصول التي اطلعنا عليها، وشذت النسخة السعيدية بالهند علي ما نقله مولانا العلامة المحقق أبو الوفاء رئس جمعية إحياء المعارف النعمانية في حيدارآباد الدكن، وفيها زيادة: (قال أبو مطيع رحمه الله: سألت أبا حنيفة رحمه الله عليه أليس الله تعالي عدلا حكيما في أفعاله بخلقه ؟ فقال: بلي. قلت: قد خلق واحدا أعمي، وآخر مقعدا، وآخر غنيا، وآخر فقيرا، وآخر أحمق، وآخر عاقلا، وآخر أخرس. قال: هذا بفضل منه لبعضهم دون بعض. لأنه لم يجب عليه ذلك، فأعطي بعضا، ومنع بعضا، فهو كمن له عبيد، فأعطي واحدا ومنع آخر)، ولا نطمئن الي هذه الزيادة لعلها مما وجد لأني مطيع في كتاب له آخر فزادها هنا من زاد، علي أن ذلك خوض في سر القدر. وهذا مالا يبلح لأحد من البشر، وبعد ذلك زيادة أخري وهي: (حدثنا علي بن احمد قال حدثنا ابراهيم بن حمدوية، قال حدثنا يوسف بن أبان عن ليث بن خزيمة عن قتادة عن عمر رضي الله عنه قال: أيما رجل لا يبتلي في جسده أربعين يوما فليس فيه لله حاجة. وقال مقاتل بن سليمان من أصل الايمان الذي جاء في القرآن قوله: (ولكن البر من آمن بالله) أي صدق بتوحده (واليوم الآخر والملائكة والكتاب والنبيين) أي ذلك كله حق. وهي مما زاد مالك النسخة علي الأصل كفائدة من عنده، والسند لاصلة له أصلا لا بأبي مطيع ولا بأبي حنيفة، وفيه رجال مجاهيل، وقتادة لم يدرك أحدا من اتلراشدين، ومقاتل ممن لايروي عنه في مثل هذا الكتاب، فالمزيد ينادي أنه مدرج لاصلة له بالكتاب والاعتماد علي سائر الأصول. وسند شيخ الاسلام مصطفي عاشر المتوفي سنة ١٢١٩ هـ في الفقه الأبسط عن الحسين بن محمد بن الحسن المبيمي البصري عن أبي طاهر محمد بن ابراهيم الكوراني عن أبيه عن خير الدين الرملي عن محمد بن السراج عمر الحانوتي عن أبيه عن المحب محمد بن جرياش عن أبي الخير محمد بن محمد الرومي عن أبي الفتح محمد بن محمد الحريري عن أبيه القوام الاتقاني عن الحسين السغناقي عن محمد بن محمد بن نصر البخاري عن شمس الأئمة الكردري عن صاحب الهداية عن الضياء اليرسوخي عن العلاء السمرقندي عن أبي المعين النسفي عن الحسين ابن علي الكاشغري عن نصران بن نصر الختلي عن علي بن الحسن بن محمد الغزال عن علي بن احمد الفارسي عن نصير بن يحيي عن أبي مطيع عن أبي حنيفة رضي الله عنهم أجمعين. والاعتماد علي رواية أصحابنا كما سبق. وسند شيخ الاسلام المذكور في العالم والمتعلم الي أبي المعين بن محمد النسفي بهذا السند عن أبيه عن عبد الكريم ابن موسي البزدوي عن أبي منصور الماتريدي عن احمد بن اسحاق

وقال الله تعالي: (ولوشاء ربك لآمن من في الارض كلهم جميعا أفأنت تكره الناس حتي يكونوا مؤمنين)، وقال الله تعالي: (ولو أننانزلنا اليهم الملائكة وكلهم الموتي وحشرنا عليهم كل شيء قبلا ما كانوا ليؤمنوا إلا أن يشاء الله)، وقال تعالي: (وما كان لنفس أن تؤمن الا باذن الله)، وقال تعالي: (ولوشاء ربك لجعل الناس أمة واحدة ولا يزالون مختلفين إلا من رحم ربك) ـ أي بمشيئته ـ (ولذلك خلقهم). وقال تعالي: (اعبدوا الله واجتنبوا الطاغوت فمنهم من هدي الله ومنهم من حقت عليه الضلالة)، وقال تعالي: (وما تشاؤن الا ان يشاءالله) ـ أي بقدر (٦) الله سبحانه ـ وقال شعيب صلوات الله علي نبينا وعليه: (قد افترينا علي الله كذبا إن عدنا في ملتكم بعد إذ نجانا الله منها وما يكون لنا أن نعود فيها إلا أن يشاء الله ربنا وسع ربنا كل شيء علما علي الله توكلنا ربنا افتح بيننا وبين قومنا بالحق وأنت خير الفاتحين)، وقال نوح علي نبينا وعليه الصلاة والسلام: (ولا ينفعكم نصحي إن أردت أن إنصح لكم إن كان الله يريد أن يغويكم هو ربكم واليه ترجعون) وقال تعالي: (ولقد هممت به وهم بها لولا أن رأي برهان ربه كذلك لنصرف عنه السوء والفحشاء انه من عبادنا المخلصين).

٦- يعني كون العبد شائيا مختارا بقدر الله السابق وهو الحكيم الخبير (ز)

المشيء ؟ فقل بالصفة ، وهو قادر يقدر بالقدرة و عالم يعلم بالعلم ومالك يملك بالملك . فإن قيل : أ شاء بالمشيئة ، و قدر بالمشيئة و شآء بالعلم ؟ فقل : نعم (٤) .

باب فى الإيمان

فإن قيل : أين مستقر الإيمان ؟ يقال معدنه ومستقره القلب، وفرعه في الجسد، فان قيل: هو في أصبعك ؟ فقل: نعم. فان قيل: فان قطعت أين يذهب الايمان منها ؟قال: فقل الي القلب، فان قال: هل يطلب الله من العباد شيا ؟ فقل: لا. إنما هم يطلبون منه، فان قال: ما حق الله تعالي عليهم ؟ فقل: أن يعبدوه ولا يشركوا به شيئا، فاذا فعلوا ذلك فحقهم عليه (٥) أن يغفر لهم ويثيبهم عليه، فان الله تعالي يرضي عن المؤمنين لقوله تعالي: (لقد رضي الله عن المؤمنين إذ يبايعونك تحت الشجرة) ويسخط علي ابليس، ومعني قوله تعالي: (اعلموا ما شئتم) فهو وعيد منه، وقوله تعالي: (وأما ثمود فهديناهم فاستحبوا العمي علي الهدي) أي بصرناهم وبينالهم. وقوله تعالي: (فمن شاء فليؤمن ومن شاء فليكفر) فهو وعيد، وقوله تعالي: (وما خلقت الجن والانس الا ليعبدون) أي ليوحدوني، ولكن كلها بتقدير الله تعالي خيرها وشرها حلوها ومرها وضرها ونفعها،

٤- فتكون المشيئة تابعة للعلم و العلم تابع للمعلوم فلا يكون العبد مجبوراً فى فعله الإختيارى (ز) .

٥- أى وجوبا منه على مقتضى وعده الكريم لا وجوباً عليه وإنما تابع فى العبارة الأثار (ز).

قال معاذ رضي الله عنه: والله ما رأيت رجلا أعجب من هذا الرجل يسأل أمسلم أنت ؟ فيقول: لا أدري. فيقال له: قولك لا أدري أعدل أم جور ؟ فان قال عدل فقل: أرأيت ما كان في الدنيا عدلاً أليس في الآخرة عدلا ؟ فان قال: نعم. فقل: أتؤمن بعاذاب القبر ونكير وبالقدر خيره وشره من الله تعالي ؟ فان قال: نعم. فقل له: أمؤمن أنت ؟ فان قال: لا أدري. فقل له: لا دريت ولا فهمت ولا أفلاحت. قلت ومن قال: ان الجنة والنار ليستا بمخلوقتين. فقل له: هما شيء أو ليستا بشيء وقد قال الله تعالي: (خالق كل شيء) وقال الله تعالي: (إنا كل شيء خلقناه بقدر). وقال الله تعالي: (النار يعرضون عليها غدوا وعشيا). فان قال: إنهما تفنيان. فقل له: وصف الله نعيمها بقوله (لا مقطوعة ولا ممنوعة) ومن قال: هما تفنيان بعد دخول أهلهما فيما فقد كفر بالله تعالي لانه انكر الخلود فيهما.

قال أبو حنيفة رحمه الله تعالي:لا يوصف الله تعالي بصفات المخلوقين، وغضبه ورضاه صفتان من صفاته بلا كيف وهو قول أهل السنة والجماعة، وهو يغضب ويرضي ولا يقال غضبه عقوبته ورضاه ثوابه، ونصفه كما وصف نفسه، أحد صمد لم يلد ولم يولد ولم يكن له كفوا أحد حي قيّوم قادر سميع بصير عالم، يد الله فوق أيديهم ليست كأيدى خلقه و ليست بجارحة ، وهو خالق الأيدى ، ووجهه ليس كوجوه خلقه . وهو خالق كل الوجوه ، ونفسه ليس كنفس خلقه، وهو خالق النفوس (ليس كمثله شىءٌ و هو السميع العليم).قلت: أرأيت لو قيل : أين الله تعالى ؟ فقال: يقال له كان الله تعالى ولا مكان قبل أن يخلق الخلق ، وكان الله تعالى و لم يكن أين ولا خلق ولا شىء ، وهو خالق كل شىء . فإن قيل : بأى شىءٍ شآء الشائى

باب الرد علي من يكفر بالذنب

قلت أرأيت لو أن رجلا قال: من أذنب ذنبا فهو كافر. ما النقض عليه ؟ فقال: يقال له: قال الله تعالي (وذاالنون إذ ذهب مغاضب فظن أن لن نقدر عليه فنادي في الظلمات أن لا اله إلا أنت سبحانك إني كنت من الظالمين)، فهو ظالم مؤمن وليس بكافر ولا منافق. وإخوة يوسف قالوا: (يا أبانا استغفر لنا ذنوبنا إنا كنا خاطئين) وكانوا مذنبين لا كافرين وقال الله تعالي لمحمد عليه الصلاة والسلام: (ليغفر لك الله ما تقدم من ذنبك وما تأخر) ولم يقل من كفرك. وموسي حين قتل الرجل كان في قتله مذنبا لا كافرا. قال: وإذا قال: أنا مؤمن إن شاء الله تعالي يقال له: قال الله تعالي: (إن الله وملائكته يصلون علي النبي يا أيها الذين آمنوا صلوا عليه وسلموا تسليما) فان كنت مؤمنا فصل عليه وإن كنت غير مؤمن فلاتصل عليه. وقال الله تعالي: (يا أيها الذين آمنوا إذا نودي للصلاة من يوم الجمعة فاسعوا الي ذكر الله وذروا البيع.) الآية . قال معاذ رضي الله عنه: من شك في الله فان ذلك يبطل جميع حسناته ومن آمن وتعاطي المعاصي يرجي له المغفرة ويخاف عليه العقوبة. قال السائل لمعاذ رضي الله عنه: إذا كان الشك يهدم الحسنات فان الايمان أهدم وأهدم للسيئات (٣).

٣- يعني ما سبق من السيئات لأن الإسلام يجب ما قبله ، راجع حديث معاذ السابق (ز).

باب آخر في المشيئة

إذا قيل له: أرأيت لو شاء الله أن يخلق الخلق كلهم مطيعين مثل الملائكة هل كان قادرا ؟ فان قال لا فقد وصف الله تعالي بغير ما وصف به نفسه، لقوله تعالي: (وهو القاهر فوق عباده)، وقوله تعالي: (هو القادر علي أن يبعث عليكم عذابا من فوقكم). فان قال: هو قادر، فقل أرأيت لو شاء الله أن يكون ابليس مثل جبريل في الطاعة أما كان قادرا ؟ فان قال: لا، فقد ترك قوله ووصف الله تعالي بغير صفته، فان قال: لو أنه زني أو شرب أو قذف أليس هو بمشيئة الله ؟. قيل: نعم. فان قال: فلم تجري عليه الحدود ؟ قيل: لا يترك ما أمر الله به لأنه لو قطع غلامه كان بمشيئة الله وذمه الناس، ولو أعتقه حمدوه عليه، وكلاهما وجدا بمشيئة الله تعالي، وقد عمل بمشيئة الله تعالي لكن من عمل بمشيئة المعصية فانه ليس بها رضا ولا عدل في فعله (٢)، وقوله: فلم تجري عليه الحدود ؟ سؤال فاسد علي أصلهم، لأنهم لا يثبتون مشيئة الله تعالي في كثير من المعاصي فلا تلزمه الحدود إلا علي فعله مثل شرب الخمر، وقد فعلها جميعا بمشيئة الله تعالي.

٢- لأن تعلق مشيئة الخالق بخلق معصية العبد عند إرادة العبد فعلها باختياره ، فلا يبرىء ذلك التعلق العبد من المسؤلية ، وقد جرت حكمة الحكيم الخبير على خلق ما اختاره العبد من الأفعال التى تحت استطاعته تحقيقا لمسؤليته فمن أراد الهداية و استهداه يهديه ، وفى الحديث القدسى (كلكم ضال إلا من هديته فاستهدونى أهدكم) . (ز) .

ولكن يرضي أن يعذبهم وينتقم منهم بتركهم الطاعة وأخذهم بالمعصية. قلت: شاء الله للمؤمنين الكفر ؟ قال: لا، ولكن شاء للمؤمنين الايمان، كما شاء للكافرين الكفر وكما شاء لا صحاب الزنا الزنا وكما شاء لاصحاب السرقة السرقة وكما شاء لاصحاب االعلم العلم وكما شاء لا صحاب الخير الخير، لان الله تعالي شاء للكفّار قبل أن يخلقهم أن يكونوا كفارا ضلالا (١). قلت: يعذب الله الكفار علي ما يرضي ان يخلق أم علي ما لا يرضي أن يخلق ؟ قال: بل يعذبهم علي ما يرضي أن يخلق. قلت: لم ؟ قال: لانه يعذبهم علي الكفر ورضي ان يخلق الكفر، ولم يرض الكفر بعينه. قلت قال الله تعالي (ولا يرضي لعباده الكفر) فكيف يرضي أن يخلق الكفر ؟ قال: يشاء لهم ولا يرضي به. قلت: لم ؟ قال لانه خلق ابليس فرضي أن يخلق ابليس ولم يرض نفس ابليس، وكذلك الخمر والخنازير فرضي أن يخلقهن ولم يرض أنفسهن. قلت: لم؟ قال: لانه لو رضي الخمر بعينها لكان من شربها فقد شرب ما رضي الله، ولكنه لا يرضي الخمر ولا الكفر ولا ابليس ولا أفعاله ولكنه رضي محمدا صلي الله عليه وسلم. قلت: أرأيت اليهود حيث قالوا (يد الله مغلولة غلت أيديهم) أرضي الله لهم أن يقولوا ذلك ؟ قال: لا.

١- و مشيئة الله فى الأزل خلق الكفر و الضلال لهم فى المستقبل انما هى من جهة أن العبد يختار ذلك فيخلقه الخالق على جارى عادته الحكيمة ، فليس فى الأمر شمة الجبر . (ز).

قال وحدثنا حماد عن ابراهيم عن ابن مسعود رضي الله عنه انه كان يقول: ان شر الأمور محدثاتها وكل محدثة بدعة وكل بدعة ضلالة وكل ضلالة في النار. وقال الله تعالي: (فالهمها فجورها وتقواها) وقال الله تعالي لموسي علي سيدنا ونبينا عليه الصلاة والسلام: (إنا قد فتنا قومك من بعدك وأضلهم السامري).

باب المشيئة

قلت هل أمر الله تعالي بشيء ولم يشأ خلقه وشاء شيئا ولم يأمر به وخلقه ؟ قال: نعم. قلت: فما ذاك ؟ قال: أمر الكافر بالاسلام ولم يشأ خلقه، وشاء الكفر للكافر ولم يأمر به وخلقه. قلت: هل رضي الله شيئا ولم يأمر به ؟ قال نعم. كالعبادات النافلة. قلت: هل أمر الله تعالي بشيء ولم يرض به ؟ قال لا. قلت: لم ؟ قال لأن كل شيء أمر به فقد رضيه. قلت: يعذب الله العباد علي ما يرضي أو علي ما لا يرضي ؟ قال: يعذبهم الله علي ما لا يرضي لأنه يعذبهم علي الكفر والمعاصي ولا يرضي بها. قلت: فيعذبهم علي ما يشاء أو علي ما لا يشاء ؟ قال: بل يعذبهم علي ما يشاء لهم، لانه يعذبهم علي الكفر والمعاصي وشاء للكافر الكفر وللعاصي المعصية. قلت: هل أمرهم بالاسلام ثم شاء لهم الكفر ؟ قال: نعم. قلت: سبقت مشيئته أمره أو سبق أمره مشيئته ؟. قال سبقت مشيئته أمره قلت: فمشيئة الله رضي له ام لا ؟ قال: هو لله رضي ممن عمل بمشيئته وبرضاه وطاعته فيما أمر به ومن عمل خلاف ما أمر به فقد عمل بمشيئته ولم يعمل برضاه لكن عمل معصيته، ومعصيته غير رضاه. قلت: يعذب العباد علي ما يرضي ؟ قال: يعذبهم علي ما لا يرضي من الكفر

وحدثت عن أبي ظبيان قال قال رسول الله صلي الله عليه وسلم: (ويل للمتألين (١٢) من أمتي) قيل يا رسول الله وما المتألون ؟ قال: (الذين يقولون فلان في الجنة وفلان في النار).وحدثت عن نافع عن ابن عمر قال قال رسول الله صلي الله عليه وسلم: « لا تقولوا أمتي في الجنة ولا في النار دعوهم حتي يكون الله يحكم بينهم يوم القيامة ». قال وحدثني أبان عن الحسن قال قال رسول الله صلي الله عليه وسلم: « يقول الله عز وجل: لا تنزلو عبادي جنة ولا نارا حتي أكون أنا الذي أحكم فيهم يوم القيامة وأنزلهم منازلهم ». قلت فأخبرني عن القاتل والصلاة خلفه ؟ فقال: الصلاة خلف كل بر وفاجر جائزة. فلك أجرك وعليه وزره. قلت: أخبرني عن هؤلاء الذين يخرجون علي الناس بسيوفهم فقاتلون وينالون منهم. قال: هم أصناف شتي وكلهم في النار.

قال روي ابو هريرة رضي الله عنه أنه قال قال رسول الله صلي الله عليه وسلم: افترقت بنو إسرائل اثنتين وسبعين فرقة وستفترق أمتي ثلاثا وسبعين فرقة كلهم في النار الا السواد الاعظم قال وحدثني حماد عن ابراهيم عن ابن مسعود قال قال رسول الله صلي الله عليه وسلم: من أحدث حدثنا في الاسلام فقد هلك ومن ابتدع بدعة فقد ضل ومن ضل ففي النار. حدثنا ميمون عن ابن عباس رضي الله عنهما ان رجلا اتي النبي صلي الله عليه وسلم فقال، يا رسول الله علمني، قال، فاذهب فتعلم القرآن. ثلاثا. ثم قال له في الرابعة اقبل الحق ممن جاءك به حبيبا كان أو بغيضا وتعلم القرآن ومل معه حيث مال.

---

(١٢) أخرجه البخاري في تارخه . والتألي علي الله هو الحالف المتحكم في أنه يدخل فلانا الجنة وفلانا النار (ز).

لا من أسفل (١٠) لأن الأسفل ليس من وصف الربوبية والألوهية في شيء . وعليه ما روي في الحديث أن رجلا أتي الي النبي صلي الله عليه وسلم بأمة سوداء فقال وجب علي عتق رقبة مؤمنة، أفتجزيء هذه فقال لها النبي صلي الله عليه وسلم: أمؤمنة أنت ؟ فقالت نعم.

فقال: أين الله (١١) فأشارت الي السماء. فقال: اعتقها فانها مؤمنة. قال ابو حنيفة: من قال لا أعرف عذاب القبر فهو من الجهمية الهالكة لأنه أنكر قوله تعالي: (سنعذبهم مرتين) ـ يعني عذاب القبر ـ وقوله تعالي: (وان للذين ظلموا عذابا دون ذلك) ـ يعني في القبر ـ فان قال: أو من بالاية ولا أومن بتأويلها وتفسيرها، قال: هو كافر لأن من القرآن ما هو تنزيله تأويله. فان جحد بها فقد كفر، قال ابو حنيفة رحمه الله: حدثني رجل عن المنهال بن عمرو عن ابن عباس رضي الله عنهما قال قال رسول الله صلي الله عليه وسلم: (شرار امتي يقولون أنافي الجنة دون النار)

---

١٠ - يشير الي ان السماء قبله الدعاء لا انها مسكن رب العالمين تعالي شأنه فكيف وسمعت الرأس مما يتبدل كل آن، وقد بسطنا ذلك فيما علقناه علي السيف الصقيل والاسماء والصفات (ز)

١١- سؤل استكشاف فلا يفيد إثبات المكان له تعالي كما في الشرح المواقف، واستعمال أين للسؤال عن المكانة معروف كقول عمرو بن العاص:

فأين الثريا و أين الثريو أين معاوية من علي

والاعتلاء علي السماء قد يراد به مجرد علو الشأن بدون ملاحظة أي مكان. قال الشاعر:

علونا السماء مجدنا وجدودنا وإنا لنبغي فوق ذلك مظهرا

وبسط القول في حديث الجارية فيما علقته علي السماء والصفات للبيهقي راجع « ص ٤٢٢ » منه (ز)

... ولا منا كـحتـهم لأنهم ليسوا بمسلمين ولا أهل كتاب » باعتبار أنهم لا يقولون إن الله يسكن السماء. وهذا الافاك تناول في « الفاروق » لفظ أبي حنيفة السابق. وتزيد فيه ما شاء تزيدا شائنا منافيا لنفي الأينية المنصوص عليه في المتن الاصلي السابق ذكره المتداول بين أصحابنا علي توالي الطبقات فذاع بعض النسخ من الفقه الاكبر علي هذا التزيد والافك المبين فانخدع به بعض الاغرار ممن لم يؤتوا بصيرة فنسأل الله الصون. وفي نسخة في رجال سندها الكوراني المذكور حاله في أواخر حسن التقاضي ما عبارته: (قال أبو حنيفة من قال: لا أعرف ربي في السماء أم في الأرض فقد كفر لأن الله تعالي قال: الرحمن علي العرش استوي. فان قال: انه تعالي علي العرش استوي. ولكنه يقول: لا أدري العرش في السماء أم في الأرض. قال هو كافر لأنه أنكر كون العرش في السماء لان العرش في أعلي عليين) ولا وجود لهذين التعليلين في رواية ابي الليس وغيرهما من أصحابنا كما سبق، علي أنه ليس فيهما اثبات مكان له تعالي وانما فيهما اثبات استوائه تعالي علي العرش استواء يليق بجلاله كما هو معتقد أهل الحق، وأني ذلك من اثبات الاستقرار المكاني له تعالي علي العرش ؟ وذلك القائل جوز اثبات المكان له تعالي فأخذ يتحري مكانا له في السماء والارض. وهذا جهل بالله وكفر به عند أبي حنيفة، لان التجويز في حكم التنجيز في باب المعتقد، ومن اثبت له مكانا حسيا فما زال عابدا للصنم تعالي الله عن جهالات الجاهلين ـ راجع الجزء الثاني من العواصم عن القواصم لابي بكر بن العربي، وهنا بسط القول في العرش والاستواء عليه عند أهل الحق. وهذا هو الموافق لنفي الاين والمكان عنه ـ تعالي كما سيأتي في متن هذا الكتاب وللنص المسوق في الوصية لابي حنيفة وتجد ذلك كله مجموعا في صعيد واحد في (إشارات المرام)، ولفظ الذهبي في العلو في التعليل الاول (وعرشه فوق سماواته) وفي التعليل الثاني (اذا أنكر أنه في السماء فقد كفر) نقلا عن فاروق الهروي باقامة الضمير مقام الظاهر تمهيدا لصرفه الي معتقد الحشوية. ولفظ ابن القيم في اجتماع الجيوش في التعليل الثاني: (لانه أنكر أن يكون في السماء لانه تعالي في أعلي عليين) نقلا عن الهروي بواسطة شيخه فانظر الي هذا التصرف المعيب والبهت الغريب، فرأس المصيبة هو الهروي وزاده الشيخان ما شاء من غير ورع، وأين في الكتاب والسنة تعيين مكان له تعالي في أعلي عليين ؟ (٣) (ز).

(٣) يناقض نفسه في التزيد مرة يكفر من لا يقول: انه علي العرش فوق السماوات. ومرة يكفر من لا يقول انه في السماء. واحدهما يناقض الآخر وأبو حنيفة براء من الاثنين (ز)

قال ابو حنيفة: من قال لا أعرف ربي في السماء أو في الأرض فقد كفر (٨) وكذا من قال انه علي العرش. ولا أدري العرش أفي السماء أو في الارض (٩)

٨-ولم يذكر فى المتن وجه كفره فبينه الشارح أبو الليث السمرقندى بقوله (لأنه بهذا القول يوهم أن يكون له تعالى مكان فكان مشركاً) ، ويدل على ذلك ما سيجىء فى المتن : (قلت : أرأيت لو قيل أين الله تعالى ؟ يقال له : كان الله تعالى ولا مكان قبل أن يخلق الخلق ، وكان الله تعالى و لم يكن أين ولا خلق ولا شىءٌ ، وهو خالق كل شىءٍ) يعنى فلا يتصور الأينية إلاَّ فى الحادث . و مما يدل على ذلك أيضاً قول الطحاوى فى كتابه (بيان اعتقاد أهل السنة و الجماعة على مذهب فقهاء الملة أبى حنيفة و أبى يوسف و محمد بن الحسن رحمهم الله) : (ومن لم يتوق النفى والتشبيه ، زل و لم يصب التنزيه . فان ربنا جل وعلا موصوفٌ بصفات الوحدانية . منعوتٌ بنعوت الفردانية . وليس فى معناه أحد من البرية ، تعالى عن الحدود و الغايات ، والأركان والأعضاء والأدوات ، ولا تحويه الجهات الست كسائر المبتدعات اهـ) وهذا جلى واضح مستغن عن الإيضاح و بسط القول فى ذلك فى كتاب (اشارات المرام من عبارات الإمام) للعلامة كمال الدين البياضى المطبوع حديثاً . وهو من أحسن ما نشر الى الآن فى اعتقاد أهل السنة و الجماعة على مذهب أئمتنا رضى الله عنهم (ز).

٩- وهذا لفظ نسخة العلامة البياضى . وأما لفظ نسخة أبى الليث فهو (قال الله تعالى : الرحمن على العرش استوى . فان قال أقول بهذه الآية و لكن لا أدرى أين العرش فى السماء أم فى الأرض فقد كفر أيضاً) . ولم يذكر فى المتن هنا أيضاً وجه كفر هذا القائل فى النسختين فبينه البياضى فى (ص ٢٠٠) من اشارات المرام ، وبينه أبو الليث بقوله : (و هذا يرجع الى المعنى الأول فى الحقيقة لانه اذا قال لا أدرى أن العرش فى السماء أم فى الأرض فكأنه قال لا أدرى أن الله فى السماء أم فى الأرض) فلا يكون منزها لله عن المكان مع وجوب تنزيهه عنه . ثم أفاض أبو الليث فى الرد على الكرامية و سائر المشبهة القائلين بإثبات المكان له تعالى ، وأبو الليث هذا تخرج على أبى جعفر الهندوانى عن أبى القاسم الصفار عن نصير بن يحيى البلخى راوية هذا الكتاب بسنده المعروف بين أهل العلم سلفاً و خلفاً. وأبو الليث هذا توفى سنة ٣٧٣ هـ. و بعد مائة سنة من هذا التاريخ ترى ينجم بين الحشوية شخص جرىءٌ يلقبه شركاؤه فى الضلال بشيخ الإسلام . ويؤلف لهم كتاباً سماه « الفاروق» و كتاباً سماه « ذم الكلام » و غيرهما. يضمنهما روايات طامة . وآراءٌ سخيفة للغاية يفتن بها كثيرا من الجهال . وهو الذى لا يتحاشى أن يروى عن كعب (أن الله سبحانه قال للجبال إنى واطىءٌ على جبل فتطاولت الجبال فتواضع الطور فهبط عليه). وكذا « أطيط العرش من ثقل الذات عليه » والحد ونحو ذلك ومما يقول في ذم الكلام: « ان الاشعرية لا تحل ذبائحهم

فكذلك لا يضر (٥) مع الايمان شيء. ثم مضي الفتي، فقال معاذ ليس في هذا الوادي أحد أفقه من هذا الفتي (٦)

قال ابو حنيفة: فقاتل أهل البغي بالبغي لا بالكفر. وكن مع الفئة العادلة والسلطان الجائر. ولا تكن مع أهل البغي. فان كان في أهل الجماعة فاسدون ظالمون. فان فيهم أيضا صالحين يعينونك عليهم، وان كانت الجماعة باغية فاعتزلهم واخرج إلي غيرهم. قال الله تعالي: (ألم تكن أرض الله واسعة فتهاجروا فيها) وقال ايضا: (إن أرضي واسعة فاياي فاعبدون).

قال أبو حنيفة رحمه الله: حدثنا حماد عن ابراهيم عن ابن مسعود رضي الله تعالي عنهم. قال قال رسو الله صلي الله عليه وسلم. (إذا ظهرت المعاصي في أرض فلم تطق أن تغيرها فتحول عنها الي غيرها فاعبد بها ربك). وقال حدثني بعض أهل العلم (٧) عن رجل من أصحاب رسول الله صلي الله عليه وسلم: (من تحول من أرض يخاف الفتنة فيها الي أرض لا يخافها فيها كتب الله له أجر سبعين صديقا).

٥- وكذا المراد من الضرر المنفى هنا هو الضرر الخاص . و هو الضرر المزيل للرجاء بدليل السياق ايضا فلا يكون المؤمن فاقد الرجاء يائساً من العفو بما اقترف من ذنب ما دام مؤمناً و هو المراد بقول معاذ (ارجو له و اخاف عليه) حيث لم يبت بدخوله فى النار مرجئاً أمره الى الله و لو لم يكن مراد الفتى هذا لما اثنى عليه معاذ رضى الله عنه ، والاً كان كلامه متناقضا فحاشاه من ذلك ، وتقييد المطلق بقرائن السياق و السباق فى غاية الكثرة فى اللسان العربى المبين و أما الإيمان اللاحق فيجب العصيان السابق (ز).

٦- وفى هذا المعنى ما أخرجه الحارثى عن أبى حنيفة عن الحارِ بن عبد الرحمن عن أبى مسلم الخولانى ، عن معاذ رضى الله عنه ؛ راجع مسند الحارثى فى مكتبة الأزهر فى الحديث (رقم ١٩٣٠) فى اواخر الكتاب فى مرويات اى حنيفة عن الحارث بن عبد الرحمن من شيوخه و مثله فى أوائل مختصر مسند الحصكفى لمحمد عابد السندى و هو مطبوع (ز).

٧- فهو مجهول كما ان الصحابى مجهول فليحرر (ز).

قال أبو حنيفة رحمه الله، من قتل نفسا بغير حق أو سرق أو قطع الطريق أو فجر أو فسق أو زني أو شرب الخمر أو سكر فهو مؤمن فاسق، وليس بكافر، وإنما يعذبهم بالأحداث في النار ويخرجهم منها بالايمان، قال أبو حنيفة رحمه الله: من آمن بجميع ما يؤمن به الا أنه قال: لا أعرف موسي و عيسي أمرسلان هما أم غير مرسلين فهو كافر، ومن قال لا أدري الكافر أهو في الجنة أو في النار فهو كافر. لقوله تعالي (والذين كفروا لهم نار جهنم لا يقضي عليهم فيموتوا) وقال. (ولهم عذاب الحريق) وقال الله تعالي:(ولهم عذاب شديد). قال ابو حنيفة رحمه الله: بلغني عن سعيد ابن المسيب أنه قال: من لم ينزل الكفار منزلهم من النار فهو مثلهم. قلت فأخبرني عمن يؤمن ولا يصلي ولا يصوم ولا يعمل شيئا من هذه الأعمال هل يغني إيمانه شيئا ؟ قال: هو في مشيئة الله تعالي ان شاء عذبه وان شاء رحمه. وقال: من لم يجحد شيئا من كتابه فهو مؤمن. قال أبو حنيفة: حدثني بعض أهل العلم أن معاذ بن جبل رضي الله عنه لما قدم مدينة حمص اجتمعوا اليه وسأله شاب فقال. ما تقول فيمن يصلي ويصوم ويحج البيت ويجاهد في سبيل الله تعالي ويعتق ويؤدي زكاته غير انه يشك في الله ورسوله ؟ قال هذا له النار قال فما تقول فيمن لا يصلي ولا يصوم ولا يحج البيت ولا يؤدي زكاته غير أنه مؤمن بالله ورسرله؟. قال أرجو له وأخاف عليه. فقال الفتي. يا أبا عبد الرحمن كما أنه لا ينفع (٤) مع الشك عمل ،

٤- والمنفى النفع الخاص هنا و هو النفع الذى ينقذ من الخلود فى النار بدليل السياق فلا ينتفع الشاك فى الله و رسوله بعمل من الأعمال فى انقاذه من الخلود فى النار . ولذا بت فى الشاك أنه فى النار . و الشك اللاحق يهدم الطاعة السابقة (ز).

قال: أما أنا فاذا ناشدتني بالله فاني مؤمن في السر والعلانية. قال: فلم لمتني حيث قلت: إني لمؤمن قال: أجل هذه زلتي فادفنوها علي فرحم الله معاذا. قلت لأبي حنيفة رحم الله فمن قال اني من أهل الجنة ؟ قال: كذب. لاعلم له به. قال: والمؤمن من يدخل الخنة بالايمان فيعذب في النار بالأحداث. قلت: فان قال. انه من اهل النار ؟ قال، كذب لاعلم له به قد أيس من رحمة الله تعالي، قال أبو حنيفة رحمه الله ينبغي أن يقول، أنا مؤمن حقا، لأنه لايشك في ايمانه قلت: أيكون ايمانه كايمان الملائكة ؟ قال، نعم (٣) قلت وان قصر عمله فانه مؤمن حقا قال فحدثني حديث حارثة أن النبي صلي الله عليه وسلم قال له: كيف أصبحت ؟ قال أصبحت مؤمنا حقا، قال انظر ما تقول فان لكل حق حقيقة فما حقيقة إيمانك ؟ فقال، عزفت نفسي عن الدنيا حتي أظمأت نهاري وأسهرت ليلي. فكاني أنظر الي عرش ربي، وكأني أنظر الي أهل الجنة يتزاورون فيها، وكأني أنظر الي أهل النار حين يتعلوزن فيها، فقال رسول الله صلي الله عليه وسلم، أصبت فالزم، أصبت فألزم، ثم قال من سره أن ينظر الي رجل نور الله تعالي قلبه فلينظر الي حارثة ثم قال يا رسول الله ادع الله لي بالشهادة فدعا له بها فاستشهد قلت فما بال أقوام يقولون لا يدخل المؤمن النار قال لا يدخل النار الا كل مؤمن، قلت، والكافر ؟ قال هم يؤمنون يومئذ، قلت، وكيف ذلك ؟ قال لقوله تعالي (فلما رأوا بأسنا قالوا آمنا بالله وحده وكفرنا بما كنا به مشركين فلم يك ينفعهم إيمانهم لما رأوا بأسنا) ـ الآية ـ

٣- مهما كان الإيمان هو العقد الجازم لا يمكن فيه احتمال للنقيض أصلا فيكون ايمان المؤمنين على حد سوآد فالتفاضل بينهم بالأعمال التى هى من كمال الإيمان و أما جعل العمل ركنا من الإيمان فلا يمكنه التملص مما وقع فيه الخوارج أوالمعتزلة نعوز بالله من سوء المنقلب (ز).

ومن أصاب فرجا حرما بتأويل فلاحد عليه. ومن أصاب مالا بتأويل فلاتبعة عليه الا أن يوجد المال بعينه فيرد الي صاحبه. قلت: قال قائل: لا أعرف الكافر كافرا. قال: هو مثله. قلت فان قال. لا أدري أين مصير الكافر ؟ قال هو جاحد لكتاب الله تعالي وهو كافر. قلت له: فما تقول لو أن رجلا قيل له: أمؤمن أنت ؟ قال: الله أعلم، قال: هو شاك في إيمانه، قلت: فهل بين الكفر والايمان منزلة إلاالنفاق وهو أحد الثلاثة، إما مؤمن أو كافر أو منافق، قال: لا، ليس بمنافق من يشك في إيمانه، قلت: لم ؟ قال لحديث صاحب المعاذ بن جبل وابن مسعود: حدثني حماد عن حارث بن مالك ـ وكان من أصحاب معاذ بن جبل الأنصاري فلما حضره الموت بكي قال معاذ ما يبكيك يا حارث؟ قال: ما يبكيني موتك، قد علمت أن الآخرة خير لك من الأولي، لكن من المعلم بعدك ؟ ويروي من العالم بعدك ؟ قال: مهلا وعليك بعبد الله بن مسعود فقال له أوصني فاوصاه بماشاءالله ثم قال: احذر زلة العالم، قال: فمات معاذ وقدم الحارث الكوفة الي أصحاب عبد الله بن مسعود فنودي بالصلاة فقال الحارث: قوموا الي هذه الدعوة، حق لكل مؤمن من سمعه أن يجيبه فنظروا اليه وقالوا: إنك لمؤمن، قال: نعم إني لمؤمن، فتغامزوا به، فلما خرج عبد الله قيل له ذلك، فقال للحارث مثل قولهم فنكس الحارث رأسه وبكي وقال: رحم الله معاذا فأخبر به ابن مسعود، فقال له إنك لمؤمن قال نعم قال فتقول إنك من أهل الجنة، قال رحم الله معاذا فانه أوصاني أن أحذر زلة العالم والأخذ بحكم المنافق، قال فهل من زلة رأيت ؟ قال: نشدتك بالله أليس النبي صلي الله عليه وسلم كان والناس يومئذ علي ثلاث فرق مؤمن في السر والعلانية، وكافر في السر والعلانية ومنافق في السر ومؤمن في العلانية فمن اي الثلاث أنت ؟

لقول النبي عليه الصلاة والسلام: (لا يضركم جور من جار ولا عدل من عدل، لكم أجركم وعليه وزره) (٢). قلت له: ما تقول في الخوارج المحكمة ؟. قال هم أخبث الخوارج: قلت له: أنكفرهم ؟ قال: لا. ولكن نقاتلهم علي ما قاتلهم الأئمة من أهل الخير: علي وعمر بن عبد العزيز. قلت: فان الخوارج يكبرون ويصلون ويتلون القرآن أما تذكر حديث أبي أمامة رضي الله عنه حين دخل مسجد دمشق فاذا فيه رؤس ناس من الخوارج فقال لأبي غالب الحمصي يا أبا غالب هؤلاء ناس من أهل أرضك فأحببت أن أعرفك من هؤلاء، هؤلاء كلاب أهل النار هؤلاء كلاب أهل النار وهم شر قتلي تحت أديم السماء ـ وأبو أمامة في ذلك يبكي ـ فقال أبو غالب يا أبا أمامة ما يبكيك ؟ إنهم كانوا مسلمين وأنت تقول لهم ما أسمع قال: أولاء، يقول الله تعالي فيهم: (يوم تبيض وجوه وتسود وجوه فأما الذين اسودت وجوههم أكفرتم بعد ايمانكم فذوقوا العذاب بما كنتم تكفرون وأما الذين ابيضت وجوههم ففي رحمة الله هم فيها خالدون) قال له: أشيء تقوله برأيك أم سمعته من رسول الله صلي الله عليه وسلم قال : اني لو لم أسمعه منه الامرة أو مرتين أو ثلاث مرات الي سبع مرات لما حدثتكموه. فكفر الخوارج كفر النعم، كفر بما أنعم الله تعالي عليهم. قلت: الخوارج اذا خرجوا وحاربوا وأغاروا ثم صالحوا هل يتبعون بما فعلوا ؟ قال لا غرامة عليهم بعد سكون الحرب، ولا حد عليهم، والدم كذلك لا قصاص فيه. قلت: ولم ذلك ؟ قال: للحديث الذي جاء أنه لما وقعت الفتنة بين الناس في قتل عثمان رضي الله عنه فاجتمعت الصحابة رضي الله عنهم علي أن من أصاب دما بتأويل فلا قود عليه،

٢-وفى هذا المعنى أحاديث كثيرة لكن هذا اللفظ لم أجده فلعله رواية بالمعنى (ز).

باب في القدر

قال حدثنا علي (١) بن أحمد عن نصير بن يحيي قال سمعت أبا مطيع يقول: قال أبو حنيفة رضي الله عنه: حدثنا حماد عن ابراهيم، عن عبد الله بن مسعود رضي الله عنهم قال قال رسول الله صلي الله عليه وسلم (إن خلق أحدكم يجمع في بطن أمه أربعين يوما نطفة ثم علقة مثل ذلك ثم مضغة مثل ذلك ثم يبعث الله اليه ملكا يكتب عليه رزقه وأجله وشقي أم سعيد، والذي لا إله غيره إن الرجل ليعمل عمل اهل النار حتي ما يكون بينه وبينها الا ذراع فيسبق عليه الكتاب، فيعمل بعمل أهل الجنة فيموت فيدخلها، وإن الرجل ليعمل بعمل أهل الجنة حتي ما يكون بينه وبينها الا ذراع فيعمل بعمل أهل النار فيموت فيدخلها).

قلت: فما تقول فيمن يأمر بالمعروف وينهي عن المنكر فيتبعه علي ذلك ناس فيخرج علي الجماعة هل تري ذلك ؟ قال: لا. قلت: ولم؟ وقد أمر الله تعالي ورسوله بالأمر بالمعروف والنهي عن المنكر، وهذا فريضة واجبة، فقال: هو كذلك لكن ما يفسدون من ذلك يكون أكثر مما يصلحون، من سفك الدماء واستحلال المحارم وانتهاك الأموال. وقد قال الله تعالي: (وإن طائفتان من المؤمنين اقتتلوا فأصلحوا بينهما فان بغت إحداهما علي الأخري فقاتلوا التي تبغي حتي تفيء الي أمر الله) قلت: فنقاتل الفئة الباغية بالسيف ؟ قال: نعم. تأمر وتنهي فان قبل والاقاتلته، فتكون مع الفئة العادلة وان كان الامام جائرا.

١- هو الفارسى شيخ شيخ الختلى فى السند (ز).

قال أبو حنيفة رحمه الله : إن الاستطاعة التي يعمل بها العبد المعصية هي بعينها تصلح لأن يعمل بها الطاعة وهو معاقب في صرف الاستطاعة التي أحدثها الله تعالي فيه وأمره أن يستعملها في الطّاعة دون المعصية. (٦)

قلت: فان قال: الله تعالي لم يجبر عباده علي ذنب ثم يعذبهم عليه فماذا نقول له ؟ قال : قل له: هل يطيق العبد لنفسه ضرا ونفعا؟ فان قال: لا لأنهم مجبورون في الضر والنفع ما خلا الطاعة والمعصية. فقل له: هل خلق الله الشر ؟ فان قال: نعم. خرج من قوله وإن قال: لا، كفر لقوله تعالي (قل أعوذ برب الفلق من شر ما خلق) أخبر أن الله تعالي خلق الشر. قلت فان قال: ألستم تقولون إن الله شاء الكفر وشاء الإيمان، فان قلنا نعم، يقول: أليس الله تعالي يقول (هو أهل التقوي وأهل المغفرة) نقول نعم، فيقول أهو أهل الكفر ؟ فما نقول له ؟ قال: نقول هو أهل لمن يشاء الطاعة وليس بأهل لمن يشاء المعصية. فان قال: إن الله تعالي لم يشأ أن يقال عليه الكذب. فقل له: الفرية علي الله من الكلام والمنطق أم لا ؟ فان قال: نعم، فقل من علم آدم الأسماء كلها ؟ فان قال : الله، فقل : الكفر من الكلام أم لا ؟ فان قال : نعم، فقل: من أنطق الكافر ؟ فان قال الله. خصموا أنفسهم، لأن الشرك من النطق، ولو شاء الله لما أنطقهم به. قلت فان قال: إن الرجل إن شاء فعل وإن شاء لم يفعل، وإن شاء أكل وإن شاء لم يأكل، وإن شاء شرب وإن شاء لم يشرب. قال: فقل له: هل حكم الله علي بني إسرائيل أن يعبروا البحر وقدر علي فرعون الغرق ؟ فان قال نعم، قل له: فهل يقع من فرعون أن لا يسير في طلب موسي وأن لا يغرق هو وأصحابه؟ فان قال : نعم فقد كفر، وإن قال: لا ، نقض قوله السابق.

٦- وصرف الإستطاعة هو مدار التكليف و قد جعله الله بيد العبد المكلف فلا جبر عنده (ز).

والناس صائرون الي ما خلقوا له، والي ما جرت به المقادير فقلت له: أرأيت ان اقر بهذا كله لكنه قال : المشيئة الي ان شئت آمنت وان شئت لم أؤمن لقوله تعالي، (فمن شاء فليؤمن ومن شاء فليكفر). فقال: كذب في زعمه، ألاتري الي قوله تعالي (كلا انه تذكرة فمن شاء ذكره وما يذكرون الا ان يشاء الله). وقال تعالي: (وما تشاؤن الا ان يشاء الله) (٥) وقوله تعالي (فمن شاء فليؤمن ومن شاء فليكفر) هذا وعيد، وبهذا لم يكفر، لأنه لم يرد الآية، وإنما أخطأ في تأويلها ولم يرد به تنزيلها قلت له ان قال ان أصابتني مصيبة (فسئلت) أهي مما ابتلاني الله بها أو هي مما اكتسبت (أجبت قائلا) ليست هي مما ابتلاني الله بها أيكفر ؟ قال: لا قلت ولم ؟ قال: لأن الله تعالي قال (ما أصابك من حسنة فمن الله وما أصابك من سيئة فمن نفسك) - أي بذنبك وأنا قدرته عليك - وقال (وما أصابكم من مصيبة فبما كسبت أيديكم) - أي بذنوبكم - وقال تعالي (يضل من يشاء ويهدي من يشاء)، قال الا أنه أخطأ في التأويل، ومعني قوله (يحول بين المرء وقلبه) أي بين المؤمن والكفر، وبين الكافر والايمان.

٥- ومن مقتضى حكمة الحكيم الخبير خلق العبد شائياً مختاراً فى أفعاله التكليفية ، وشمول المشيئة الأزلية لتلك الأفعال لا يخرجها عن كونها اختيارية لتعذر انقلاب الحقائق و قد دلت النصوص على اختيار العبد و شمول المشيئة الأزلية قال الله تعالى (لا يكلف الله نفساً الا وسعها) و قال (وماتشآئون الا أن يشآء الله) وهذا هو الجمع بين النصوص ؛ وقد سأل أبو حنيفة زيد بن على الشهيد أقدر الله المعاصى ؟ فقال: أفيعصى قهراً؟! والتقدير والمشيئة والعلم متواردة عليها ، والتقدير والمشيئة على وفق العلم (ز).

فقال النبي صلي الله عليه وسلم: إن هذا جبريل أتاكم ليعلمكم معالم دينكم (٣).

قال أبو مطيع: قلت لأبي حنيفة رحمه الله فاذا استيقن بهذا وأقر به فهو مؤمن ؟ قال نعم اذا أقر بهذا فقد أقر بجملة الاسلام وهو مؤمن. فقلت: اذا أنكر بشيء من خلقه فقال لا أدري من خالق هذا ؟ قال: فانه كفر لقوله تعالي (خالق كل شيء). فكأنه قال : له خالق غير الله، وكذالك لو قال. لا أعلم أن الله فرض علي الصلاة والصيام والزكاة فانه قد كفر. لقوله تعالي : (أقيموا الصلاة وآتوا الزكاة) ولقوله تعالي: (كتب عليكم الصيام) ولقوله تعالي: (فسبحان الله حين تمسون وحين تصبحون وله الحمد في السماوات والأرض وعشيا وحين تظهرون) فان قال : أو من بهذه الآية، ولا أعلم تأويلها ولا أعلم تفسيرها فانه لا يكفر، لانه مؤمن بالتنزيل ومخطيء في التفسير. قلت له: لو أقر بجملة الاسلام في أرض الشرك ولا يعلم شيأ من الفرائض والشرائع ولا يقر بالكتاب ولا بشيء من شرائع الاسلام الا أنه مقر بالله تعالي وبالايمان ولا يقر بشيء من شرائع الايمان فمات أهو مؤمن ؟ قال نعم (٤) قلت له : ولو لم يعلم شيأ ولم يعمل به الا أنه مقر بالايمان فمات. قال: هو مؤمن. قلت لأبي حنيفة: أخبرني عن الايمان. قال: أن تشهد أن لا اله الا الله وحده لا شريك له وتشهد بملائكته وكتبه ورسله وجنته وناره وقيامته وخيره وشره وتشهد أنه لم يفوض الأعمال الي أحد.

٣- ورد حديث جبريل على ألفاظ مختلفة متقاربة فى المعنى وليس هذا .

٤-يعنى حيث لم يبلغه الشرع فى دار الشرك ، وأما الإيمان بالله فدليل العقل كاف فى وجوبه عنده قال الله تعالى (انّ الله لا يغفر أن يشرك به) و لم يقيد ذلك بزمان ولامكان ، وأما الأحكام فلا يعذب بها الا بعد تبليغها (ز).

قال أبو مطيع: قلت فأخبرني عن أفضل الفقه. قال ابو حنيفة: أن يتعلم الرجل الايمان بالله تعالي والشرائع والسنن والحدود واختلاف الأمة واتفاقها. قال: فأخبرني عن الايمان. فقال (٢) : حدثني علقمة بن مرثد عن يحيي بن يعمر قال قلت لابن عمر رضي الله عنهما أخبرني عن الدين ما هو؟ قال عليك بالايمان فتعلمه. قلت: فأخبرني عن الايمان ماهو؟ قال: فأخذ بيدي فانطلق بي إلي شيخ فأقعدني الي جنبه فقال: إن هذا يسألني عن الايمان كيف هو؟ فقال والشيخ كان ممن شهد بدرا مع رسول الله صلي الله عليه وسلم قال ابن عمر كنت الي جنب رسول الله صلي الله عليه وسلم وهذا الشيخ معي إذ دخل علينا رجل حسن اللمة متعمما نحسبه من رجال البادية فتخطي رقاب الناس فوقف بين يدي رسول الله صلي الله عليه وسلم فقال: يا رسول الله ما الايمان؟ قال: شهادة أن لا إله الا الله وأن محمداً عبده ورسوله وتؤمن بملائكته وكتبه ورسوله واليوم الآخر والقدر خيره وشره من الله تعالي. فقال: صدقت، فتعجبنا من تصديقه رسول الله صلي الله عليه وسلم مع جهل أهل البادية. فقال: يا رسول الله : ما شرائع الاسلام ؟ فقال: إقام الصلاة وإيتاء الزكاة وصوم رمضان وحج البيت لمن استطاع اليه سبيلا والاغتسال من الجناية. فقال صدقت. فتعجبنا لقوله بتصديقه رسول الله صلي الله عليه وسلم كأنه يعلمه. فقال: يا رسول الله وما الاحسان ؟ قال ان تعمل لله كأنك تراه فان لم تكن تراه فانه يراك. فقال صدقت. فقال يا رسول الله متي الساعة ؟ فقال: ما المسؤل عنها بأعلم من السائل. ثم مضي فلما توسط الناس لم نره.

٢- ولأبى حنيفة أسانيد فى هذا الحديث منها روايته عن حماد عن ابراهيم عن علقمة عن ابن مسعود (ز).

بســـم اللّـــه الـرّحـــمن الـرّحـــيم

الحمد لله رب العالمين والصلاة والسلام علي سيدنا محمد وآله وصحبه أجمعين. روي الامام أبو بكر محمد بن محمد الكاساني. عن أبي بكر علاء الدين محمد ابن أحمد السمرقندي. قال أخبرنا ابو المعين ميمون بن محمد المكحولي النسفي أخبرنا أبو عبدالله الحسين بن علي الكاشغري الملقب بالفضل. قال أخبرنا أبو مالك نصران بن نصر الختلي عن علي بن الحسن بن محمد الغزال عن أبي الحسن علي بن أحمد الفارسي حدثنا نصير بن يحيي الفقيه. قال سمعت أبا مطيع الحكم بن عبد الله البلخي يقول: سألت أبا حنيفة النعمان بن ثابت رضي الله تعالي عنه وعنهم عن الفقه الاكبر (١) فقال : أن لا تكفر أحدا من أهل القبلة بذنب. ولا تنفي أحدا من الايمان. وان تأمر بالمعروف. وتنهي عن المنكر وتعلم أن ما أصابك لم يكن ليخطئك ، وأنّ ما أخطأك لم يكن ليصيبك، ولاتتبرأ من أحد من أصحاب رسول الله صلي الله عليه وسلم، ولا توالي أحدا دون أحد، وأن ترد أمر عثمان وعلي الي الله تعالي.

وقال أبو حنيفة رضي الله عنه: الفقه في الدين أفضل من الفقه في الأحكام ولأن يتفقه الرجل كيف يعبد ربه خير له من أن يجمع العلم الكثير.

١- يريد به العلم المتعلق بتصحيح الإعتقاد . وهو أفضل الفقه عنده، والفقه على اطلاقه يشمل ما يقوّم الاعتقاد و العمل و الخلق عند أبى حنيفة ، ولذا يعرف الفقه بأنه معرفة النفس ما لها وما عليها (ز).

الفقه الأبسط

رواية ابى مطيع عن ابى حنيفة
رضى الله عنهما

هو الفقه الأكبر رواية أبى مطيع عرف بالفقه الأبسط تمييزا له عن الفقه الأكبر رواية حماد بن أبى حنيفة عن أبيه ، و راويه أبو مطيع هو الحكم بن عبد الله البلخى صاحب أبى حنيفة حدث عن ابن عون و هشام بن حسان و عنه أحمد بن منيع و خالد بن سالم الصفار و جماعة تفقه به أهل تلك الديار ،

قال الذهبي كان بصيراً بالرأى علامة
كبير الشأن ولكنه واه فى ضبط
الأثر و كان ابن المبارك يعظمه
و يجله لدينه و علمه اهـ
و طال كلام النقلة فيه
يرمونه بالإرجاء
و التجهم و الرأى
راجع الميزان

توفى سنة ١٩٩ هـ عن أربعين و ثمانين سنة تغمده الله برضوانه (ز) .

القبيح فأنت تحب كل شيء منه، ولا تكره منه شيأ.

قال المتعلم رحمه الله: ما احسن ما قلت. ولكن أخبرني عن كفر النعم ما هو

قال العالم رحمه الله: كفر النعم أن ينكر الرجل أن تكون النعم من الله، فان أنكر شيأ من النعم فزعم أنها ليست من الله فهو كافر بالله، لان من كفر بالله كفر بالنعم، قال الله تعالي: (يعرفون نعمة الله ثم ينكرونها) يقول ان الكفار يعرفون أن الليل ليل، والنهار نهار، ويعرفون الصحة والغني، وجميع ما يتقلبون فيه من السعة والراحة أنها نعمة غير أنهم ينسبون ذلك الي معبودهم الذي يعبدونه، ولا ينسبونه الي الله الذي منه النعم، ولذلك قال الله تعالي: (يعرفون نعمة الله ثم ينكرونها) اي ينكرون أن تكون من الله الواحد الذي ليس كمثله شيء والله المستعان وحسبنا الله ونعم الوكيل. وصلي الله علي سيدنا محمد وعلي آله وصحبه وسلم. (تم العالم والمتعلم) ولله الحمد .

المؤمنين وهم يقولون ما سمعوا من غير أن يعرفوه، ولذلك قال الله تعالي: (والذين لا يؤمنون بالآخرة قلوبهم منكرة وهم مستكبرون).

قال المتعلم رحمه الله: هو كما وصفت لكن أخبرني عن الرسول أمن قبل الله تعالي عرفته. أو تعرف الله من قبل الرسول. فان زعمت أنك إنما تعرف الرسول من قبل الله فكيف يكون ذلك؟. والرسول هو الذي يدعوك الي الله تعالي.

قال العالم رضي الله عنه: نعم نعرف الرسول من الله تعالي لان الرسول وان كان يدعو الي الله تعالي، ولم يكن احد يعلم بأن الذي يقول الرسول حق يقذف الله في قلبه التصديق والعلم بالرسول، ولذلك قال الله عز وجل: (انك لا تهدي من أحببت ولكن الله يهدي من يشاء ولو كانت معرفة الله من قبل الرسول لكانت المنة علي الناس في معرفة الله من قبل الرسول لا من قبل الله ولكن المنة من الله علي الرسول في معرفة الرب عز وجل والمنة الله علي الناس بما عرفهم الله من التصديق بالرسول بل ينبغي أن نقول ان العبد لا يعرف شيأ من الخير الا من قبل الله.

قال المتعلم رحمه الله: قد فرجت عني ولكن أخبرني عن تفسير الولاية والبراءة هل يجتمعان في انسان واحد.

قال العالم رحمه الله: الولاية هي الرضا بالعمل الحسن، والبراءة هي الكراهية علي العمل السيئ، وربما اجتمعا في انسان واحد، وربما لم يجتمعا فيه فهو المؤمن الذي يعمل صالحا وسيأ، وأنت تجامعه وتوافقه علي العمل الصالح وتحبه عليه وتخالفه وتفارقه علي ما يعمل من السيء وتكره له ذلك، فهذا ما سألت عن الولاية والبراءة يجتمعان في انسان واحد. والذي فيه الكفر ليس فيه شيء من الصالحات، وأنك تبغضه وتفارقه في جميع ذلك والذي تحبه ولا تكره منه شيأ فهو الرجل المؤمن الذي قد عمل بجميع الصالحات واجتنب

بهذه الصفة لم يكن مؤمنا بالله. واذا سألت المجوسي من تعبد. يقول الله أعبد فاذا سألته عن الله قال هو الذي له الشريك والولد والصاحبة ومن كان بهذه الصفة لم يكن مؤمنا بالله فجهالة هؤلاء كلهم بالرب جل و عز و انكارهم واحد. ونعوتهم وصفاتهم وعبادتهم كثيرة مختلفة. كمثل ثلاثة نفر قال أحدهم ان عندي لؤلؤة بيضاء ليس في العالم مثلها، فأخرج حبة من عنب سوداء فحلف انها لؤلؤة. وخاصم الناس في ذلك. وقال آخر عندي اللؤلؤة المرتفعة التي ليس في العالم مثلها، فأخرج سفرجلة فحلف علي ذلك وخاصم الناس انها لؤلؤة. وقال الثالث: اللؤلؤة اليتيمة هي التي عندي، وأخرج قطعة من مدر فجعل يحلف علي ذلك، ويخاصم الناس عليها أنها لؤلؤة، وكل هؤلاء اجتمعت جهالتهم باللؤلؤة لأنه ليس أحد منهم يعرف اللؤلؤة، وصفاتهم كثيرة مختلفة، فتعرف بذلك أنك لا تعبد موصوفهم ولا معبودهم لأنهم يصفون الثلاثة والاثنين وانما يعبدون الذي يصفونه، وأنت تصف الواحد فمعبودك غير معبودهم، ومعبودهم غير معبودك ولذلك قال الله عز وجل (قل يا ايها الكافرون لا أعبد ما تعبدون ولا أنتم عابدون ما أعبد).

قال المتعلم رحمه الله: لقد عرفت الذي وصفت أنه كما وصفت ولكن أخبرني من أين يكون هؤلاء جهالا بالرب لا يعرفونه وهم يقولون الله ربنا؟

قال العالم رضى الله عنه : قد أعرف الذي يقولون، انهم يقولون ان الله ربنا وهم في ذلك لا يعرفونه لقوله تعالي: (ولئن سألتهم من خلق السماوات والارض ليقولن الله قل الحمد لله بل اكثرهم لا يعلمون) يقول تعالي: أكثرهم يقول هذا القول بغير علم كالصبي الذي ولدته أمه أعمي فيذكر الليل والنهار والصفرة والحمرة من غير ان يعرف شيأ من ذلك. وكذلك الكفار قد سمعوا إسم الله تعالي من

ايمانه. وهل يعذب بعد ايمانه وفيه الايمان؟

قال العالم رضى الله عنه : سألت عن مسائل لم تسأل مثلهن في مسألتك. وأنا أفتيك فيهن ان شاءالله. أما قولك ان عذب المؤمن فهل ينفعه ايمانه وفيه الايمان ان عذب؟ نعم ينفعه ايمانه لأنه يرفع عنه أشد العذب. وأشد العذاب انما يكون علي الكافر. لأنه لا ذنب أعظم من الكفر. وهذا المؤمن لم يكفر بالله ولكن عصاه في بعض ما امر به فيعذب ان عذب علي ما عمل. ولا يعذب علي ما لم يعمل كالرجل الذي قتل ولم يسرق انما يؤاخذ بالقتل. ولا يؤاخذ بالسرقة.وكذلك قال الله تعالي (ولا تجزون الا ما كنتم تعملون). والمريض ما كان مرضه أقل كان أهون عليه. والذي يعذب في الدنيا ويرفع عنه أشد العذاب ويعذب بلون واحد فهو أهون عليه من أن يعذب بلونين. وكذلك المؤمن ان عذب علي ذنب واحد فهو أهون من أن يعذب علي ذنبين.

قال المتعلم رحمه الله : هذا لعمري ما نعرف من العدل ولكن أخبرني من أين صار كفر الكفار واحدا وعبادتهم كثيرة مختلفة من حيث صار ايمان أهل السماء ومن آمن من أهل الارض ايمانا واحدا وفرائضهم كثيرة مختلفة.

قال العالم رضى الله عنه وذلك لأن فرائض الملائكة غير فرائضنا. وفرائضهم وفرائض الأولين غير فرائضنا. وايمان اهل السماء وايمان الاولين وايماننا واحد لاننا آمنا وعبدنا الرب عز وجل وحده وصدقنا جميعا، فكذلك الكفار كفرهم وانكارهم واحد وعبادتهم مختلفة، وذلك لأنك لو سألت اليهودي من تعبد؟ يقول الله اعبد واذا سألته عن الله قال هو الذي عزير ولده وهو الذي علي مثال البشر، ومن كان بهذه الصفة لم يكن مؤمنا بالله. وإذا سألت النصراني من تعبد؟ قال الله الله اعبد. واذا سألته عن الله قال هو الذي في جسد عيسي وفي بطن مريم. يجتن في شيء ويحيط به شيء، ويلج في شيء، ومن كان

الموجعة من الله تعالي، فلا يقول في سر وعلانية بئس ما صنعت يارب، ولا يحدث نفسه بذلك ولا يزداد له الا ذكرا، ولو نزل عشر عشير ذلك، من بعض ملوك الدنيا لتناوله وجوره بقلبه ولسانه عند أهل ثقته، حيث لا يسمع ذلك الملك كلامه، فالمؤمن يراقب الله تعالي في السر والعلانية وفي الحر والبريد، وملوك الدنيا لا يراقبون في السر والعلانية، ولافي الكره والرضا، ولأنه ربما أصابته الجنابة في ليلة باردة فهو يقوم علي كره منه حيث لا يعلم أحد ما نزل به غير الله تعالي فيغتسل مخافة من الله أو يصوم في الحر الشديد وقد أصابه الجهد الشديد من العطش وليس بحضرته أحد فهو يراقب الله تعالي ويتصبر ولا يجزع لمخافته، والرجل انما يهاب الملك ما دام بحضرته، فاذا تواري عنه لم يهبه فمن ها هنا عرفنا بأنه ليس شيء بأهيب الي المؤمن من الله تعالي.

قال المتعلم رحمه الله : قلت لعمري هذا ما نعرفه من أنفسنا. ولكن أخبرني عمن جهل الايمان والكفر ما هو؟

قال العالم رضى الله عنه : إن الناس انما يكونون مؤمنين بمعرفتهم وتصديقهم بالرب جل و علا. ويكونون كفارا بانكارهم بالرب تعالي. فأما اذا أقروا للرب بالعبودية وصدقوا بوحدانيته وبما جاء منه ولم يعلموا ما اسم الايمان وإسم الكفر لا يكونون بهذا كفارا بعد أن علموا أن الايمان خير. والكفر شر، كالرجل الذي يؤتي بالعسل والصبر. فيذوق منهما ويعلم أن العسل حلو. والصبر مر من غير أن يعلم ما اسم العسل؟ وما إسم الصبر؟ ولا يقال له جاهل بالحلاوة والمرارة. ولكن يقال له جاهل باسمهما. كذلك الذي لا يعلم ما إسم الايمان والكفر. غير أنه يعلم أن الايمان خير والكفر شر. فلا يقال له : انه جاهل بالله ولكن يقال له : انه جاهل باسم الايمان الكفر.

قال المتعلم رحمه الله : أخبرني عن المؤمن إن عذب هل ينفعه

ولو كان العمل بالطاعة وحدها في كل شيء عبادة لكان كل من اطاع غيرالله تعالى فقد عبده.

قال المتعلم رحمه الله: ما أحسن ما قلت و لكن أخبرني ارأيت من خاف شيئاً او رجا منفعة شيء هل يدخل عليه الكفر ؟

قال العالم رضي الله عنه : الخوف والرجآء على منزلتين واحدي المنزلتين من كان يرجوا احدا او يخافه يري انه يملك له من دون الله ضرا او نفعا فهو كافر. والمنزلة الأخري من كان يرجو احدا او يخافه لرجائه الخير او مخافة البلاء من الله تعالي عسي الله ان ينزل به علي يدي آخر او من سبب شيء فان هذا لايكون كافرا لان الوالد يرجو ولده ان ينفعه ويرجو الرجل دابته ان تحمل له. ويرجو جاره أن يحسن اليه ويرجو السلطان أن يدفع عنه، فلا يدخل عليه الكفر. لأنه انما رجاؤه من الله عسي أن يرزقه من ولده او من جاره ويشرب الدواء عسي الله أن ينفعه به فلا يكون كافرا، وقد يخاف الشر ويفر منه مخافة أن يبتليه الله به. والقياس في ذلك موسي عليه الصلاة والسلام الذي اصطفاه الله تعالي برسالته وخصه بكلامه إياه حيث لم يجعل بينه وبين موسي رسولا قال (فأخاف أن يقتلون) وسيدنا محمد صلي الله عليه وسلم حيث فر إلي الغار فلم يدخل عليهم الكفر. وكذلك أيضا يخاف الرجل من السبع أو الحية أو العقرب أو هدم بيت أو سيل أو أذي طعام يأكله، أو شراب يشربه، فلا يدخل عليه الكفر ولا الشك ولكن انما يدخل الجبن.

قال المتعلم رحمه الله : لقد قلت ما نعرف، ولكن أخبرني عن المؤمن ما شأنه يهاب هذا المخلوق ما لا يهاب الله؟.

قال العالم رضي الله عنه : ليس شيء أهيب الي المؤمن من الله، وذلك لأنه ينزل به المرض الشديد في جسمه أو تنزل به المصيبة

أقول صدق غير أنه إن قال : انه برىءٌ من الله أو قال : لا أومن بالله ولا برسوله سميته كافراً و ان سمى نفسه مؤمناً . وكذلك اذا وحد الله و آمن بما جاء من عند الله سميته مؤمنا و ان سمى نفسه كافراً.

قال المتعلم رحمه الله : اراك فيه أحسن قولا منه فى نفسه . وأنت احق بذلك و لكن اخبرنى ارايت إن قال لى : انى برىء من دينك او مما تعبد؟.

قال العالم رضى الله عنه : إن قال لى هذا لم اعجل و لكنى أسأله عند ذلك أتبرأ من دين الله؟ أو تبرأ من الله فأى القولين قاله سميته كافرا مشركا . فان قال : لا أبرأ من الله ولا أبرأ من دين الله ولكن ابرأ من دينك لان دينكك هو الكفر بالله و ابرأ مما تعبد لأنك تعبد الشيطان . فانى لا اسميه كافراً . لأنه انما يكذب على.

قال المتعلم رحمه الله : هذا لعمرى هو قول اهل الورع والتثبت . ولكن اخبرنى اليس من أطاع الشيطان و طلب مرضاته فهو كافرٌ و عابد الشيطان ؟ .

قال العالم رضى الله عنه : او علمت ما اردت بهذه المسألة ان المؤمن اذا عصى الله تعالى ليس يكون بمعصيته تلك مطيعا للشيطان طالباً لمرضاته يتعمد ذلك و ان وافق عمله للشيطان طاعة و رضا.

قال المتعلم رحمه الله : أخبرنى عن العبادة ما تفسيرها ؟

قال العالم رضى الله عنه : إسم العبادة اسم جامع يجتمع فيه الطاعة و الرغبة والإقرار بالربوبية . وذلك إنه اذا اطاع الله العبد فى الإيمان به دخل عليه الرجآء و الخوف من الله فإذا دخل عليه هذه الخصال الثلاث فقد عبده ولا يكون مؤمنا بغير رجآءٍ ولا خوف و لكنه رب مؤمن يكون خوفه من الله اشد و آخر يكون خوفه أقل. وكذلك من أطاع أحداً رجآء ثوابه او مخافة عقابه من دون الله فقد عبده .

او يتصدق بمال يريد بهذا كله وجه الله. ثم إذا غضب او قال فى غير الغضب امتنانا على صاحبه الذى كان المعروف منه اليه: الم أعتق رقبتك ؟ او يقول لمن وصله : الم أصلك؟ وفى اشباه هذا يضرب به علي راسه. و لذ لك قال ا لله عز وجل (لا تبطلو ا صد قاتكم با لمنٍّ والأذي) و الثالثة ما كان من عمل يرائي به الناس فان ذلك العمل الصالح الذى راءى به لا يتقبله الله منه فما كان سوى هذا من السيئات فانه لا يهدم الحسنات ،

قال المتعلم رحمه الله : لقد وصفت الذى هو العدل ولكن اخبرنى عمن يشهد عليك بالكفر ما شهادتك عليه ؟

قال العالم رضى الله عنه : شهادتى عليه انه كاذب؛ ولا اسميه بذلك كافراً؛ ولكن اسميه كاذبا؛ لأن الحرمة حرمتان حرمة تنتهك من الله تعالى؛ وحرمة تنتهك من عبيد الله سبحانه؛فالحرمة التى تنتهك من الله عز وجل هي الاشراك بالله والتكذيب والكفر؛ والحرمة التي تنتهك من عبيد الله ؛ فذلك ما يكون بينهم من المظالم . ولاينبغي ان يكون الذى يكذب على الله وعلي رسوله كالّذى يكذب علىّ لأن الذى يكذب على الله و على رسوله ذنبه اعظم من ان لو كذب على جميع الناس ، فالذى شهد على بالكفر . فهو عندى كاذب . ولا يحل لى أن أكذب عليه لكذبه على ؛ لأن الله تعالى قال : (لا يجرمنّكم شنآن قوم على أن لا تعدلوا اعدلوا هو أقرب للتقوى) قال لا يحملنكم عداوة قوم أن تتركوا العدل فيهم.

قال المتعلم رحمه الله : هذه صفة معروفة ولكن كيف تقول فى رجل يشهد على نفسه بالكفر ؟.

قال العالم رضى الله عنه : إنى أقول ليس ينبغى لى أن أحقق كذبه على نفسه و ذلك لأنه لو قال لنفسه إنه حمار لا ينبغى لى أن

قال العالم رحمه الله : انى لست أدرى تفسير الذى يقولون إنّ الله لا يقبل من شارب الخمر صلاة أربعين ليلة أو يوما ، فلست أكذبهم ما داموا لا يفسرونه تفسيراً لا نعرفه مخالفاً للعدل . لأنا قد نعرف أن من عدل الله أن يأخذ العبد بما ركب من الذنب أو يعفو عنه. ولا يأخذه بما لم يرتكب من الذنب، و أن يحسب له ما أدى اليه من الفرائض و يكتب عليه ذنبه . ومثل ذلك لو أن رجلا أدى من زكاة ماله خمسين درهماً. و قد كان عليه أكثر من ذلك فانما يؤاخذه الله بما لم يؤد و يحسب له ما قد أدى . وكذلك اذا صام و صلى وحج وقتل فانه يحسب له حسناته و يكتب عليه سيئاته ولذلك قال الله عز وجل : (لها ما كسبت) يعنى من الخير (وعليها ما اكتسبت) يعنى من الشر . وقال: (انى لا أضيع عمل عامل من ذكر أو أنثى) وقال: (انا لا نضيع اجر من أحسن عملاً) وقال : (ولا تجزون إلا ما كنتم تعملون) ؛ و قال : وقال : (انما تجزون ما كنتم تعملون) وقال: (فمن يعمل مثقال ذرة خيراً يره ومن يعمل مثقال ذرة شراً يره) وقال: (وكل صغير و كبير مستطرٌ) . فهو تبارك و تعالى يكتب الصغير من الحسنات و السيئات ، وقال تعالى : (ونضع الموازين القسط ليوم القيامة فلا تظلم نفس شيئاً و ان كان مثقال حبة من خردل اتينا بها و كفى بنا حاسبين) . فمن قال لا، بهذا القول فانه يصف الله تبارك و تعالى بالجور و قد أمن الله الناس من الظلم حيث قال: (فلا تظلم نفس شيئاً) (ولا تجزون إلا ما كنتم تعملون) و قال: (فمن يعمل مثقال ذرة خيرا يره ومن يعمل مثقال ذرة شراً يره) ، و قد سمى نفسه شكوراً لأنه يشكر الحسنة . وهو ارحم الراحمين . واما الحسنات فانه لا يهدمها شيءٌ غير ثلاث خصال . اما الواحدة فالشرك بالله لأن الله تعالى قال : (ومن يكفر بالله فقد حبط عمله) و الأخرى ان يعمل الإنسان فيعتق نسما او يصل رحما

وهذا الذى رووه خلاف القرآن (٦) لأنه قال الله تعالى فى القرآن: (الزانية و الزانى) و لم ينف عنهما اسم الإيمان . وقال الله تعالى : (واللذان يأتيانها منكم) . فقوله منكم لم يعن به اليهود ولا النصارى و انما عنى به المسلمين . فرد كل رجل يحدث عن النبى صلى الله عليه و سلم بخلاف القرآن ليس رداً على النبى صلى الله عليه و سلم ولا تكذيباً له . ولكن رد على من يحدث عن النبى صلى الله عليه و سلم بالباطل. والتهمة دخلت عليه ليس على نبى الله عليه السلام وكذلك كل شىءٍ تكلم به نبي الله عليه الصلاة والسلام سمعناه أو لم نسمعه فعلى الرأس والعينين . قد آمنا به ونشهد أنه كما قال نبى الله. و نشهد أيضاً على النبى صلى الله عليه و سلم انه لم يأمر بشىءٍ نهى الله عنه ، ولم يقطع شيئاً وصله الله . ولا وصف أمراً وصف الله ذلك الأمر بغير ما وصف به النبى . ونشهد أنه كان موافقا لله فى جميع الأمور . لم يبتدع و لم يتقول على الله غير ما قال الله تعالى ولا كان من المتكلفين . ولذا قال الله تعالى : (من يطع الرسول فقد أطاع الله)

قال المتعلم رحمه الله: لحسن ما فسرت . ولكن اخبرنى عمن يزعم ان شارب الخمر لا يقبل منه صلاة اربعين ليلة او اربعين يوما . و بين لى ما هذا الذى يبطل الحسنات و يهدمها ؟

٦- قال الخطيب فى (الفقيه والمتفقه) : (اذا روى الثقة المأمون خبراً متصل الإسناد رد بأمور: أحدها أن يخالف موجبات العقول فيعلم بطلانه لأن الشرع انما يرد بمجوزات العقول و أما خلاف العقول فلا. و الثانى أن يخالف نص الكتاب أو السنة المتواترة فيعلم أنه لا أصل له أو منسوخ و الثالث .. (ز) .

ردى عليهم تكذيبا للنبى صلى الله عليه وسلم ، انما يكون التكذيب لقول النبي عليه السلام أن يقول الرجل انا مكذب لقول نبى الله صلى الله عليه وسلم فأما اذا قال الرجل : انا مؤمن بكلٍّ شيءٍ تكلم به النبى عليه الصلاة و السلام غير ان النبى عليه الصلاة و السلام لم يتكلم بالجور و لم يخالف القرآن ، فان هذا القول منه هو التصديق بالنبى و بالقرآن و تنزيه له من الخلاف على القرآن ، ولو خالف النبي القرآن ؛ و تقول على الله غير الحق لم يدعه الله حتى يأخذه باليمين، ويقطع منه الوتين ، كما قال الله عز وجلّ فى القرآن :(ولو تقول علينا بعض الأقاويل لأخذنا منه باليمين ثم لقطعنا منه الوتين فما منكم من أحد عنه حاجـزين) ونبى الله لا يخالف كتاب الله تعالى ، ومخالف كتاب الله لا يكون نبى الله.

٥- اخرجه الحاكم بلفظ قريب من هذا لكن فى سنده عبد الله بن الوليد التجيبى و قد ضعفه الدارقطنى و قال لا يعتبر بحديثه ، ولينه ابن حجر، و لم يدرك ابن حجيرة الكبير ففيه انقطاع ، ولم يشر الى ذلك الذهبى ، وليس التجيبى ولا ابن حجيرة الصغير بشامين كما توهم الحاكم على ان حديث ابى ذر (من قال لااله إلا الله دخل الجنة و ان زنى و إن سرق) وحديث عبادة فى المبايعة ـ وآخره (.. ومن فعل شيئاً من ذلك ـ أى الزنى والسرقة - فعوقب به فى الدنيا فهو كفارةٌ ومن لم يعاقب فهو الى الله ان شاء عفا عذبه) فى غاية الصحة فلا يناهضهما حديث الحاكم و أما حديث (لا يزنى الزانى حين يزنى و هو مؤمن) عن أبى هريرة فمؤول عند الجمهور لمخالفة ظاهر معناه للإجماع والكتاب والسنة على ما فى فتح البارى (١٢-٤٧) على أن فى سنده يحيى بن عبد الله بن بكير وهو ممن لا يحتج به أبو حاتم و قد ضعفه النسائى فلا يناهض ما سبق بل أنكر بعض أهل العلم من السلف ان يكون صلى الله عليه و سلم ، قاله كما حكى ابن حجر رواية عن ابن جرير الطبرى . وأما حديث عكرمة فحديث خارجى فلا يقبل فيما يؤيد به مذهبه (ز).

ليسا كلاهما بمصيبين ، وقد قتل بعضهم بعضا، فاما أن يكونا مخطئين أو أحدهما مخطئ والآخر مصيب ، ومن الإرجاء أن ترجيء أهل الذنوب ولا تقول إنهم من أهل النار أو من أهل الجنة فانّ الناس عندنا على ثلاثة منازل : الأنبياء من أهل الجنة و من قالت الأنبياء انه من أهل الجنة فهو من أهل الجنة ، والمنزلة الأخرى للمشركين نشهد عليهم أنهم من أهل النار ، والمنزلة الثالثة للموحدين نقف عليهم فلا نشهد أنهم من اهل النار ولا من أهل الجنة ، ولكنا نرجو لهم و نخاف عليهم و نقول كما قال الله عز وجلّ : (خلطوا عملاً صالحاً و آخر سيئاً عسى الله ان يتوب عليهم) فنرجو لهم لأن الله تعالى قال : (إن الله لا يغفر ان يشرك به ويغفر ما دون ذلك لمن يشاء) ونخاف عليهم بذنوبهم و خطاياهم .

قال المتعلم رحمه الله: ما اعدل هذا القول و أبيه و أقربه من الحق و لكن اخبرنى هل آحد من الناس توجب له الجنة ان رأيته صواما قواما غير الأنبياء صلوات الله على نبينا و عليهم و من قالت له الأنبياء ؟

قال العالم رحمه الله : لا اوجب الجنة إلا لمن أوجبه النص ، وكذلك النار .

قال المتعلم رحمه الله: فما قولك فى أناس رووا : (إن المؤمن اذا زنى خلع الإيمان من رأسه كما يخلع القميص ثم اذا تاب اعيد اليه ايمانه (٥) أتشك فى قولهم أو تصدقهم ، فان صدقت قولهم دخلت فى قول الخوارج و إن شككت فى قولهم شككت فى امر الخوارج، و رجعت عن العدل الذى وصفت و ان كذبت قولهم قالوا انت تكذب بقول نبى الله عليه الصلاة والسلام فإنهم رووا ذلك عن رجال حتى ينتهى الى رسول الله عليه الصلاة والسلام.

قال العالم رحمه الله : أكذب هؤلاء ولا يكون تكذيبى لهؤلاء و

فى القلوب و غير القلوب ما يعلم رب العالمين فقد أتى بعظيمة و استوجب النار و الكفر.

قال المتعلم رحمه الله: قد وصفت العدل . ولكن أخبرنى من أين جآء أصل الإرجآء وما تفسيره و من الذى يؤخر و يرجىء أمره ؟

قال العالم رحمه الله : جاء أصل الإرجاء من قبل الملائكة حيث عرض الله عليهم الأسماء ثم قال لهم : (أنبئونى بأسماء هؤلاء) فخافت الملائكة الخطأ ان تكلموا بغير علم تعسفا فوقفت و قالت : (سبحانك لا علم لنا إلا ما علمتنا) و لم يبتدعوا ، كالرجل الذى يسأل عن الأمر الذى هو به جاهل ، فيتكلم فيه ولا يبالى ، فان لم يصب فهو مخطىء ، وان أصاب فهو غير محمود ، لأنه قال تعسفا بغير علم ، ولذلك قال الله تعالى لنبيه صلى الله عليه و سلم : (ولا تقف ما ليس لك به علمٌ) . أى لا تقل مالم تعلمه يقينا و قال (إنَّ السمع والبصر و الفؤاد كل اولئك كان عنه مسئولا) . فلم يرخص لرسوله أن يتكلم أو يعادى أو يقذف إنساناً بالبهتان بالظن من غير يقين . فكيف يصنع أناس يعادون و يعيبون آخرين ، بالظن من غير يقين ، و تفسير الوقوف انه إذا سئلت عن أمر لا تعلمه من حرام أو حلال أو انباء من كان قبلنا قلت : الله أعلم به . إذا جاء ثلاثة نفر بحديث لا نعلمه ولا نطيق علم ذلك بالتجارب والمقايس ترد علم ذلك الى الله تعالى و تقف. ومن تفسير الإرجاء أنه إذا كنت فى قوم على أمر حسن جميل و فارقتهم علي ذلك ثم بلغك أنهم صاروا فريقين يقاتل بعضهم بعضاً فانتهيت اليهم ، وهم على الأصل الذى فارقتهم عليه وقتل بعضهم بعضا فتسألهم فيقول كل واحد من الفريقين انه هو المظلوم ، وليس عليهم ولا لهم شهود من غيرهم ، وقد تري القتل بينهم و ليس المظلوم و الظالم منهم ببين ، وهما خصمان لا تجوز شهادة بعضهم على بعض فينبغى لك أن تعلم انهما

وفيهم قال الله عز وجل : (وإذا لقوا الذين آمنوا قالوا آمنا و إذا خلوا إلى شياطينهم قالوا انا معكم انما نحن مستهزئون) أى بمحمد و أصحابه بما نظهر لهم بألسنتنا من الإقرار و التصديق .

قال المتعلم رحمه الله: هذا لعمرى عدلٌ معروف و لكن أخبرنى من اين سمى الله الناس مؤمنين وكفاراً . ومن اين نحن نسميهم مؤمنين وكفاراً؟

قال العالم رضى الله عنه: سماهم مؤمنين و كفاراً بما فى القلوب لأنه تعالى يعلم ما فى القلوب ، ونحن نسميهم مؤمنين و كفاراً بما يظهر لنا من ألسنتهم من التصديق و التكذيب و الزى والعبادة ، وذلك بأنا لو انتهينا الى قوم لا نعرفهم غير أنهم فى المساجد ، مستقبلين الى القبلة يصلون سميناهم مؤمنين ، وسلمنا عليهم و عسى أن يكونوا يهوداً أو نصارى ، وكذلك كان المنافقون على عهد رسول الله صلى الله عليه وسلم كان المسلمون يسمونهم مؤمنين بما يظهرون لهم من الإقرار ، وهم عند الله كفارٌ بما فى القلوب من التكذيب، فمن هاهنا زعمنا أناً نسمى أناسا مؤمنين بما يظهر لنا منهم ، وعسى أن يكونوا عند الله كفاراً ، وآخرين نسميهم كفاراً بما يظهرون لنا من زى الكفار من غير أن يكون فيهم شىء من زى المؤمنين و عسى أن يكونوا عند الله تعالى مؤمنين من قبل إيمانهم بالله ، ويصلون من غير أن نعلم ذلك منهم. فلا يؤاخذنا الله سبحانه وتعالى بذلك ؛ لأنه لم يكلفنا علم القلوب و السرآئر ، وانماكلفنا ربنا أن نسمى الناس مؤمنين و نحبهم و نبغضهم على ما يظهر لنا منهم، والله أعلم بالسرائر ، وهكذا أمر الكرام الكاتبين أن يكتبوا ما يظهر لهم من الناس، وليسوا من القلوب بسبيل لأن ما فى القلوب لا يعلمه أحد إلا الله أو رسول يوحى اليه فمن ادعي علم ما فى القلوب بغير وحى فقد ادعى علم رب العالمين ، ومن زعم أنه يعلم بما

عينيه من أن يتناول رسوله بذكر شيءٍ يريد به عيبه و انتقاصه . وقد قال الله عز وجل فى تعظيم منزلة الرسول (من يطع الرسول فقد أطاع الله) لأنه جعل الرسول قائداً لجميع خلقه من الجنِّ والإنس . و أميناً على فرائضه و سننه . و لذلك قال الله تعالى (وما آتاكم الرسول فخذوه وما نهاكم عنه فانتهوا).

قال المتعلم رحمه الله : لقد أتيتنى بالنور فنور الله طريقك يوم القيامة و لكن أخبرنى عمن يزعم أنه يعرف الله ويقول أنا أشتهى أن أزعم أن لله ولدا .

قال العالم رضي الله عنه : سبحان الله فهل كان هذا وذا إلا واحدا. هذا رأسا ما سألت من قبل من مسائل المتعنتين . و لكن كيف تقول فى ميت انه يحتلم فكم لا يكون ميت يحتلم . فكذلك لا يكون موحد يشتهى أن يقول لله ولد.

قال المتعلم رحمه الله : هذا لعمرى كما قلت إنه من مسائل المتعنتين . وهذا محال من الكلام . ولكن أخبرنى عن النفاق اليوم . أليس هو النفاق الأول والكفر اليوم هو الكفر الأول . وكيف النفاق الأول؟

قال العالم رضى الله عنه: نعم النفاق اليوم هو النفاق الأول و الكفر اليوم هو الكفر الأول . كما أن الإسلام اليوم هو الإ سلام الأول. فأخبرك عن ذلك النفاق الأول انما كان التكذيب و الجحود بالقلب و اظهار التصديق و الإقرار باللسان. و كذلك هو اليوم فيمن كان و قد نعتهم عز وجل فى كتابه فقال (إذا جآءك المنافقون قالوا نشهد أنك لرسول الله) فقال الله عز وجل ردا عليهم و تكذيباً لهم (والله يعلم أنك لرسوله والله يشهد ان المنافقين لكاذبون) وليس تكذيبهم بأن ما قالوا كذب. ولكن انما كذبهم بأنهم ليسوا فى الإقرار و التصديق كما يظهرون بألسنتهم .

بالغنى الذى لا يفتقر والجواد الذي لا يبخل والرب الذي ليس له ولد والملك الذى ليس له شبيه زعموا أنّ الله فقير و يدالله مغلولة و عزير ابن الله والله تعالى على مثال صورة ابن آدم ؛ و كذلك الذين اتخذوا النيران و سجدوا للشمس والقمر . وقد قال الله تعالى : (وما يجحد بآياتنا إلا الكافرون) وقال : (فلا وربك لا يؤمنون حتى يحكموك فيما شجر بينهم ثمّ لا يجدوا فى أنفسهم حرجا مما قضيت و يسلموا تسليماً) فمن زعم انه يعرف الله ويكفر بمحمد صلى الله عليه وسلم استدللنا على انكاره للرب بكفره بمحمد . ومثل ذلك لو أن رجلا زعم انه يطيق ان يحمل عشرين قفيزاً. و نحن نراه يعجز عن حمل القفيزين عرفنا انه اذ عجز عن حمل القفيزين فهو فى العشرين اعجز و مثل هذا لو ان رجلا قال: انى اعرف ان الله تعالى حق غير انى لا اقر بأن هذا الإنسان مخلوقه لعرفنا انه كاذب فيما يزعم لأنه لو كان يعرف الله لعرف ان كل شيءٍ سواه مخلوقه . ومثل ذلك رجلٌ بحضرته السراج و نار ضخمة وهما عنده بمنزلة واحدة فى الدنو فزعم انه يبصر السراج ولا يبصر النار المشتعلة فى الحطب الضخم لعرفت انه كاذب لأنه لو كان يبصر السراج لكان لتلك النار الضخمة ابصر.

قال المتعلم رحمه الله: قد فرجت عنى و لكن اخبرنى عمن يزعم لرسول الله انا اعرف انك رسول الله و لكن اشتهى ان اقتلك.

قال العالم رضى الله عنه: هذه من مسائل المتعنتين . وهذا محال لو كان يعرف أنه رسول الله لم يشته قتله ولا موته ولا أذاه . ومثل ذلك كالرجل الذى يزعم لآخر أنك أحب الى من جميع الناس . ولكن أشتهى أن أقتلك بيدى و آكل لحمك . وليس أحد من الناس يزعم أنه يوحد الله تعالى و يؤمن بمحمد و يتناول رسول الله بمنقصة كأن يزعم أنه كان أعرابياً و كان فقيراً يريد به عيبه و انتقاصه فلو كان يعرف الله و يعرف أن محمدا رسوله لكان الله و رسوله أجل فى

من النجاة من الغرق إذا ركب البحر ، والظفر إذا قاتل ما أقدم على القتال ولا ركب البحر.

قال المتعلم: قد صدقت لأنى أعرف من نفسى أنى ربما أكلت الطعام يؤذينى فاذا فرغت ندمت ووطنت نفسى على أن لا أعود اليه. فاذا رأيته لم أصبر عنه ، و لكن أخبرنى عن الكفر ، فإنَّ الكفر له اسم و له تفسير .

قال العالم رحمه الله :إن الكفر له اسم وله تفسير و تفسيره الانكار و الجحود و التكذيب . وذلك أن الكفر بالعربية ، والعرب وضعوا اسم الكفر على الانكار ، والله تعالى إنما أنزل الكتاب بلسان عربى ، ومثل ذلك أنه اذا كان للرجل على آخر دراهم و قد حلت فتقاضاها فان أقرَّ بالحق و لم يقضه قال صاحبه ماطلنى ولا يقول كافرنى ، وان هو أنكرها و جحدها قال كافرنى و لم يقل ماطلنى، و كذلك المؤمن اذا ترك فريضة من غير أن يكفر بها سمى مسيئاً ؛ و إن تركها كفراً بها سمي كافراً جاحدا بفرآئض الله تعالى .

قال المتعلم رحمه الله : هذا عدل معروف أن يسمى الرجل جاحدا بما يجحد ومصدقا بما يصدق ، ومسيئاً بما يسىء ، و محسنا بما يحسن. ولكن أخبرنى عمن يصف التوحيد غير أنه يقول أنا كافرٌ بمحمد صلى الله عليه و سلم.

قال العالم رضى الله عنه : هذا لا يكون (٤) و ان كان سميناه كافرا بالله كاذبا بما يقول انه يعرف الله تعالى ويستدل على كفره بالله بكفره بمحمد لأن من كفر بالله كفر بمحمد .و ليس من قبل كفره بمحمد كفره بالله كما أن النصارى من كفرهم بالواحد الذي ليس له ولد زعموا أن الله تعالى ثالث ثلاثة . و كذلك اليهود من كفرهم

٤- يعنى هذا لا يقع . وان وقع سميناه كافراً (ز).

قال العالم رضى الله عنه : إن المؤمن لا يكون لله عدواً و إن ركب جميع الذنوب بعد أن لا يدع التوحيد. وذلك بأن العدو يبغض عدوه و يتناول عدوه بالمنقصة و المؤمن قد يرتكب العظيم من الذنب ، والله مع ذلك أحب إليه مما سواه و ذلك أنه لو خير بين ان يحرق بالنار او يفترى على الله من قلبه لكان الإحراق بالنار أحب اليه من ذلك.

قال المتعلم: إن كان الله أحب اليه مما سواه فلم يعصيه ؟ و هل يكون أحد يحب أحداً فيعصيه فيما يأمره ؟ .

قال العالم رحمه الله : نعم قد يحب الولد والده و ربما عصاه، وهذا المؤمن : الله أحب اليه مما سواه و إن عصاه ، وإنما يعصيه لأنّ الشهوة ظاهرة غالبة ، وإنما تغلب عليه الشهوات فإنه ربما كان الرجل عاملاً لسلطان فينزع عن عمله فيعذب بأنواع من العذاب ثم إذا ترك رجع الى عمله إن قدر عليه ، والمرأة تلقى ما تلقى فى نفاسها ثم إذا قامت طلبت الولد.

قال المتعلم: قلت ما يعرف من غلبة الشهوة لأنه كم من عابد صرعته الشهوة و آدم و داود عليهما السلام منهم (٣) و لكن أخبرنى عن هذا المؤمن أيركب المعصية و هو يعلم أنه يعذب عليها ؟ .

قال العالم رحمه الله : ما يركبها و هويعلم أنه يعذب عليها لكنه يركبها لخصلتين أما إحداهما فانه يرجو المغفرة ، وأما الأخرى فانه يأمل التوبة قبل المرض و الموت.

قال المتعلم: أو يقدم الرجل على ما يخاف أن يعذب عليه ؟

قال العالم رحمه الله : نعم ربما يقدم الرجل على ما يخاف أن يضره من طعام أو شراب أو قتال أو ركوب بحر ، ولولا ما يرجوه

٣-هكذا فى الأصل و لو كان المتعلم أرعى للأدب لكان أنسب (ز).

لأهل هذه الشهادة بالمغفرة أفضل لحرمة هذه الشهادة والإقرار بها ، لأنه ليس بشيءٍ يطاع الله فيه أفضل من الإقرار بهذه الشهادة، وجميع ما أمر الله تعالى به من فرائضه فى جنب الإقرار بهذه الشهادة أصغر من البيضة فى جنب السماوات السبع والأرضين السبع وما بينهنّ. فكما أن ذنب الإشراك أعظم كذلك أجر الشهادة أعظم ، وقد ذكر الله عز وجلّ فى تعظيم ذنب الإشراك ما لم يذكره فى تعظيم شيءٍ من الأعمال السيئة ، فإنه قال (إنّ الشرك لظلمٌ عظيمٌ) . ولم يقل مثل ذلك فى شيءٍ من الأعمال السيئة ، وقال تعالى (ومن يشرك بالله فكأنما خر من السمآء فتخطفه الطير أو تهوى به الريح فى مكان سحيق) و قال تعالى (تكاد السماوات يتفطرن منه وتنشق الأرض و تخر الجبال هدا أن دعوا للرّحمن ولدا) و لم يقل شيئاً من هذه الآيات فى القتل وما هو دونه .

قال المتعلم: ما تزيدنى إلا رغبة فى مذاكرتك فجزاك الله عن جميع المؤمنين خيرا ما أحسن قولك ورأيك و سيرتك فى محسنهم و مسيئهم ! و أعرفك بفضلهم و أرحمك بهم ! و لكن أخبرنى هل يفضل أهل العدل بعضهم بعضاً فى قولهم فى أهل القبلة ؟

قال العالم رضى الله عنه : أما أهل العدل فقولهم فى تعظيم حرمات الله واحد غير أن بعضهم أفضل من بعض فى العلم و الحجج فى تعظيم حرمات الله تعالى و الدعاء اليه و تحمل المؤنات فيه و شدة الإهتمام بفساد الأمة و البحث عن تعظيم حرماتهم و الذب عنهم كمثل عسكر بحضرة العدو ، وقد اجتمعت كلمتهم وَ أيديهم على عدوهم غير أن بعضهم يفوق بعضاً فى العلم بالقتال و الحروب و المكايدة وبذل السلاح والمال والتحريض للأصحاب على القتال .

قال المتعلم: لعمرى ما أعرف من القياس (أوضح من هذا) و لكن أخبرنى هل يكون المؤمن إذا ارتكب الكبائر لله عدوا ؟.

ذكرت من الرجاء لهما فإنّهما لا يستويان عندى لأنى لصاحب الذنب الصغير أرجى منى لصاحب الذنب الكبير ، والقياس فى ذلك رجلان ركب أحدهما البحر والآخر ركب نهراً صغيرا ، وأنا أتخوف عليهما الغرق، وأرجو لهما النجاة جميعاً غير أنى على صاحب البحر أخوف أن يغرق منى علي صاحب النهر الصغير، وأنا لصاحب النهر الصغير أرجى بالنجاة منى لصاحب البحر ، وكذلك أنا على صاحب الذنب الكبير أخوف منى لصاحب الذنب الصغير ، وأنا لصاحب الذنب الصغير أرجى منى لصاحب الذنب الكبير و أنا فى ذلك أرجو لهما و أخاف عليهما على قدر أعمالهما.

قال المتعلم: ما أحسن ما تقيس و لكن أخبرنى عن الإستغفار لصاحب الكبيرة أفضل أو الدعاء عليه أو أنت بالخيار فيما بين الدعاء عليه باللعنة والإستغفار فبين لى هذا كله.

قال العالم رضى الله عنه :الذنب على منزلتين غير الإشراك بالله تعالى فأى الذنبين ركب هذا العبد فإنّ الدعاء له بالإستغفار أفضل و إن دعوت عليه باللعنة لم تأثم ، وذلك بأنه إذا ركب ذنباً منك و عفوت عنه و لم تدع عليه كان أفضل و إن ركب ذنباً فيما بينه و بين خالقه بعد أن كان لم يشرك بالله فرحمته و دعوت له بالمغفرة لحرمة الشهادة كان هذا أفضل و إن دعوت عليه بالهلاك لم تأثم، وذلك بأنك تقول يارب خذه بذنبه ، وانما تكون آثما إذا أنت قلت يا رب خذه بغير ذنب ، فالإستغفار أفضل لخصلتين أما إحداهما فلأنه مؤمن ، والأخرى لأنك لا تستيقن أنّ الله معذبه ، ولو استيقنت أن الله معذبه لكان حراما عليك الإستغفار له ، وقد نهى الله عز وجلّ أن يستغفر لمن أوجب له النار ، والذى يستغفر الله لمن قال الله انه يعذبه فيسأل ربه أن يخلف قوله كالذى يقول : يا رب لا تمتنى واحدة ، وقد قال الله عز وجلّ (كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ) فالدعاء

ولم ينقصنا حقنا و أعطانا حتى أرضينا ، فإنّ ذلك ليس بظلم ، والأنبياء و الرسل لهم الفضل فى الدنيا على جميع الناس . لأنّهم هم القادة ، وهم أمنآء الرحمن . ولا يدانيهم أحد من الناس . فى عبادتهم و خوفهم و خشوعهم و تحملهم المؤنات فى ذات الله تعالى و كذلك انما أدرك الناس بإذن الله الفضل بهم . فلهم مثل أجور من يدخل الجنّة بدعآئهم .

قال المتعلم: لقد وصفت العدل فأوضحت فجزاك الله الجنّة و لكن أخبرنى هل تعلم من المعاصى شيئاً يعذب الله عليه (البتة) غير الشرك أو تزعم أنها كلها مغفورة فإن زعمت ان بعضها مغفور فما المغفور منها ؟

قال العالم رضى الله عنه : ما أعلم شيئاً من المعاصى يعذب الله عليه غير الشرك وما أستطيع الشهادة على أحد من أهل المعاصى من أهل القبلة ان الله يعذبه البتة عليها غير الإشراك بالله . و قد علمت أن بعضها مغفور ، ولا أعرفها لقول الله تعالى : (ان تجتنبوا كبائر ما تنهون عنه نكفر عنكم سيئاتكم) فلست أعرف جميع الكبائر ولا السيئات التى تغفر و التى لا تغفر لأنى لا أدرى لعل الله يغفر ما دون الشرك من المعاصى كلها لأنه قال: (إنّ الله لا يغفر أن يشرك به و يغفر ما دون ذلك لمن يشآء). فلست ادرى لمن يشاء المغفرة منهم ولمن لا يشاء.

قال المتعلم : ألست تدرى أنه لعل الله يغفر للقاتل و يعذب صاحب النظرة أو ليسا عندك بمنزلة واحدة فى الرجاء لهما ؟

قال العالم رحمه الله: قد أعلم أنه ان كان الله يغفر للقاتل فانّ صاحب النظرة أجدر أن يغفر له، و إن عذب على النظرة فهو على القتل أجدر أن يعذب ، لأنه تعالى قال: (إنّ أكرمكم عند الله أتقاكم) و صاحب النظرة إذا لم يقتل كان أتقى من القاتل ، وأما ما

فأثبته بقياس كان اجدر أن يفطن له.

قال العالم رحمه الله: نعم ما رأيت في طلب القياس، وهكذا يصنع من أراد أن ينتفع بالمذاكرة فيما بينه وبين صاحبه اذا لم يعرف ما قيل له التمس القياس، واعلم ان القياس الصواب يحققي لطالب الحق حقه، ومثل القياس مثل الشهود العدول لصاحب الحق علي ما يدعي من الحق ولولا انكار الجهال للحق لم يتكلف العلماء القياس والمقايسة. فاما ما طلبت من القياس في ان يقيننا ويقين الملائكة واحد وخوفهم أشد من خوفنا بأنه كيف يكون ذلك؟ فأخبرك ان القياس في ذلك كرجلين عالمين بالسباحة لايفوق احدهما صاحبه في شيء من الأمور فانتهيا إلي نهر كثير الماء شديد الجرية فأحدهما علي دخوله اجرأ والآخر أجبن أو كرجلين بهما مرض واحد واتيا بدواء واحد شديد المرارة فأحدهما علي شربة اجرأ والآخر أجبن.

قال المتعلم: لحسن ما فسرت لكن أخبرني ان كان إيماننا مثل ايمان الرسل اليس ثواب إيماننا مثل ثواب إيمانهم، فان كان ثواب إيماننا مثل ثواب إيمانهم فما فضلهم علينا؟ وقد استوينا في الدنيا بالايمان واستوينا في الآخرة في ثواب الايمان فان كان ثواب ايماننا دون ثواب ايمانهم أليس هذا ظلما، إذكان إيماننا مثل ايمانهم ولم يجعل لنا من الثواب ما جعل لهم.

قال العالم رضي الله عنه: لقد أعظمت المسألة، ولكن تثبت في الفتيا ألست تعلم أن ايماننا مثل إيمانهم، لأناآمنا بكل شيء آمنت به الرسل؟ ولهم بعد علينا الفضل في الثواب علي الإيمان وجميع العبادة. لأن الله تعالي كما فضلهم بالنبوة علي الناس كذلك فضل كلامهم وصلاتهم وبيوتهم ومساكنهم وجميع أمورهم علي غيرها من الأشياء،ولم يظلمنا ربنا اذ لم يجعل ثوابنا مثل ثوابهم و ذلك أنَّه كان انما يكون الظلم لو نقصنا حقنا فأسخطنا . فأما اذا زاد أولئك

الملائكة وصدقت به الانبياء والرسل فمن ها هنا زعمنا أن ايماننا مثل ايمان الملائكة لأننا آمنا بكل شيء آمنت بهالملائكة مما عاينته الملائكة من عجائب آيات الله ولم نعاينه نحن.

قال المتعلم: جعلك الله من الفائزين ما احسن ما وصفت وقد عرفت الآن أن ايماننا مثل الايمان الملائكة وتصديقنا مثل تصديقهم ويقيننا مثل يقينهم ولكن أخبرني من أين هم أشد خوفا وأطوع لله منا؟ ومن أين قالت الجهال اذا رأوا من انسان زلة أو جزعا عند مصيبة أو جبنا من عدو أو حرصا علي الهوي هذا من ضعف اليقين.

قال العالم رحمه الله: أما قول الجهّال هذا من ضعف اليقين فانما قالوا ذلك لجهالتهم بتفسير اليقين. واليقين بالشيء هو العلم بالشيء حتي لا يشك فيه فليس احد من اهل الشهادة يشك في الله وكتبه ورسله، وان ركب ما ركب وانما نقيس امر الناس بأمر انفسنا. لانه ربما كانت منا الزلة أو الجزع عند المصيبة أو جبن من عدو فلا يدخل علينا شك في الله ولا في شيء مما جاء من عند الله فغيرنا عندنا بمنزلة انفسنا. وأما قولك من أين هم أشد خوفا او اطوع لله منا فذلك لخصال فواحدة منها انهم كما فضلوا بالنبوة والرسالة فضلوا كذلك بالخوف والرعبة وجميع مكارم الأخلاق علي من سواهم، والخصلة الاخري انهم عاينوا من الملائكة والعجائب مالم نعاين والخصلة الثالثة انهم كانوا لايجزعون عند المصيبة، والرابعة انهم كانوا يعاينون ماينزل بغيرهم من العقوبة علي المعصية وكان ذلك ايضا مما يحجزهم عن المعاصي.

قال المتعلم: لقد وقفت علي ما وصفت فلم تزل تصف عدلا وتقول عرفا ولكن أحب ان تأتيني بقياس فيما وصفت من يقيننا ويقينهم وخوفنا وخوفهم وجرأتنا وجرأتهم كيف ذلك؟ فان الجاهل اذا كان مهتما بأمر عاقبته ويريد ان يتعلم ووصفت له امرا لم يفطن له

رضيٌ بها. ولا تكونن كالذي يسمع الكلمة فيكرهها ثم يتفوه بها ارادة الشين فيذيعها بين الناس. ولا يقول عسي أن يكون لهذه الكلمة تفسير ووجه هو عدل ولا أعلمه أفلا أسأل صاحبي عن تفسيرها أو لعلها كلمة جرت علي لسانه ولم يتعمد بها فينبغي لي أن أتثبت ولا أفضح صاحبي ولا أشينه حتي أعلم ما وجه كلامه.

قال المتعلم: ثبتك الله ووفقك وأدام لك صالح الذي اعطاك قد عرفت الذي قلت، فلا تؤخذني بما كان مني اني متعلم ولكن أخبرني عما وصفت من التصديق والمعرفة والاقرار والاسلام واليقين ما منزلتهن وتفسيرهن عندك؟

قال العالم رحمه الله: ان هذه أسماء مختلفة ومعناها واحد هو الايمان وحده وذلك بأن يقر بأن الله ربه ويصدق بأن الله ربه ويتيقن بأن الله ربه ويعرف بأن الله ربه فهذه أسماء مختلفة ومعناها واحد كالرجل يقال له يا إنسان ويا رجل ويا فلان وانما يعني القائل بها واحدا وقد دعاه بأسماء مختلفة.

قال المتعلم: رحمك الله لو لا ما أعرف من نفسي من قلة العلم وعجز الرأي لم أقصد اليك. فان رأيت مني ما تكره ودخلت عليك مؤونة فلا تلمني. فان مؤونة معالجة مرض المريض علي الطبيب ومؤونة عمي الأعمي علي البصير كذلك ينبغي للعالم أن يتحمل مؤونة الجاهل. وقد عرفت أن من الكلام كلاما يفزع منه الجاهل اذا سمعه فاذا فسر له اطمأن. ولحسن ما فسرت الايمان والتصديق واليقين والاخلاص ولكن اخبرني من أين ينبغي لنا ان نقول: ان ايماننا مثل ايمان الملائكة والرسل. وقد نعلم انهم كانوا أطوع لله عز و جل منا.

قال العالم رضي الله عنه: قد علمت انهم كانوا اطوع لله منا وقد حدثتك ان الايمان غير العمل فايماننا مثل ايمانهم لأن صدقنا من وحدانية الرب وربوبية وقدرته وبماجاء من عنده بمثل ما اقرت به

ولكن اداؤه من قبل اقراره. والعبيد من قبل اقرارهم لمواليهم بالعبودية يعملون لهم. وليس من قبل عملهم يقرون لهم بالعبودية. وذلك أنه كم من انسان يعمل لآخر. ولا يكون بذلك مقرا له بالعبودية. ولا يقع عليه اسم الاقرار بالعبودية. وآخر قد يكون مقرا بالعبودية ولا يعمل فلا يذهب عنه اسم اقراره بالعبودية.

قال المتعلم: لحسن ما فسرت ولكن أخبرني ما الايمان؟

قال العالم رضي الله عنه: الايمان هو التصديق والمعرفة واليقين والاقرار والاسلام، والناس في التصديق علي ثلاثة منازل، فمنهم من يصدق بالله وبما جاء منه بقلبه ولسانه ومنهم من يصدق بلسانه ويكذب بقلبه ومنهم من يصدق بقلبه ويكذب بلسانه.

قال المتعلم: لقد فتحت لي مسألة لم أهتد اليها فأخبرني عن أهل هذه المنازل الثلاثة أهم عند الله مؤمنون؟

قال العالم رحمه الله: من صدق بالله وبماجاء من عندالله بقلبه ولسانه فهو عند الله وعند الناس مؤمن. ومن صدق بلسانه وكذب بقلبه كان عندالله كافرا وعند الناس مؤمنا، لأن الناس لا يعلمون ما في قلبه. وعليهم أن يسموه مؤمنا بما ظهر لهم من الاقرار بهذه الشهادة وليس لهم أن يتكلفوا علم ما في القلوب. ومنهم من يكون عند الله مؤمنا وعندالناس كافرا وذلك بان الرجل يكون مؤمنا بالله ويظهر الكفر في حالة التقية بلسانه فيسميه من لا يعرف أنه يتقي كافرا وهو عندالله مؤمن.

قال المتعلم: لقد وضحت عدلا. ولكن أراك قد كثرت الايمان في قولك ان الايمان هو التصديق والمعرفة والاقرار والاسلام واليقين.

قال العالم رحمه الله: أصلحك الله لاتكونن منك العجلة، وتثبت في الفتيا وان انكرت شيئا مما أذكره لك فسل عن تفسيره ان كنت مناصحا. فرب كلمة يسمعها الانسان فيكرهها فاذا أخبر بتفسيرها

وقال سبحانه : (وما ارسلنا من قبلك من رسول الا نوحي اليه انه لا اله الا انا فاعبدون). وقال جل و علا: (لاتبديل لخلق الله ذلك الدين القيم). اي لاتبديل لدينه. فالدين لم يبدل ولم يحول ولم يغير، والشرائع قد غيرت و بدلت لانه رب شئ قد كان حلالا لاناس قد حرمه الله عز و جل علي آخرين.ورب امر امر الله به اناسا ونهي عنه آخرين. فالشرائع كثيرة مختلفة. والشرائع هي الفرائض مع انه لو كان العمل بجميع ما امر الله به والكف عن جميع ما نهي الله عنه دينه لكان كل من ترك شيأ مما امر الله تعالي به او ركب شيأ مما نهي الله عنه تاركا لدينه ولكان كافرا. واذا صار كافرا ذهب الذي بينه وبين المسلمين من المناكحة والموارثة واتباع الجنائز واكل الذبائح واشباه هذا لان الله تعالي اوجب ذلك كله بين المؤمنين من اجل الايمان الذي به حرم الله تعالي دماءهم واموالهم الا بحدث. وإنما امر الله تعالي المؤمنين بالفرائض بعد ما اقروا بالدين فقال سبحانه: (قل لعبادي الذين آمنوا يقيموا الصلاة).وقال الله تعالي: (يا ايُّها الذين آمنوا كتب عليكم القصاص) (ياايها الذين آمنوا اذكروا الله) واشباه هذا. فلو كانت هذه الفرائض هي الايمان لم يسمهم مؤمنين حتي يعملوا بها وقد فضل الله تعالي الايمان من العمل فقال تعالي (الذين آمنوا وعملوا الصلحات). وقال (بلي من اسلم وجهه لله وهو محسن) اي مع ايمانه. وقال: (من اراد الآخرة وسعي لها سعيها وهو مؤمن) فجعل الايمان غير العمل. فالمؤمنون من قبل ايمانهم بالله يصلون ويزكون ويصومون ويحجون ويذكرون الله وليس من قبل صلاتهم وزكاتهم وصومهم وحجهم بالله يؤمنون. وذلك بأنهم آمنوا ثم عملوا فكان عملهم بالفرائض من قبل ايمانهم بالله. ولم يكن إيمانهم من قبل عملهم بالفرائض. ومثل ذلك ان الرجل إذا كان عليه الدين وهو يقر بالدين ثم يؤدي. وليس يؤذي ثم يقر بالدين. وليس إقراره من قبل ادائه

اهتمامهم بأمر عاقبتهم حيث ينتصبون للناس فيحدثونهم بما قد علمو أن بعضه منسوخ، والعمل بالمنسوخ اليوم ضلالة. فيأخذ به الناس فيضلون. وقد نعلم أن رسول الله عليه وسلم لم يكن ليفسر الآية الواحدة علي نوعين فما كان من القرآن ناسخا فسره الجميع الناس ناسخا، وكذلك المنسوخ فسره لجميع الناس منسوخا. وأما الأخبار والصفات التي قد كانت فانه ليس في شئ منها منسوخ، وانما دخل الناسخ والمنسوخ في الامر والنهي.

قال المتعلم: جزاك الله عني الجنة، فنعم المعلم انت انك فتحت لي بابا من العلم لم اهتد له. وقد بينت لي من أقاويل هؤلاء القوم مالا أبالي أن لا أزداد بصيرة في ضعف قولهم وعجز رأيهم. ولكن اخبرني بالرد علي الصنف الثاني في قولهم ان دين الله كثير،وهو العمل بجميع ما افترض الله والكف عن جميع ما حرم الله.

قال العالم رضي الله عنه: ألست تعلم ان رسل الله صلوات الله وسلامه عليهم اجمعين لم يكونوا علي اديان مختلفة لم يكن كل رسول منهم يأمر قومه بترك دين الرسول الذي كان قبله لأن دينهم كان واحدا. وكان كل رسول يدعو الي شريعة نفسه وينهي عن شريعة الرسول الذي قبله لأن شرائعهم كثيرة مختلفة. ولذلك قال الله تعالي: (لكل جعلنا منكم شرعة ومنهاجا ولو شاء لجعلكم امة واحدة). واوصاهم جميعا باقامة الدين وهو التوحيد وان لايتفرقوا لانه جعل دينهم واحدا فقال:(شرع لكم من الدين ما وصي به نوحا والذي أوحينا اليك وما وصينا به ابراهيم وموسي وعيسي ان أقيموا الدين «٢»ولاتتفرقوا فيه).

٢-وللدين اطلاق يشمل الأحكام العملية كقوله تعالى « ليتفقّهوا فى الدين» وقوله عليه السلام (اذا أراد الله بعبد خيراً فقّهه فى الدين) فالدين الإستسلام لحكم الدليل القائم . فدليل الاعتقاد قائم دائماً فيستسلم له دائما ودليل الأحكام العملية قابلٌ للنسخ فما لم يقم دليلٌ للنسخ فهو قائمٌ الحكم و كذا الناسخ (ز).

تبغض فيه لانك لاتدري المخطئ من المصيب.

قال المتعلم: لقد كشفت عني الغطاء وجعلت أري البركة في مذاكرتك: ولكن ارأيت ان كان رجل يصف عدلا، ولايعرف جور من يخالف ولا عدله ايسعه ذلك وان يقال انه عارف بالحق او هو من اهله؟

قال العالم رحمه الله: اذا وصف عدلا، ولايعرف جور من يخالفه فانه جاهل بالجور والعدل. واعلم يا اخي ان اجهل الاصناف كلها واردأهم منزلة عندي لهؤلاء، لأن مثلهم كمثل اربعة نفر يؤتون بثوب ابيض فيسألون جميعاعن لون ذلك الثوب فيقول واحد من هؤلاء الأربعة: هذا ثوب احمر، ويقول الآخر هذا ثوب اصفر، ويقول الثالث ثوب اسود، ويقول الرابع ثوب ابيض فيقال له ما تقول في هؤلاء الثلاثة اصابوا ام اخطأوا؟ فيقول: اما انا فقد اعلم ان الثوب ابيض وعسي ان يكون هؤلاء قد صدقوا، وكذلك هذا الصنف من الناس يقولون انا نعلم ان الزاني ليس بكافر. وعسي ان يكون الذين يرون ان الزاني إذا زني نزع منه الايمان كما ينزع السر بال كان صادقا ولانكذبه. ويقولون ان من مات ولم يحج فقد اطاق الحج فنحن نسميه مؤمنا ونصلي عليه ونستغفر له ونقضي عنه حجه ولانكذب من يقول:مات يهوديا أو نصرانيا، ينكرون قول الشيعة ويقولون قولهم، وينكرون قول الخوارج ويقولون قولهم. وينكرون قول المرجئة ويقولون قولهم ويرون تحقيق ذلك وتزييف أقوال هؤلاء الاصناف الثالثة، ويروون في ذلك روايات يزعمون أن نبي الله صلي الله عليه وسلم قالها. وقد علمنا أن الله عز و جل انما بعث رسوله رحمة ليجمع به الفرقة، وليزيد الألفة. ولم يبعثه ليفرق الكلمة، يحرش المسلمين بعضهم علي بعض. ويزعمون أنه إنما جاء الاختلاف بهذه الروايات لأن منها ناسخا و منسوخا فنحن نروي كما سمعناه. فويح لهم ما اقل

له آخر: اثبت مكانك ولاتطلبن المخاضة.

قال العالم رحمه الله: أراك قد ابصرت بعض عيوبهم والحجة عليهم، ولكن قل لهم اذا قالوا ألا يسعك ما وسع أصحاب النبي صلي الله عليه وسلم: بلي يسعني ما وسعهم لو كنت بمنزلتهم، وليس بحضرتي مثل الذي كان بحضرتهم، وقد ابتلينا بمن يطعن علينا ويستحل الدماء منا، فلا يسعنا أن لانعلم من المخطئ منا والمصيب؟ وان لا نذب عن أنفسنا وحرمنا.فمثل أصحاب النبي صلي الله عليه وسلم كقوم ليس بحضرتهم من يقاتلهم فلا يتكلفون السلاح، ونحن قد ابتلينا بمن يطعن علينا ويستحل الدماء منا، مع ان الرجل اذا كف لسانه عن الكلام فيما اختلف فيه الناس وقد سمع ذلك لم يطق ان يكف قلبه، لأنه لابد للقلب من أن يكره أحد الامرين أو الأمرين جميعا. فأم ان يحبهما وهما مختلفان فهذا لايكون، فاذا مال القلب إلي الجور احب اهله. وإذا احب القوم كان منهم، وإذا مال القلب الي الحق واهله كان لهم وليا، وذلك بأن تحقيق الأعمال والكلام لا يكون الا من قبل القلب، وذلك ان من آمن بلسانه ولم يؤمن بقلبه لم يكن عندالله مؤمنا.ومن آمن بقلبه و لم يتكلم بلسانه كان عند الله مؤمناً.

قال المتعلم: هو كما قلت ولكن بين لي هل يضرني اذا لم أعرف المخطئ من المصيب؟

قال العالم رحمه الله: لا يضرك في خصلة، ويضرك بعد في خصال غير واحدة فأما الخصلة التي لا تضرك فانها انك لا تؤاخذ بعمل المخطئ، واما الخصال التي تضرك فواحدة منها اسم الجهالة يقع عليك لأنك لا تعرف الخطأ من الصواب والثانية عسي ان ينزل بك من الشبهة ما نزل بغيرك ولا تدري ما المخرج منها لأنك لاتدري امصيب انت ام مخطئ فلاتنزع عنها، والثالثة لا تدري من تحب في الله ومن

قال المتعلم - وهو أبو مقاتل - : أتيتك أيها العالم - وهو أبو حنيفة - لأنتفع بمجالستك لما أتيقن من فضلك ، و أرجو أن ينفعنى الله تعالى بك . فأفتنى عافاك الله إن أنا سألتك ، لتستحق بذلك الثواب من الله سبحانه إنّى ابتليت بأصناف من الناس و سألونى عن أشيآء لم اهتد لجوابها، و لم أترك الحق الذى بيدى. و ان عجزت عن جوابهم ، و عرفت أنّ للحق من يعبر عنه ، وليس الحق بمنقوض و الباطل مزهوق به، و كرهتُ ايضا لنفسى الجهالة بأصل الدين و ما انتحل من الحق و ان تكون منزلتى فى اصل ما ادعى كمنزلة الصبى المتعلم الذى لا علم له بأصل ما يتكلم به، أو كمنزلة المبرسم أو المجنون الذى يهذى بما ينقض على نفسه و يشين به نفسه ، فأجبت اصلحك الله تعالى ان اكون عالما بأصل ما انتحل من الحق و اتكلم به حتى اذا جاءنى ماردٌ يتمرد على، أو يريد أن يزيلنى عن الحق لم يطق، و ان جاءنى متعلمٌ اوضحتُ له و اكون على بصيرة من أمرى.

وقال العالم : نعم ما رأيت في ابتحاثك عما يغنيك، واعلم ان العمل تبع للعلم كما أن الاعضاء تبع للبصر، فالعلم مع العمل اليسير أنفع من الجهل مع العمل الكثير، ومثل ذلك الزاد القليل الذي لابد منه في المفازة مع الهداية بها أنفع من الجهل مع الزاد الكثير، ولذلك قال الله تعالي: (قل هل يستوي الذين يعلمون والذين لايعلمون) و (انما يتذكر إولو الالباب).

قال المتعلم: لقد زدتني في طلب العلم رغبة، فأما قول الاصناف فإني سأبدأ بأدناهم منزلة عندي إنشاءالله تعالي، فأخبرني بالحجج عليهم رأيت أقواما يقولون لاتدخلن هذه المداخل فان اصحاب نبي الله صلي الله عليه وسلم لم يدخلوا في شيء من هذه الأمور وقد يسعك ما وسعهم. وان هؤلاء زادوني غما، ووجدت مثلهم كمثل رجل في نهر عظيم كثير الماء كاد أن يغرق من قبل جهله بالمخاضة فيقول

بسم الله الرّحمن الرّحيم

قال أبو الحسن على (١) بن خليل الدمشقى المعروف بابن قاضى العسكر أنبأنا أبو الحسن برهان الدين على بن الحسن البلخى عن أبى المعين ميمون بن محمد المكحولى النسفى عن أبيه عن عبد الكريم بن موسى البزدوى عن أبى منصور محمد الماتريدى عن أبى بكر أحمد اسحاق الجوزجانى ، عن أبى سليمان موسى الجوزجانى وعن محمد بن مقاتل الرازى كلاهما عن أبى مطيع الحكم بن عبد الله البلخى وعصام بن يوسف البلخى و هما عن أبى مقاتل حفص بن سلم السمرقندى عن الإمام أبى حنيفة فيما أجابه على أسئلته أنه قال:

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله ربّ العالمين ، و صلى الله على محمد سيد المرسلين ، و خاتم النبيين ، و على عباد الله الصالحين ، أما بعد فأوصيك بتقوى الله و طاعته ، و كفى بالله حسيبا و جازيا . و رزقنا الله حياة طيبة و منقلبا كريما ، و قد أجبتك فيما سألت عنه و لو لا كراهية التطويل و أن يكثر لك شرحت لك الامور التى أجبتك بها . ثمّ لا آلوك و نفسى خيرا و الله المستعان و عليه التكلان .

١- روى عنه الحافظ الشرف الدمياطى . و عنه الحافظ عبد القادر القرشى. و أسانيد أصحاب الاثبات اليه معروفة (ز).

العالم والمتعلم

رواية أبى مقاتل عن أبى حنيفة
رضى الله عنهما

بتحقيق

محمد زاهد الكوثرى

لجمع الثلاثة في الحكم بجملة واحدة لايجملتين مع عدم التخالف بينهم في الحكم. وهذا رأي وجيه من الحافظ الزبيدي الا أنه لم يكن رأي النسخة التي فيها (ما ماتا) وانما حكي ذلك عمن رآها، وإني بحمدالله رأيت لفظ (ما ماتا) في نسختين بدار الكتب المصرية قدمتين كما رأي بعض أصدقائ لفظي (ما ماتا) و (علي الفطرة) في نسختين قديمتين بمكتبة شيخ الاسلام المذكورة وعلي القاري بني شرحه علي النسخة الخاطئة وأساء الأدب سامحه الله. وكتب الرجال شحيحة في ذكر بعض الوفايات، فعلي بن أحمد الفارسي توفي عن سن عالية سنة ٣٣٥ هـ ونصير بن يحيي البلخي من أصحاب أبي سليمان الجوزجاني وابي مطيع توفي سنة ٢٦٨ هـ وقد ناهز التسعين، ومحمد بن مقاتل الرازي من اصحاب محمد بن الحسن توفي سنة ٢٤٨ هـ وعصام بن يوسف توفي سنة ٢١٠ هـ عن ٨٤ سنة، ووفيات بعض هؤلاء في نوازل أبي الليث السمرقندي، وقد وقع في بعض النسخ المطبوعة والمخطوطة وفي بعض ما طبع لي (أبو مقاتل) و (نصر) بدل (ابن مقاتل) و (نصير) غلطا فوجبت الاشارة إلي ذلك، وهذا ما عن لي ذكره قبل تلك الرسائل المروية عن فقيه الملة أبي حنيفة النعمان بن ثابت رضي الله عنه وعن اصحابه وسائر أئمة الفقه وعلماء هذه الأمة أجمعين.

محمد زاهد الكوثري

وأما الفقه الأكبر رواية حماد بن أبي حنيفة عن أبيه فله شروح كثيرة. وقد طبع مرات في كثير من العواصم كما طبع كثير من شروحه، وأما سنده ففي النسخة الخطية المحفوظة ضمن المجموعة رقم (٢٢٦) بمكتبة شيخ الاسلام العلامة عارف حكمت بالمدينة المنورة زادها الله تكريما، ففي أولها شد الشيخ ابراهيم الكوراني في الكتاب الي علي بن أحمد الفا رسي عن نصير بن يحيي عن ابن مقاتل (محمد بن مقاتل الرازي) عن عصام بن يوسف عن حماد بن أبي حنيفة عن أبيه رضي الله عن الجميع، وفي مكتبة شيخ الاسلام هذه نسختان من الفقه الاكبر رواية حماد قديمتان وصحيحتان فياليت بعض الطابعين قام باعادة طبع الفقه الاكبر من هاتين النسختين مع المقابلة بنسخ دار الكتب المصرية.

ففي بعض تلك النسخ: وأبو النبي صلي الله عليه وسلم ماتا علي الفطرة ـ و (الفطرة) سهلة التحريف الي (الكفر) في الخط الكوفي، وفي اكثرها: (ما ماتا علي الكفر)، كأن الامام الاعظم يريد به الرد علي من يروي حديث (أبي و أبوك في النار) ويرى كونهما من اهل النار. لأن انزال المرء في النار لايكون الا بدليل يقيني وهذا الموضوع ليس بموضوع عملي حتى يكتفي فيه بالدليل الظني.

ويقول الحافظ محمد المرتضي الزبيدي شارح الاحياء والقاموس في رسالته (الانتصار لوالدي النبي المختار) ـ وكنت رأيتها بنخطه عند شيخنا أحمد بن مصطفي العمري الحلبي مفتي العسكر العالم المعمر ـ ما معناه: إن الناسخ لما رأي تكرر (ما) في (ما ماتا) ظن أن احداهما زائدة فحذفها فذاعت نسخته الخاطئة، ومن الدليل علي ذلك سياق الخبر لأن ابا طالب والأبوين لوكانوا جميعا علي حلة واحدة

وأما الفقه الأبسط فسنده في نسخة دارالكتب المصرية (١) برواية أبي بكر الكاساني ـ صاحب البدائع عن العلاء السمرقندي ـ صاحب تحفة الفقهاء، عن أبي المعين النسفي ـ صاحب تبصرة الأدلة، عن أبي عبدالله الحسين بن علي المعروف بالفضل ـ وله نحو مائة وعشرين مؤلفا الا أنه متكلم فيه، عن ابن مالك نصران ابن نصر الختلي عن ابي الحسن علي بن أحمد الفارسى عن نصير بن يحيى عن أبى مطيع الحكم بن عبدالله البلخي عن الإمام الأعظم. ـ وفي مشتبه الذهبي رواية نصران الختلي عن علي بن الحسن الغزال ـ (ح) وروي أبو المعين أيضا عن يحيي بن مطرف عن أبي صالح محمد بن الحسين عن أبي سعيد سعدان بن محمد بن بكر بن عبدالله البستي الجرمقي عن علي بن أحمد الفارسي السابق ذكر سنده، رضي الله عن الجميع، وأبو مطيع: تكلمو فيه علي عادتهم ورموه بالتجهم والارجاء والرأي قال الذهبي:كان ابن المبارك يعظمه ويبجله لدينه وعلمه، تفقه به أهل تلك الديار. وكان بصيرا بالرأي علامة كبير الشأن اهـ. قال ابن حجر: روي عنه محمد بن مقاتل وموسي بن نصر وكانا يبجلانه اهـ. وكانت وفاته سنة ١٩٩هـ عن ٨٤ سنة رحمه الله. واختلاف المذاهب يؤدي في بعض النفوس الي اختلاف القول في المرء وهذا مما يؤسف له نسأل الله السلامة.

١- راجع المجموعتين « ٦٤م» و « ٢١٥م» بدار الكتب المصرية ، وأما رواية عبد الله الأنصارى الهروى الفقه الأكبر هذا، فى كتابه الفاروق ففيها تزيد و تحريف لكلمة للإمام الأعظم على هوى الحشوية و مخالفة لروايات الآخرين فسننفضح دخيلة هذه الخيانة فى موضعها إن شآء الله تعالى (ز) .

وقد طالت ألسنة بعض النقلة علي أبي مقاتل كطول لسانهم علي أبي حنيفة وأصحابه متزرعين في ذلك برميهم اياه بالرأي والإرجاء والتجهم ونحو ذلك مما يعلو تحقيق الحق والباطل منه علي مداركهم حتي تراهم يرمونه بالكذب من غير حجة، وكل من قال بخلاف رأيهم فهو كذاب لقوله بما هو خلاف الواقع في نظرهم علي جلالة قدره عند أصحابنا رضي الله عنهم - لا آخذ الله المخلفين علي هذا العدوان الصارخ - فان كان لابد من النقل عن غير أصحابنا في التعويل علي المرء، فدونك كلام أبي يعلي الخليلي في (الإرشاد) في أبي مقاتل: (مشهور بالصدق غير مخرج في الصحيح وكان يفتي وله في الفقه محل وتعني بجمع حديثه خلف بن يحيي قاضي الري)، عمر كثيرا وعاش الي أن مات سنة ثمان ومائتين وما وقع في اللسان من سنة ٢٥٨ هـ كتاريخ لوفاته فسبق قلم، واقامة ل(٥) بدل الصفر وأما رسالة أبي حنيفة الي الامام عثمان البتي عالم البصرة فسندها في نسخة دار الكتب المصرية برواية الامام حسام الدين حسين بن علي بن الحجاج السغناقي - شارح الهداية - عن حافظ الدين محمد بن محمد بن نصر البخاري عن شمس الأمة محمد بن عبد الستار الكردري عن برهان الدين المرغيناني - صاحب الهداية - عن ضياء الدين محمد بن الحسين بن ناصر الدين اليرسوخي عن علاء الدين ابي بكر محمد بن أحمد السمرقندي - صاحب تحفة الفقهاء - عن أبي المعين النسفي عن أبي زكريا يحيي بن مطرف البلخي عن أبي صالح محمد بن الحسين السمرقندي عن أبي سعيد سعدان بن محمد بن بكر البستي عن أبي الحسن علي بن أحمد الفارسي عن نصير بن يحيي البلخي عن محمد بن سماعة التميمي عن أبي يوسف عن الإمام الأعظم رضي الله عنهم.

تقديما للاهم علي المهم، فاني أتحدث أولا عن أسانيد تلك الكتب عند أصحابنا فأقول:

أما كتاب العالم والمتعلم رواية أبي مقاتل عن أبي حنيفة فيرويه الموفق المكي في المناقب(١-٨٤ و ٩٧) : كتابة عن أبي حفص عمر بن محمد النسفي عن أبي علي الحسن بن عبد الملك النسفي عن جعفر بن محمد المستغفري النسفي عن أبي عمرو محمد بن احمد النسفي عن الإمام ابي محمد الحارثي البخاري عن محمد بن يزيد عن الحسن بن صالح عن ابن مقاتل عن أبي حنيفة (ح) وعن أبي حامد محمد ابن ابي الربيع المازني المقري. قراءة عن أبي العلاء حامد بن إدريس عن أبي المعين ميمون بن محمد النسفي، عن أبي طاهر المهدي بن محمد الحسيني، عن أبي يعقوب يوسف بن منصور اليساري، عن أبي الفضل أحمد بن علي السليماني البيكندي، عن أبي سعيد حاتم بن عقيل الجوهري، عن الفتح بن أبي علوان ومحمد بن يزيد قالأ أنبأنا الحسن بن صالح عن أبي مقتل عن أبي حنيفة «ح» ويعلو عن أبي حفص النسفي عن ابي يعقوب السياري بسنده. وفي نسخة دار الكتب المصرية يرويه ابن قاضي العسكر أبو الحسن علي بن خليل الدمشقي عن أبي الحسن برهان الدين علي بن الحسن البلخي، عن أبي المعين النسفي، عن أبيه محمد النسفي، عن عبدالكريم بن موسي البزدوي النسفي، عن ابي منصور الماتريدي عن أبي بكر أحمد بن اسحاق الجوزجاني عن أبي سليمان موسي بن سليمان الجوزجاني وعن محمد بن مقاتل الرازي وهما عن أبي مطيع الحكم بن عبدالله وأبي عصمة عصام بن يوسف البلخيين وهما عن أبي مقاتل حفص بن سلم السمرقندي عن الإمام الأعظم أبي حنيفة رضي الله عن الجميع.

السنة والجماعة علي مذهب فقهاء الملة ابي حنيفة وابي يوسف ومحمد بن الحسن» رضي الله عنهم المعروف بعقيدة الطحاوي، فيتبين من ذلك مبلغ أهميته تلك الرسائل عند الباحثين، وتوجد نسخ مخطوطة منها في مكتبة الفاتح بالأستانة ودار الكتب الملكية بالقاهرة، وسبق أن نشرت كلها في مجموعة بالآستانة قبل مدة أكثر من قرن كامل فأصبحت تلك الطبعة بنفاد نسخها في حكم مالم يطبع، وطبعت الوصية مع شروحها مرات، وكذلك الفقه الأكبر- رواية حماد وشروحه.

وسبق أن طبع (العالم والمتعلم) رواية ابي مقاتل في الهند قبل نحو عشر سنين بمعرفة اخواننا الأعزاء هناك لكنه خلو من السند مع بعض مخالفة لما عندنا من النسخ، وطبع في الهند و في مصر شرح الفقه الأكبر رواية أبي مطيع - وهو المعروف بالفقه الأبسط تمييزا له عن رواية حماد بن أبي حنيفة - لكن نسب الناشر هذا الشرح سهوا إلي الإمام ابي منصور الماتريدي مع ظهور أن الشرح ليس له، بما حوي من نقول عن كثير ممن تأخر زمنه عن زمنه، وهو توفي سنة ٣٣٢هـ في رواية قطب الدين الحلبي الحافظ.

والواقع أن هذا الشرح لأبي الليث السمرقندي المتوفي سنة ٣٧٣هـ. والطابع لم يتحر صحة الأصل، فلعل أحد الطابعين يتولي اعادة نشر الشرح من أصل وثيق فيعيد الحق الي نصابه. وعدة نسخ مخطوطة من الشرح باسم ابي الليث موجودة في دار الكتب المصرية. راجع المجموعتين ٣٤٩ و ٣٩٣ ورقم ١٩٥ في علم الكلام بدار الكتب المصرية ففيها التصريح بنسبته الي أبي الليث السمرقندي.

وحيث مست الحاجة إلي تحقيق ونشر الثلاثة الأول: العالم والمتعلم، ورسالة أبي حنيفة إلي البتي في الأرجاء، والفقه الأبسط،

بسم الله الرّحمن الرّحيم

كلمة عن العالم و المتعلم و رسالة أبى حنيفة الى البتى والفقه الأبسط و رواتها

الحمد لله، وصلاة الله وسلامه علي سيدنا محمد رسول الله، وآله وصحبه وكل من هدي هديه وتابع نور هداه. اما بعد فان (العالم والمتعلم) رواية أبي مقاتل حفص ابن سلم السمرقندي عن الإمام الأعظم ابي حنيفة النعمان، والرسالة التي بعث بها أبو حنيفة إلي عالم البصرة عثمان بن مسلم البتي المتوفي سنة ١٤٣هـ رواية أبي يوسف عن أبي حنيفة، والفقه الأكبر رواية أبي مطيع عن أبي حنيفة المعروف عند أصحابنا بالفقه الأبسط، والفقه الأكبر رواية حماد بن أبي حنيفة عن أبيه، والوصية في عقيدة أهل السنة رواية أبي يوسف عن أبي حنيفة فتلك الرسائل هي العمد عند اصحابنا في معرفة العقيدة الصحيحة التي كان عليها النبي صلي الله عليه وسلم وأصحابه الغرالميامين، ومن بعدهم من أهل السنة علي توالي السنين.

وإمام الهدي أبو منصور الماتريدي رضي الله عنه وعن سائر الأئمة بني توضيح الدلائل، علي مسائل تلك الرسائل، كما جري علي ذلك الإمام المجتهد ابو جعفر الطحاوي في كتابه «بيان اعتقاد أهل

فهرست الكتاب

Ebu Hanife İslâm fıkhında kendisine kadar devam eden rey ekolü'nün, asrındaki en mühim simasıdır. bizzat kendisinin ifadesine göre, bir mesele hakkında Hz. Peygamber'den gelenleri mutlaka kabul eder, Sahabeden gelenleri seçer, birini diğerine tercih eder fakat hepsini terketmezdi. Bundan başka tabiilerin ictihadına gelince, kendisini onlara uyma durumunda görmezdi. Onların ictihad ettiği gibi kendisinin de ictihad edeceğini ifade ederdi. Onun ictihadında sırasıyla uyduğu esaslar kitap, sünnet, sahabe sözleri, kıyas, istihsan, icma ve örf'tür.

Ebu Hanife Ehli Sünnet'in itikadî görüşlerinin ortaya çıkmasında büyük rolü olan bir alimdir. İtikadî konularda bilhassa soru-cevap tarzında zamanımıza kadar intikal eden eserleri Maturidi Kelâm ekolü'nün temellerini teşkil etmiştir. Bu eserler ehli sünnet inancının temellerini özlü ve mantıklı bir şekilde önümüze sermektedir. Kitaplarında görüleceği üzere, birçok fırkaların mutaassıp görüş ve kanaatlerine karşı İslâmın müsamahasını savunmuştur.

ISBN 978-975-548-178-4
9 789755 481784
www.ilahiyatvakfi.com